

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

На правах рукопису

УДК 141.72

Конціцка Гражина

**Теоретико-методологічні основи дослідження феміністських рухів у
політиці**

23.00.01 – теорія та історія політичної науки

Дисертація

на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук

Науковий керівник:

Світа Ганна Михайлівна,

кандидат філософських наук,

професор

Львів – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. Теоретичні засади дослідження феміністських рухів у політиці.....	14
1.1. Дослідження фемінізму.....	14
1.2. Дефініції фемінізму та його суть	15
1.3. Методологія дослідження фемінізму	19
Висновки до Розділу 1.....	24
РОЗДІЛ 2. Етапи розвитку та течії у феміністських рухах	26
2.1. Теоретико-методологічні підстави формування феміністських вимог.....	26
2.2. “Перша хвиля” фемінізму.....	41
2.3. ”Друга хвиля ” фемінізму.....	45
2.4. .”Третя хвиля ” фемінізму.....	55
2.5. Напрями феміністських рухів.....	57
Висновки до Розділу 2.....	92
РОЗДІЛ 3. Теоретико-методологічні засади лідерства та культури статі в феміністських політичних рухах.....	94
3.1. Теоретичні основи жіночих політичних рухів	94
3.2. Проблема лідерства.....	106
3.3. Патріархат та культурна стаття.....	115
3.4. Природа і культура у фемінізмі	127
Висновки до Розділу3.....	133
РОЗДІЛ 4. Суспільно-політичні основи діяльності жіночих організацій: приклад Польщі та України.....	135
4.1. Жіночі товариства у Польщі: суспільна та політична активність.....	135
4.2. Жіноче питання в Україні.....	142
4.3. Українські «Femen»: організація і рух.....	156
Висновки до Розділу4.....	175
РОЗДІЛ 5. Фемінізм у сучасних політичних рухах.....	177

5.1. Нові феміністські рухи.....	177
5.2. Політична практика сучасного фемінізму.....	184
Висновки до Розділу 5	193
Висновки	195
Список використаних джерел	198

Вступ

Актуальність дослідження. Фемінізм виступає напрямом систематичної політичної теорії, яка виростає із суспільно-політичних відносин і є скерованою до політичного життя, та спрямована на те, щоби змінити світ. Фемінізм як і інші політичні рухи прагне до суспільних змін, де доктринальні напрями підпорядковані необхідності цих змін. Однак, якщо інші суспільні рухи переважно спрямовані на певну особистість / окрему особистість, то фемінізм має плюралістичний характер. Одночасно фемінізм розглядаємо як думку, яка виходить із досвіду окремої жінки, котра намагається здійснити опір чоловічій домінації.

Із цього випливають три висновки. По-перше, фемінізм визнає виключне місце досвіду. У своєму прагненні до окреслення сенсу світу в якому вони живуть, феміністки особливого значення надають безпосереднім зв'язкам з тими, хто використовує свій власний досвід. Тому значна частина феміністичної теорії має індукційний характер, коли думка приходить від того, що є одиничним, до того що є загальним. По-друге, важко трактувати фемінізм як систему. Більшість досвідів, від яких він виходить, і в різні способи є трактованим становлять прагнення із одиничних речей сформувати цілісну систему речей. І, нарешті, фемінізм трактує те, що є особистим як щось політичне.

Хоча фактичний досвід домінує у визначенні статевого характеру теорії фемінізму, у політичному контексті лише формальні лінії відділяють публічну сферу від приватної. Для їх виникнення необхідною є політична теорія, яка б охопила інтерпретації обидвох цих сфер [142, s. 352].

Фемінізм, не дивлячись на усі його внутрішні відмінності, скерований на реалізацію однієї простої мети – покласти край домінації чоловіків над жінками. Феміністична теорія має на меті зрозуміння того, що для неї найважливішим є виявлення, розуміння і визнання змісту тієї домінації, щоби її ліквідувати. Реалізуючи ці помисли, теоретики фемінізму дуже

часто доходять до висновків, які кидають нове світло на політичну теорію. Основоположні ідеї великих західних мислителів дуже часто з'являлися завдяки критиці фемінізму. Близькі нам політичні поняття набирають зовсім іншого, або додаткового значення у світлі жіночого досвіду. Феміністичні теорії опираються на досвід жінок, промовляючи за іншою чи по іншому побудованою візією «я-інші», візія інших ніж та, яка традиційно займала центральне місце у західній філософії. Жіночий досвід сексуальних насильств переносить владу і наслідки домінації із системної шкали до найбільш особистісного виміру міжлюдських відносин [142, s. 352-353].

Фемінізм як напрям системної політичної теорії, вибудовується на основі суспільно-політичних відносин і прагне до суспільних змін. Доктринальні напрями фемінізму охоплюють рухи та ідеології, які передбачають визначення, встановлення та вирішення рівних політичних, економічних, соціальних, культурних та особистісних прав для жінок. Фемінізм зосереджується на вирішенні правової та суспільної рівності жінок з чоловіками, домінантною залишається проблема включення фемінізму у політику і політичне життя.

У феміністичному політичному русі виділяємо ліберальний фемінізм, який виступав за емансипацію жінок шляхом надання їм громадянських прав, соціалістичний фемінізм, який окрім зазначеного вимагав надання жінкам основних соціальних гарантій, ліквідації поділу праці між статями і втягнення чоловіків у виховання дітей. Нині «державний фемінізм» у Скандинавських державах став синтезом існуючих попередніх напрямів і додатково вимагає введення квот для жінок при зайнятті ними важливих державних і політичних посад. Радикалізація фемінізму у 60-х - 70-х рр. ХХ ст. вилилась у формування нових його напрямів та визначення сучасних політичних завдань жіночого руху.

Водночас, феміністські рухи у політиці демонструють прагнення розв'язати традиційні «жіночі» завдання: ліквідувати «систематичне

вивищення чоловіків над жінками»; створити підстави жінці не копіювати стандарти чоловічої поведінки, а самовиражатися, жити своїм, окремим, але рівним з чоловіками життям; творити сучасну концепцію змішаного, а не сексуального поділу суспільства, теорію соціального партнерства статей.

Нині фемінізм розглядаємо також як інтелектуальний рух в рамках визначеної філософської течії, який охоплює своїм змістом набагато ширше коло «жіночих проблем» ніж класичний політичний фемінізм. До пріоритетних завдань сучасного фемінізму належить дослідження теоретико-методологічних основ жіночих рухів у політиці.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами

Дисертаційне дослідження виконано в межах комплексної науково-дослідної теми кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка «Теорії політики: форми політичної рефлексії» (Державний номер реєстрації - № 0111V005524).

Мета дослідження – з'ясувати особливості теоретико-методологічних основ дослідження феміністичних рухів у політиці та виокремити їх зміни в умовах процесів глобалізації. Мета обумовила вирішення таких дослідницьких завдань:

- уточнити сутність поняття «феміністських рухів у політиці» у межах сучасних теоретико-методологічних підходів;
- визначити теоретико-методологічні підстави аналізу феміністських рухів відповідно до окреслених етапів;
- проаналізувати етапи концептуалізації феміністської теорії у політологічному контексті та з'ясувати дефініції фемінізму, визначивши його суть; проаналізувати зміст та теоретичну основу досліджень фемінізму; визначити етапи у розвитку жіночих рухів та висвітлити ці процеси згідно з усталеним поділом: «перша хвиля» фемінізму, «друга хвиля» фемінізму, «третя хвиля» фемінізму;

– з’ясувати проблему лідерства та культури статі на прикладі жіночих рухів, уточнити поняття «жіночі політичні рухи», «проблема лідерства» / «проблема жіночого лідерства», «патріархат та культура статі», «природа і культура у фемінізмі»;

– дослідити проблеми сучасних феміністських рухів у політиці на прикладі Польщі та України;

– охарактеризувати питання феміністської теорії у сучасних політичних рухах в контексті з’ясування змісту нових феміністських політичних доктрин та політичної практики сучасного фемінізму.

Об’єктом дослідження є теоретико-методологічні основи вивчення феміністських рухів у політиці.

Предмет дослідження – етапи концептуалізації феміністської теорії та її історичні форми репрезентації у жіночих політичних рухах.

Методологія дослідження. Теоретико-методологічною основою аналізу феміністських рухів у політиці стали загальнонаукові та філософські принципи пізнання – об’єктивності, детермінізму, системності, історизму, міждисциплінарного підходу тощо.

Надзвичайно важливими для цілісного дослідження феміністських рухів у політиці стали наступні методи: системний, структурно-функціональний, статистичний та формально-юридичний. Базовим у дослідженні став також компаративістський метод, оскільки дисертація опирається на прикладні дослідження фемінізму в Польщі та Україні.

Системний метод використовувався нами для з’ясування загальних закономірностей дії феміністських рухів у політиці, в контексті історичних та національно-державних проявів. Структурно-функціональний метод дозволив проаналізувати різні напрями жіночих рухів та етапи концептуалізації їхніх завдань та вироблення програмних засад феміністської теорії. Загальна послідовність фемінізму у політичних рухах та теоретичних доктринах нами представлена при допомозі статистичного

методу. Особливе місце у дослідницькому інструментарії займає формально-юридичний метод, який допоміг з'ясувати зміст та регуляторні компетенції сучасних правових компонентів у фемінізмі, зокрема показати та співставити нормативну базу жіночих рухів у Західній Європі та Америці з аналогічними документами в Україні та Польщі. Компаративістський метод дозволив оцінити сучасні моделі феміністських рухів в політиці у Польщі та в Україні, опираючись при цьому на світовий досвід. Застосування перелічених методів дозволило висвітлити теоретико-методологічні основи феміністських рухів у політиці.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена сукупністю визначених завдань, засобами їх вирішення та конкретизована у таких положеннях:

вперше:

- на основі теоретико-методологічних засад та системності політичної теорії визначено методологічні підстави вивчення феміністських рухів у політиці; з'ясовано принципи трансформації феміністичних рухів у політиці відповідно до еволюції гуманістичних поглядів щодо жінки, структуризації феміністського руху в окремі напрями, впливу суспільно-політичних змін та громадянських інституцій на усі явища фемінізму;

- з'ясовано особливості феміністських рухів у компаративістській площині Україна – Польща – Захід та визначено їх особливості:

- а) доведено, що польський феміністський рух у його політичному контексті характеризується відсутністю загальнодержавної структури, яка б мала дієвий, а не формальний характер; формальні і неформальні жіночі об'єднання в Польщі націлені на творення цілісної структури за зразком американських жіночих організацій; специфіка діяльності польських жіночих організацій обумовлена значним впливом на ці структури релігійних ієрархів та костелу; релігійні організації в Польщі прив'язують жінку до родинних цінностей, виховання дітей, консервативних устоїв, характерних для національної традиції; представницькі жіночі загальнодержавні форуми пов'язані із ціліс-

ним вирішенням суспільних проблем, а «жіноча тема» є лише певним частковим елементом; висунення на головні посади в офіційних жіночих об'єднаннях дружин президентів, прем'єрів, інших високопосадовців не завжди підтримується не лише феміністськими активістками, але й окремими групами суспільства зокрема;

б) зроблено висновок, що понад два десятки жіночих об'єднань загальнодержавного рівня в Україні, часто діють не в рамках окресленої феміністичної програми, а відповідно до визначених партійних пріоритетів, окремі з них є політичними партіями; жіночі об'єднання загальнонаціонального рівня залежні від адміністративних органів, пов'язані із фінансово-економічними групами; існування значної кількості жіночих структур обумовлено передвиборчою доцільністю; питання квот жінок у виборних та адміністративних органах носить декларативний характер і не виконується;

– сформульовано положення про те, що традиційна схема інтерпретацій жіночих рухів, яка поділяла його на «ліберальний фемінізм», «радикальний фемінізм», «марксистський фемінізм», «соціалістичний фемінізм» у нових інтелектуальних середовищах трансформувалася у «культурний фемінізм», а діалектика течії визначається її подальшою змінністю – «французький психоаналітичний фемінізм», «лесбійська етика», «екофемінізм», «чорний фемінізм», «womanism» тощо; процес появи нових напрямів у фемінізмі має тенденцію до продовження, оскільки фемінізм іманентно детермінований як плюралістична теорія, тому він не може існувати як єдина цілісна конструкція;

уточнено:

– положення стосовно сучасного етапу розвитку феміністських рухів у політиці, що демонструє необхідність правового регулювання цих процесів у глобальному вимірі, вироблення правових основ оцінки та гарантій розвитку цих явищ, творення умов для поєднання феміністських рухів з «новими рухами» у соціальній та суспільній площині;

– встановлено, що суфражистський рух польських та українських жінок у Галичині кінця XIX – початку XX ст. співпадав з аналогічними процесами в США та Західній Європі; цей рух не був лише боротьбою за виборче право, оскільки в ньому розгорнулися рухи за доступ жінок до шкільництва, за надання їм можливості отримати фахову працю; у середовищі суфражисток уперше підняли питання про зміну функцій жінки в родині, та усталених норм співжиття сім'ї тощо;

– аргументовано, що визначальним питанням «другої хвилі» фемінізму стала боротьба не за юридичну, а за фактичну рівність жінок; у рамках «другої хвилі» жіночого руху вперше почали формуватися підстави політичної самореалізації жінок, політично це ув'язувалося з можливістю жінкам обиратися в органи державної влади, виборні структури і, особливо, в місцеве самоврядування; у теоретичній площині відбувся перехід від фази мінімізації відмінностей між статями до теорії «жіночоцентризму»;

– зазначено, що у 90-х рр. XX ст. започатковано вихід на новий рівень філософського осмислення жіночого руху, який проявився у теоретичному плюралізмі жіночих доктрин, відсутності означеної спільної теорії («третьої хвилі» фемінізму); уточнено положення про конструювання гендерних ролей чоловік/жінка; формування естетики не лише звільненої, а й наділеної владою жінки; активне використання Інтернету та сучасних технологій у поширенні жіночих теорій та практики жіночого руху в умовах «третьої хвилі» фемінізму; автор погоджується з усталеною в українській науці тезою про паралельне існування «другої...» та «третьої хвилі» фемінізму; правові документи «GenderMainstreaming» посилюють феміністські рухи у політиці;

отримали подальший розвиток:

– положення щодо проблем жіночого політичного лідерства на прикладі України і Польщі: сучасний етап фемінізму означений становленням жінки-політика; жіноче політичне лідерство визначається суспільно-економічними

особливостями країни, діючими політичними структурами, рівнем розвитку громадянського суспільства, національно-релігійними традиціями;

– уточнено, що «культура статі» відображена в усіх суспільних напрямках, а її вияв здійснюється у суспільстві передовсім у публічному/політичному житті; проілюстровано, що «культура статі» відображає суспільні та біологічні чинники; проблема поділу ролей на чоловічу/жіночу пов'язана не лише з природними чинниками, а й визначена культурними особливостями (у Польщі ще й, передусім, національно-релігійними особливостями);

– проілюстровано, що активізація жіночого руху в Україні та Польщі у рамках загальнонаціональних демократичних процесів відбулася на рубежі 80-90-х рр. ХХ ст. і була викликана кризою тоталітарної соціалістичної системи; вирішення проблем жінки у суспільстві як у Польщі, так і в Україні пов'язували з входженням спільнот до світових жіночих товариств для «вирівнювання статусу» жінки; правові декларування розв'язання «жіночої теми» не вилились у кардинальні зміни:

а) у Польщі: вплив польських жінок на політику залишається незначним; незважаючи на «паритетний закон», статусність жінки змінюється повільно; Національний комітет з прав людини найчастіше фіксує лише проблеми у сфері охорони здоров'я жінок, репродукції, оплати праці та ін.; нинішній рівень фемінізму у державі визначається суспільним відношенням до питання заборони абортів, ставленням до політичної влади та політичної опозиції, відношенням до костелу;

б) в Україні: відсутність адекватного представництва жінок в адміністративних та виборних органах; необхідність закріплення квот представництва жінок у партійних списках; здійснення програми гендерного виховання на рівні середньої і вищої школи; вирішення гендерних питань на ринку праці; українські «Femen» діють в рамках нових суспільних рухів; заперечуємо тезу окремих європейських дослідників щодо «Femen» як широкого

суспільного руху; “Femen” – протестна група, діяльність якої ув’язується з поняттям «поп-фемінізму».

Практичне значення одержаних результатів. Основні результати дисертації вдосконалюють понятійно-категоріальний апарат і методологію політичної науки у вивченні теоретико-методологічних основ феміністських рухів у політиці. Результати наукової праці можуть сприяти розв’язанню проблем жіночих рухів у Польщі та в Україні; при створенні нових та вдосконаленні існуючих нормативно-правових актів у сфері жіночої політики яка на загальнодержавному так і європейському рівнях; стати методологічним підґрунтям для подальших досліджень феміністських рухів у політиці. Дисертаційне дослідження, монографія та наукові праці автора допоможуть у підготовці синтетичних наукових робіт, навчальних посібників і спецкурсів з теорії і практики фемінізму.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації апробовано на міжнародних та регіональних наукових конференціях у Католицькому університеті в Любліні (Республіка Польща, 2012, березень); загальнопольській науковій конференції “Ochronaprawczłowieka w Polsce i naswiescie w XXI wieku”(Республіка Польща, Люблін, Університет ім. Марії Кюрі-Склодовської, 2015 р., лютий); у виступі з рефератом “Zapobieganie i zwalczanieprzemocywobec kobiet” на науковій конференції “Przemoc w rodzinie – nowewyzwania, staryproblem” (Республіка Польща, Вища гуманістична школа в Радомі, 2015, грудень) та рефераті “Kobietaprzewódca: kwestialiderapolitycznego” на міжнародній гуманістичній конференції “NowePrístupy v riadení a vedenícioli” в Ліптовськiм Яні (Словаччина, 2016, вересень). Взяла участь у наукових конференціях гуманітарних відділів Люблінської політехніки (Республіка Польща, 2014, травень), Вищої школи економіки (Республіка Польща, Лодзь, 2015, жовтень), Вищої школи господарства і фінансів (Республіка Польща, Сянок, 2016, березень),

загальнопольській науковій конференції (Республіка Польща, Кросно, 2015, липень).

Результати дослідження обговорено на засіданнях кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка.

Публікації. Основні результати дисертації висвітлено у монографії та 7 наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях України і Польщі.

Структура дисертаційної роботи зумовлена метою і завданнями, визначеними у процесі науково-теоретичного вивчення теми. Дисертація складається із вступу, п'яти розділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг рукопису дисертації становить 219 сторінки (з них 183 – основний текст). Список використаних джерел містить 262 позицій.

Розділ 1. Теоретичні засади дослідження феміністських рухів у політиці

1.1. Дослідження фемінізму

В основу наукового дослідження покладено класичні концептуальні висновки щодо публічного і приватного життя епохи середньовіччя (Крістін де Пізан, Афре Бенн, Мері Естелл), французьких енциклопедистів другої половини XVIII ст. (Ніколя де Кондорсе, Жоржа Бутольда, Шарля Фур'є), інтелектуальні рефлексії, які концептуально формували феміністський рух в кінці XVIII ст. (Мері Уоллстонкрафт, Жан-Жак Руссо, Олімпії де Гуж та ін.), ліберальні концепції «прагнення до щастя» середини XIX ст. Джона С. Мілля, А. Канта, жіночі постулати польських та українських активісток Галичини кінця XIX – початку XX ст.

Головний блок складають праці теоретиків та діячів-практиків феміністського руху: суфражистських процесів – Еммелін Панкхерст, Сьюзен Ентоні, Елізабет Стентон; концептуальних основ сучасного феміністського руху – Сімона де Бовуар, Бетті Фрідан, Кейт Міллет, Жермен Грір та ін.; загальних напрямів фемінізму – Еліс Вокер, Герда Лернер, Евелин Фокс, Беррі Торн, Ненсі Фейзер та ін.; фемінізму як політичної позиції (Джейн Менсбрідж, Сьюзан Окін та ін.).

Робота опирається значний масив англомовних американських та європейських досліджень фемінізму (П. Коллінс, Ю. Кристева, Д. Марш, Ж. Стокер, Г. Адамбер, С. Фалюді, Б. Штерн та ін.). Значна частина англомовних видань використовувалася нами в польських перекладах. Найбільш значними з перекладених видань є книги М. Хумм та Е. Хейвуда.

Основою розвитку постмодерного фемінізму стали праці Мішеля Фуко, Жака Лакана, Жака Дерріда, Жіля Делеза, Зигмунда Фрейда та ін.

В роботі ми також опиралися на дослідження теоретиків сучасного фемінізму (Джудіт Батлер, Ребекка Уолкер, Белл Хукс, Одрі Лорд, Елен Сісу, Лілі Тейлор, Наомі Вульф, Люс Ірігаре, Торил Мой, Сьюзен Бордо та ін.).

Польська історіографія фемінізму представлена творами Ю. Батора, К. Губи, В. Копалінського, Н. Кжижановської, Є. Махут-Мендецької, Й. Міделідської, Е. Пакшис, Р. Семенської, К. Слечки, М. Сьроди, Ю. Шиманської, К. Швагерчак, М. Фушари, Р. Токарчика, Г. Уліцької та ін. Особливе місце займають теоретико-методологічні праці Б. Крауз-Мозер.

Дисертація опирається на роботи українських авторів. Виділяємо серед них декілька напрямів: праці теоретико-методологічного рівня (Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна, В. В. Бунь, І. Я. Вдовичин, В. П. Горбатенко, Л. В. Губерський, В. М. Денисенко, Л. О. Кочубей, В. П. Мельник, С. М. Наумкіна, Н. М. Хоми, Б. О. Ярош, О. Б. Ярош та ін.); видання, які заторкують польські політологічні аспекти (Г. І. Зеленько, В. І. Бортніков, Я. Б. Турчин та ін.). Окрему групу складають роботи українських авторів, які присвячені гендерній проблематиці та теоретичним питанням жіночих рухів (Н. П. Гапон, І. М. Грабовська, Н. А. Гербут, О. Є. Сорокопуд, О. Б. Ярош та ін.); історії та практиці фемінізму (М. Богачевська-Хом'як, І. А. Жеребкіна, О. С. Забужко, О. Р. Кісь, Л. Б. Магдюк, О. З. Маланчук-Рибак, С. Д. Павличко, Л. О. Смоляр, О. А. Соломін, В. А. Суковата та ін.).

Презентована джерельна база стала основою для написання нашої роботи.

1.2. Дефініції фемінізму та його суть

Фемінізм (французьке — *feminisme*, латинське — *femine* – жінка) — громадсько-політичний рух за зрівняння жінок у правах із чоловіками в усіх сферах публічного і приватного життя. Дефініцію “фемінізм” вперше ввів французький соціаліст-утопіст Шарль Фур'є в кінці XVIII століття, називаючи феміністами прихильників жіночої рівності [142].

Однак до проблем участі чоловіка і жінки у суспільному житті зверталися ще інтелектуали античного світу [86].

Зокрема, вперше ідею гендерної рівності обгрунтував Платон, який довів, що жінки і чоловіки однаковою мірою наділені тими чеснотами, які необхідні для управління державою. Арістотель, навпаки, твердив, що жінки не мають тих чеснот, що є у чоловіків, а тому їхнє підлегле становище цілком природне. Такий погляд на місце і роль жінки в суспільному й сімейному житті лише констатував наявний стан прав і повністю вписувався в існуючу світоглядну парадигму. Впродовж століть він домінував у всіх культурах Заходу і Сходу [59, с. 689].

Одвічна нерівність чоловіка і жінки у суспільстві виявлялася у наступному: *маскулінізм* (латинське *masculinus* – чоловічий) — комплекс тілесних, психічних і поведінкових особливостей (вторинних статевих ознак), що розглядаються як чоловічі (тобто зовні відрізняють чоловіка від жінки або самця від самки тварини); природній характер чоловічої домінації у суспільстві, маніфестація переваг чоловіків над жінками у питаннях сексу та в усіх суспільних сферах [236]; *патріархат* — суспільство, в якому чоловіки є “домінантним елементом” у суспільно політичних сферах (це явище також відоме як *андрархія* або *андрократія*); феміністи стверджують, що патріархат є основою на якій побудована більшість сучасних суспільств; (необхідно і вкрай бажано відступити від цієї моделі для того, щоб досягти рівності статей) [230]; доктрина, згідно з якою домінація чоловіків у політичній владі є наслідком їхньої домінації у сімейних справах; *мізогінія* (грецьке *misos* – відраза; *gune* – жінка) — (жіночоненависництво) — ненависть, зневага, огида до жінок (антонім до слова філогінія) [236]; ненависть до жінок, яка виявилася у критичному сприйнятті всього, що було пов'язане з жінками [53, с. 174].

Фемінізм як ідеологія в духовному контексті почав формуватися в добу Просвітництва. Віра в розум поєднувалася у цей період з вірою в прогрес та можливість перебудови суспільства на розумних засадах. Оскільки жінки, як і чоловіки, є розумними істотами, то вони рівною мірою є носіями

невід'ємних прав. З цієї раціоналістично-ліберальної аргументації випливало, що немає жодних розумних підстав для дискримінації жінок як таких [53, с. 174].

Новий етап у вирішенні феміністичних проблем у Польщі та в Україні розпочався на етапі переходу наших держав від тоталітарних систем до творення національних демократій [199, s. 458-486]. Проходить цей процес непросто та із значними труднощами як у Польщі так і в Україні. Напевно має рацію у цьому контексті відома українська інтелектуалка Оксана Забужко стверджуючи, що дотепер в Україні не було зроблено жодної спроби проаналізувати травму нашої колоніальної історії в гендерному аспекті [30, с. 155].

Варто зазначити, що дефініція фемінізму охоплює передовсім доктрини рівних прав для жінок, які в ідеологічному контексті спрямовані на досягнення суспільних перетворень, що здійснюються не тільки заради суспільної рівності, а й для утворення “світу, який був би світом також для жінок”. Герда Лернер (Герда Хедвіг Лернер (1920-2013) – американська історик і письменниця. У 1960-их – 1970-их рр. вела семінар із феміністських проблем у Колумбійському університеті) стверджує, що фемінізм повинен розрізняти права жінок від емансипації [128, s. 60].

Загально фемінізм є ідеологією звільнення жінки, тому що істотним в усіх феміністських рухах є переконання, що жінка терпить несправедливість у зв'язку з власною статтю. У рамках такого широкого формулювання фемінізму містяться різні підходи до з'ясування причин і чинників утисків жінок.

Наприклад, феміністський марксизм головною відмінністю статі вважав поділ праці, таким чином зводячи майбутні завдання руху до економічних змін. Натомість Катрін Кіннон стверджувала, що сексуальність є тією першою суспільною сферою, в якій і народилася чоловіча влада, і таким чином політична феміністська теорія повинна концентруватися на

суспільному конструюванню сексуальності; для такого виду фемінізму, що є особистим, то це є епістемологічним і політичним; для цієї теорії спосіб і зміст пізнання є одночасно її політичним фундаментом [121].

Фемінізм привласнив собі різні дослідницькі методи і теоретичні концепції. Головним методом фемінізму є «збудження свідомості», а оскільки фемінізм є новим знанням на теми старих проблем і питань, то він вимагає точного розуміння і означення в рамках відносин теорія — методи.

Стверджують, що у фемінізмі методи, теорія і описи реалій складають певну єдність. Фемінізм є викликом для універсалізму, тому що зосереджується на дослідженні “процесу здобування самосвідомості”, який є для нього одночасно теорією і політичною практикою [128, s. 61]. Відомо, що окремі французькі феміністки перестали уживати слова фемінізм, вважаючи, що це є ще один “izm” [121].

Дефініції фемінізму сформульовані його засновниками залежать від їх освітнього рівня і виховання, визнаваної ідеології чи раси, до якої вони належать. Наприклад, феміністки соціалістки чи марксистки, підкреслюють зв'язок між статтю і суспільним класом та зосереджуються на суспільно визначених відмінностях між жінками і чоловіками [128, s. 61]. Чорні феміністки акцентують увагу на статевих і расових відмінностях [128, s. 61].

Скажімо, сучасна хвиля жіночих рухів у Польщі окреслюється поняттям «феміністських рухів — спосіб мислення яких програмований іменем фемінізму». Такий підхід доповнює інтерпретовані інтенції жіночих рухів. Суспільну увагу нині жіночі рухи приковують гострими гаслами і публічними акціями, які справляють враження нібито метою цих рухів є “приниження чоловіків”, заволодіння ними, збурення підставових засад суспільного життя. Особливим відображенням такого мислення є фільм режисера Юліуша Махульського “Сексмісія” [201, s. 75].

Ще одна заувага до дефініції: коли в польській мові вживають слово “фемінізм”, то десь в підтексті скритий прикметник — “воюючий”. Це слово, подібно як колись слово “буржуазія”, породжує певні окреслені емоції, яких не було б, коли б ми вимовляли цей термін, наприклад, французькою мовою [201, s. 75].

Сучасний етап розвитку феміністської теорії та феміністських рухів пов'язаний з дефінітивними уточненнями самої суті фемінізму та його новітніх трактувань.

1. 3. Методологія дослідження фемінізму

Феміністські дослідження не тільки концентруються на вивченні особи / жінки, а предметом їх наукового пошуку стали емоційні відносини, відчуття та уподобання міжособистісного рівня; одночасно вони скеровані на творення особливих вартостей, які здійснюються відповідно до т. зв. “чоловічого дистансу і об'єктивізму”.

В «жіночих дослідженнях» жінки виступають не тільки об'єктом досліджень, але й активним суб'єктом, який ці наукові пошуки здійснює. Перші роботи такого типу з'явилися в американських університетах у 1970-х рр. Основою нового типу досліджень став життєвий досвід та громадська практика жінок, яка лягла у фундамент новоствореної методології пізнання.

Відмінності між теоретиками фемінізму виникають, як у зв'язку з різними інтерпретаціями цього явища, так і у зв'язку з практичним досвідом. Попередня схема інтерпретацій, яка була прийнята у Сполучених Штатах Америки, а згодом утвердилася у Європі традиційно ділила феміністок на прихильниць «ліберального фемінізму», «радикального фемінізму», «марксистського фемінізму» і «соціалістичного фемінізму» [128], окреслюючи у певний спосіб важливі лінії інтелектуального поділу, а одночасно вказуючи на інтелектуальне середовище і коло досвідів, які формували феміністки даних типів.

У такий же спосіб різних досвідів та інтелектуальних середовищах витворився «культурний фемінізм» (в пол. «feminism kulturowy») (це окреслення назагал вживається в сенсі пейоративнім; слова та словосполучення, що виражають негативну оцінку чогось або когось, несхвалення, осуд, іронію чи презирство) [113], «французький психоаналітичний фемінізм» [125], «лесбійська етика» [123], «екофемінізм» [111] і «чорний фемінізм» [107], «жінотизм» («womanism»), за окресленням Аліс Валькер (Alice Walker) [177].

Фемінізм включає у себе рухи, доктрини й ідеології, які зосереджуються на вирішенні правової, політичної та суспільної рівності жінок з чоловіками.

Як у польських так і в українських працях з проблем фемінізму утвердилася позиція Джейн Менсбірідж та Сьюзан Окін, що це явище не можна, або складно трактувати як систематизовану теорію. Усталеним є твердження про фемінізм як про певну політичну позицію. Однак загально-визнаним є також те, що ця «певна політична позиція» дає змогу уточнити багато понять та положень політичної філософії, внаслідок впливу феміністок традиційні політичні поняття можуть набувати іншого або додатково уточненого значення. Таким чином, феміністська теорія дозволяє ґрунтовніше сприймати та розуміти суспільні явища та процеси.

Проте предметним завданням фемінізму залишається прагнення ліквідувати «систематичне вивищення чоловіків над жінками»; з'ясувати та показати всі існуючі, актуальні форми, приклади такої домінації, щоби суспільство могло припинити цю дискримінацію.

Фемінізм іманентно детермінований як плюралістична теорія, тому він не може бути єдиною цілісною конструкцією.

Феміністська проблема у новітніх дослідженнях окреслюється як широка гендерна тема, де з'ясування ролі жінки і чоловіка у сучасному житті розглядається в політичному, соціальному, психологічному та інших

контекстах. Дефініція “гендеру” більшістю дослідників пов'язана із сукупністю біологічних та фізіологічних ознак статі; окремі вчені вважають узагалі цей термін неприйнятним; ще інша група дослідників трактує “гендер” як соціально сформовані риси “жіночості” чи “чоловічості” (мужності), де “гендер” позиціонує психологічну, соціальну та культурну відмінність між чоловіками та жінками. Представники цієї дослідницької групи трактують поняття “гендеру” по-іншому ніж дефініцію статі. Для них стать пов'язана з суто біологічними та анатомічними властивостями й відмінностями між жінками та чоловіками.

“Гендер” не означає уподібнення статей, ігнорування статевих психологічних відмінностей. На її думку, — “рівність прав” означає наділення відповідними правовими гарантіями осіб жіночої та чоловічої статі в усіх сферах людського буття; “рівність прав” повинна враховувати специфіку чоловіків і жінок, їх статеві особливості, потреби, інтереси та уподобання; кожна стать має право на “іншість”, відмінність, особливість [60, с. 28-30].

Постає питання, так в чому ж полягає суть “гендеру”, а ще більше — розв'язання цієї проблеми. Переважна група українських дослідників стверджують, що суть питання полягає не у створенні таких умов суспільного життя, коли б жінка і чоловік були спроможні повноцінно зреалізувати себе як у громадянському, професійному чи особистому житті, а “рівність прав” передбачає рівність можливостей біологічної, психологічної, особистісної, соціальної актуалізації сутнісних сил жінки і чоловіка. У зв'язку з цим існують наступні дефініції: “Гендерні дослідження — це дослідження різноманітних аспектів жіночої та чоловічої рівності”. Так стверджує І. Жеребкіна, маючи на увазі «рівність» не «одного від іншого» (наприклад, жіночого від чоловічого чи навпаки), а різницю як структуру, а предметом гендерних досліджень є вивчення жіночих і

чоловічих особливостей мислення, поведінки, мови, психології, економічної поведінки, політичної участі та участі в культурній традиції тощо [35, с. 5].

Дослідниця І. Титова зазначає: “Гендерний підхід являє собою наукове поняття, в основі якого лежить аналіз відмінностей жіночої й чоловічої психіки з урахуванням соціальної детермінації” [91].

На сучасному етапі прослідковуємо трансформацію основних положень феміністського руху, який утверджує, що рівноправність дає підстави жінці не копіювати стандарти чоловічої поведінки, а самовиражатися, жити своїм окремим, але рівним з чоловіками життям. Це положення покладене в основу сучасної концепції змішаного, а не сексуального поділу суспільства, теорію соціального партнерства статей.

Дослідницька теорія та практика фемінізму базується на визначених методологічних засадах, які, зокрема, передбачають: *кількісні дослідження* – це аналіз даних, який проводиться на основі кількісних методів (дуже часто математичних); *якісні дослідження* – авторизовані у фемінізмі методи суспільних наук, які стосуються методик якісних пошуків: ними є усні оповідання історії, аналіз змісту досліджень, вивчення випадковостей, представлення учасників; ширше застосування технік дослідження якості дозволяє повніше охопити природу “жіночого досвіду”, оскільки дослідження якості уможливорює емоційне зближення з особою, яка вивчається; *дослідження, «оперті на співпраці» (collaborative research)* – це студії, які базуються на протиставленні традиційного вивчення особи у суспільних науках, до виокремлення дослідницького процесу у певні фази. Суттю цього типу досліджень є “відкриття непередбачуваного наперед висновку, який базується на “інтерсуб’єктивних зв’язках”.

У сучасних наукових пошуках “фемінізм” розглядається у контексті “нових соціальних рухів” та “нових суспільних рухів”, “жінки” аналізуються дослідниками як соціальна група, права якої систематично порушуються.

Особливе місце у сучасних дослідженнях фемінізму займають правові концепти, які носять як національний, так і міжнародний характер правовідносин. Вирішення правової складової фемінізму нині пов'язане з діяльністю європейських та світових міжнародних структур.

Новий етап феміністських досліджень демонструє необхідність вивчення правового регулювання цих процесів у глобальному вимірі, виробленні сучасних концептів правового захисту, ув'язуванні гендерної проблематики з “новими рухами” у соціальній та суспільній площині.

Висновки до Розділу 1

Феміністська доктрина, яка з'явилася в кінці XVIII ст. була пов'язана з концептуальним баченням проблеми жінки у суспільстві та сім'ї, її статусністю. Місце і роль жінки у суспільному та сімейному житті визначалося існуючою світоглядною парадигмою.

Нерівність жінки і чоловіка у суспільстві визначалися комплексом тілесних, психічних і поведінкових особливостей; домінацією чоловіків у суспільно-політичних сферах та в сім'ї; відношенням чоловіка до жінки на різних рівнях: від суспільного до побутового.

Дефініції фемінізму сформульовані його засновниками залежать від їх освітнього рівня і виховання, визнаванню ідеології чи раси, до якої вони належать.

Сучасна хвиля жіночих рухів у Польщі окреслюється поняттям “феміністських рухів – спосіб мислення яких програмований іменем фемінізму”.

Феміністські дослідження не тільки концентруються на вивченні особи / жінки, а предметом їх наукового пошуку стали емоційні відносини, відчуття та уподобання міжособистісного рівня; вони скеровані на творення особливих вартостей, які здійснюються відповідно до т. зв. “чоловічого дистансу і об'єктивізму”.

У “жіночих дослідженнях” жінки виступають не стільки предметом і об'єктом досліджень, але й активним суб'єктом: основою нового типу досліджень став життєвий досвід та громадська практика жінок, яка стала фундаментом новоствореної методології пізнання.

Методологія феміністських досліджень передбачає: кількісні дослідження; якісні дослідження; дослідження “оперті на співпраці”; дослідження гендерного паритету; правові аспекти фемінізму.

Фемінізм є новим явищем, проте гуманістичні погляди щодо жінки функціонували в багатьох різних культурах, охоплюючи минуле до часів

стародавніх цивілізацій. Прогресивні мислителі на рубежі XVIII – XIX ст. відобразили становище жінки в інтелектуальних рефлексіях свого часу; було створено не тільки суспільно-політичні доктрини громадянської рівності, а й оформилася феміністська теорія.

Першою формою жіночого протесту став суфражистський рух – за надання жінкам виборчих прав; феміністські вимоги доповнювалися боротьбою жінок за доступ до шкільництва, за надання їм можливості отримати фахову працю та ін. Нові рухи вели до дискусій щодо зміни функцій жінки в родині, до нового бачення усталених норм співжиття в сім'ї та ін.

Розділ 2. Етапи розвитку та течії у феміністських рухах

У розвитку фемінізму ХІХ – ХХІ ст. виділяють такі етапи: перший – це розвиток фемінізму “першої хвилі”, який сформувався ще у ХІХ ст. і тривав до 20-их рр. ХХ ст. З 60-их рр. ХХ ст. розпочався фемінізм “другої хвилі”, який ще називають неофемінізмом. Численна група дослідників стверджують, що з середини 90-их рр. ХХ ст. розпочинається “третьа хвиля” фемінізму, яка триває донині.

2.1. Теоретико-методологічні підстави формування феміністських вимог

Хоча фемінізм є новим явищем, гуманістичні погляди щодо жінки функціонували в багатьох різних культурах, сягаючи в минуле до часів стародавніх цивілізацій Греції і Китаю.

Аналогічні явища були помітні у Європі ще в епоху середньовіччя. Зокрема, у виданому в Італії у 1405 році творі “*Citê des dames*” – “Місто жінок” Крістін де Пізан (Christine de Pizan, 1364-1430) переповідала багато ідей сучасного фемінізму, описуючи діяльність відомих жінок минулого і стверджуючи про право жінки на навчання і вплив на політичне життя [125, s. 248].

У ХVІІ ст. англійські жінки Афра Бенн (1640-1689) і Мері Естелл (1666-1731) кинули виклик загальноприйнятим уявленням про місце жінки у суспільстві [248].

Особливо актуальним для сучасних теоретичних підстав вивчення фемінізму стали дослідження висвітлення становища жінки в арабському світі. «Жіночі питання» стали актуальними і в контексті сучасного ісламського фундаменталізму. Польська дослідниця Єва Махут-Мендецька стереотипи поведінки чоловіків виводить з традицій арабського світу. При цьому вона бачить їх у наступному: незалежність, довіра до себе, підприємливість, домінування у суспільстві і сім'ї, амбіції, агресивність, формування і розвиток індивідуальних і самодостатніх схильностей. До

інших поведінкових чоловічих стереотипів, на її думку, належать: вміння вирішувати проблеми, відчуття гендерної переваги, важливості, зрештою вищості, відвага, відповідальність та визначеність у діях. До чисто чоловічих рис приписуваних їм дослідниця відносить: здатність до відстоювання своєї думки, раціональне мислення, брак інтерперсональної вразливості [153, s. 104].

Є. Махут-Мендецька переконує, що арабські звичаї надзвичайно тривалі. Донині араби зберегли багато схильностей і способів мислення характерних для класичної культури ісламу. Зокрема, племінні традиції законсервувалися передовсім в Іраку, Йорданії, Лівії, в районах, які називають арабським півднем, а також в гірському Єгипті, розташованому далеко від великих метрополій більш емансипованих арабських країн. Є. Махут-Мендецька зазначає, що навіть у XXI столітті ерудований лівієць, як правило випускник сучасного американського чи європейського університету почуває себе більше громадянином своїх країв, – арабського світу чи світу ісламу, і спонтанно буде “скеровувати розмову про власну племінну основу”. Сама ж “спільність” є істотним показником арабського відчуття самосвідомості [153, s. 107].

Автор проілюструвала потужний зв'язок мешканців арабського світу з минулим, розвиненим і традиційним для них почуттям близькості найдавніших подій та життя часів мусульманського халіфату з історією сьогодення. До цього Є. Махут-Мендецька відносить переповідання старих історій, яке є традиційним в арабському світі, різного роду притчей, а також стародавньої поезії. Особливо це поширено серед бедуїнських халіфів [153, s. 107].

На ще один аспект арабського гендеру звертає увагу Є. Махут-Мендецька, поділяючи чоловіків на: “чоловіки владні і такі, що опікуються...” Згідно змодельованої версії ідеальний мусульманин поєднує в собі риси, у яких культурово охоплена його “чоловічність” та визначена

“відразу” до “жіночості”. Чоловік є носієм влади і відповідальною особою, а це вимагає від нього як відповідного статусу “чоловічності”, так і необхідності бути “опікуном”: саме цей статус буде фундаментом його відношення як до окремої жінки, так і до жіноцтва в цілому [153, s. 109].

Автор зупиняється на аналізі інституту опікунства. Є. Махут-Мендецька зазначає, що ще в середньовіччі діяли “накази віри” і “звичаєві норми”, які визначали зміст чоловічого “опікунства”. Йшлося про те, що чоловіки не могли бути “зневоленими”, або якщо були такими, то повинні були “виправитися”; якщо в них була сформована “жіночість”, то вона повинна була перерости у “чоловічість”. Такий стан на думку Є. Махут-Мендецької стимулював розвиток гарему, будівництво дому (родини, сім’ї), здобування прибутків. У такому “домі” перебувала вся родина і навіть віддалені родичі.

Такий вид “опікунства” є актуальним і до нині. Зокрема, знавець єгипетського права Абд Аль-Ваххад, стверджує, що навіть ті жінки, які зайняті на роботі поза домом і достатньо заробляють, не можуть давати гроші на “дім”; чоловік не може очікувати від дружини, навіть коли вона заможна, що вона буде утримувати родину; мало того, в світлі ісламу жінка може вимагати розлучення, де головним аргументом стає те, що чоловік її не утримує [153, s. 110].

У середньовіччі “жіноче питання” стає актуальним і для Європи. Першим сигналом, який вказував на зацікавлення цією проблематикою були поодинокі виступи прогресивних мислителів на рубежі XVIII – початку XIX століть. Назагал вони виявилися відображеними в інтелектуальних рефлексіях того часу. До них належить Ніколя де Кондорсе (Марі Жан Антуан Ніколя де Каріте, маркіз де Кондорсе (Condorcet, 1743-1774) – французький письменник, вчений – математик і політичний діяч. Виступав за соціальну рівність людей усіх рас і рівні права жінок. Його праці втілювали ідеали епохи Просвітництва і раціоналізму) один з

очільників французького Просвітництва; Жорж Ботульд (George Bouthould), французький соціолог, якого вважають творцем сучасного фемінізму, стверджуючи, що він створив не тільки політичну, але й суспільну феміністичну доктрину. Свої положення Кондорсе виголосив у відомих виступах на перших двох зібраннях в часи Великої французької революції [201, с. 71].

Вважається, що вперше вимоги громадянської рівності були висунуті жінками у США під час війни за незалежність 1775-1783 років. Однак концептуально феміністський рух оформився в Європі у Франції. Демонстрацією яскравих змін щодо становища жінки стала поява твору Мері Уоллстонкрафт (Mary Wollstonecraft, 1759-1797) “Захист прав жінки” (“Vindication of the Rights of Women”, 1792). У роботі були представлені так звані постулати про права жінок. Твір одночасно став полемікою з Жаном-Жаком Руссо щодо концепції зв'язків між чоловіками і жінками. Він заперечував участь жінок у політичному житті будь-якого рівня.

Як суспільно-політична течія фемінізм почав формуватися в добу буржуазно-демократичних революцій. У 1790-их рр. у Франції з'являються жіночі клуби, члени яких сповідували ідеали свободи й рівності, проголошені Великою французькою революцією. Олімпія де Гуж, яка очолювала один з таких клубів, оприлюднила “Декларацію прав жінок”. Цей документ ґрунтувався на “Декларації прав людини і громадянина”. Феміністична програма була націлена на досягнення жінками справжньої рівності у суспільстві. Йшлося про наділення їх рівними з чоловіками правами. Вожді революції негативно відреагували на цю декларацію, а саму Олімпію де Гуж було страчено за обвинуваченням у “нехтуванні тими чеснотами, що належать її статі”. І надалі феміністки часто наражалися на вороже ставлення до себе з боку держави і суспільства [59, с. 690].

Новим етапом, який формував прогресивний стиль мислення щодо місця жінки у суспільстві стали політичні постулати і вимоги “Декларації

прав жінки і громадянки”, які були обумовлені практичною діяльністю жінок періоду Великої французької революції. Символічного значення набрало твердження французької письменниці та політичної діячки Олімпії де Гуж (Olympe de Gouges) (власне – Марі Гуз (фр. Marie Gouze)), яка декларувала: “якщо жінка має право взагалі виступати..., то повинна також мати право офіційного виступу за трибуною і має бути допущена до виголошення промов” [201, s. 72]. Олімпія де Гуж однією з перших поставила питання про надання жінкам політичних прав. Йшлося передовсім про здобуття виборчого права. У ході революційних потрясінь у Франції в 1791 році було прийнято Конституцію яка надала жінкам виборчі права: вони дістали можливість обирати і бути обраними [258].

Післяреволюційний розвиток подій не сприяв жінкам, бо прийнятий в 1804 році у Франції Цивільний кодекс Наполеона, який розцінювали як зразок права у багатьох континентальних країнах, на протязі десятиріч санкціонував нерівність відносин для обидвох статей [201, s. 72].

Дискусійними в історії були самі постулати визнання меншого чи більшого рівня обмеження прав жінок. Ще на рубежі XVIII – XIX століття такі вимоги висували А. Сен-Сімон, А. Комт, Джон С. Мілль та інші інтелектуали. Однак їхня позиція зустрічалася із загальним суспільним нерозумінням: лише сама пропозиція змін у “жіночому питанні” розцінювалася як замах на родину та утверджені звичаї [201, s. 73].

Одним із найбільш знаних представників Просвітництва у Франції був Жан-Жак Руссо (1712-1778), політико-правова доктрина якого лягла в основу державно-правової практики періоду Великої французької революції. Основою концепції Ж.-Ж. Руссо була ідея народного суверенітету, який базувався в історії людства на природному стані, в якому всі люди були рівні. Появу суспільної нерівності він пов’язував із виникненням приватної власності, передусім на землю. Головні праці Ж.-Ж. Руссо “Роздуми про походження і причини нерівності між людьми” (1754),

“Про суспільний договір, або принципи політичного права” (1762) [1, с. 96-97].

Клод-Анрі де Сен-Сімон (1760-1825) — у період Великої французької революції виступав з пропагандою принципів свободи і політичної рівності. Згодом, розчарувавшись в історичних реаліях, заперечував революційний спосіб перебудови існуючого суспільства. У розвитку людства виділяв такі стадії: теологічну, яка охоплює період античності та середньовіччя; метафізичну, до якої належить тогочасне суспільство; позитивну стадію з таким суспільним устроєм, при якому більшість людей будуть щасливі, маючи максимум засобів і можливостей для задоволення своїх найголовніших потреб. І, відповідно, якщо на першій стадії влада у суспільстві належала священикам і феодалам, на другій — юристам і метафізикам, то на третій вона повинна була перейти до вчених і промисловців. Основою ж історичного прогресу вважав розвиток знань і моралі [1, с. 183-184].

Джон Стюарт Мілль (John Stuart Mill) (1806-1873), базуючись на утилітаризмі, зробив внесок у розвиток методології наукового пізнання соціально-політичних явищ та у розробку політичної теорії лібералізму [156]. Нову утилітаристську етику обґрунтував при допомозі розгорнутої логіко-методологічної аргументації. Методологічні дослідження стали засобом обґрунтування нової політичної реальності, як шляху її вдосконалення на основі нових моральних ідеалів. Кінцева мета дій людини, — обґрунтував мислитель, — прагнення до щастя і зменшення страждання, це факт, який не підлягає доведенню за допомогою розуму. Людина може бажати тільки щастя, а оскільки воля людини — це “дитя бажання”, то вона повинна бути спрямована на досягнення щастя. Свобода, за Д. С. Міллем, це насамперед свобода особистості, індивіда. А відповідно, індивідуальна свобода, - у його трактуванні, означає абсолютну незалежність людини у сфері тих дій, які безпосередньо торкаються тільки

її самої. Головні праці: “Про свободу”, “Роздуми про представницьке врядування”, “Поневолення жінок”, “Основи політичної економії” [1, с. 151-158].

Англійський філософ Дж. С. Мілль у праці “Підданство жінок” (1869), що стала класичною для цієї теми, він вимагав скасування різного ставлення до статей разом з ліквідацією інших “випадковостей народження”. Наголошуючи на абсолютній цінності свободи, Д. С. Мілль вважав, що надання жінкам рівних прав з чоловіками, передовсім виборчих прав, сприятиме глибшому реформуванню суспільства [59, с. 689].

У XIX ст. фемінізм набув широкого поширення у США. Американські феміністки тісно співпрацювала з активістами руху за скасування рабства. Проте жодна жінка не була допущена до участі у Всесвітньому з'їзді за скасування рабства, який відбувся у 1840 році в Лондоні. Це спонукало феміністок розгорнути активність та інтелектуальну боротьбу щодо проблем нерівностей статей. У 1848 році лідери жіночих груп США схвалили “Декларацію про почуття”, створену на основі “Декларації про незалежність”. У ній зазначалося, що “всі чоловіки і жінки створені рівними, але після ліквідації рабства право голосу отримали лише колишні раби чоловічої статі” [59, с. 690].

На рубежі XIX — XX століть відкрилася нова сторінка в історії жіночого руху. У Великій Британії, а також і в інших країнах розпочалася боротьба за надання жінкам виборчих прав. Лідером британських суфражисток, так було названо жінок, які боролися за виборчі права, стала відома у Європі Еммелін Панкхерст (Emmeline Pankhurst, 1858-1928). Вона належала до британського Союзу Жінок, діяльність якого була пов'язана з Консервативною партією. У 1888 р. перша у Британії загальнонаціональна коаліція соціальних груп – Національне товариство жіночого виборчого права розпалася і більшість його членів перейшли у структури існуючих політичних партій. У рамках руху за виборчі права для жінок вироблялися

загальні концепти щодо того, якими мають бути права жінок, у яких правових нормах вони зможуть діяти у перспективі [201, s. 72].

Класична ліберальна концепція, що декларувала особисті і політичні права особи стосувалася лише чоловіків. Громадянські права, наприклад, розглядалися головним чином як права родини, а не окремої особи. Лібералізм того часу не вимагав абсолютної атомізації суспільства, що йому інколи приписують. Держава ж опиралася на родину, де головою був чоловік. Жінка не могла диспонувати ані своєю особою, ані вирішувати долю своїх дітей; не могла розпоряджатися своїм майном, навіть якщо працювала поза домом і творила його; не мала права вести які-небудь дії, які стосувалися перелічених сфер життя без згоди чоловіка, батька чи брата. Такий стан жінки вважався природнім, і це не було питанням поглядів, а існувало як назагал прийнята норма [201, s. 72].

Ситуація із становищем жінки навіть у XIX столітті була подібною до згоди на підневільний стан у стародавніх часах. Жінка не могла залишити родину, не наражаючись на громадський осуд. Тому її залежність від чоловіка була цілковитою. До кінця XIX століття, а в деяких країнах значно довше, жінка була, як окреслюють соціологи “суспільно небаченою” / “суспільно непомітною”. Жінки не розглядалися як частина дорослого світу, вони мали свою біологічну відрубність, не говорячи вже про суспільну чи політичну. Дуже часто статус жінки визначала позиція її чоловіка. Поодинокими були винятки, коли жінки з привілейованих груп почали виразно заявляти про себе. Однак, існували обмеження політичних прав у зв'язку з статтю, які склалися традиційно і суспільство не виявляло розуміння необхідності їх змін. Ці обмеження мали як значну історичну традицію, так і певну суспільну усталеність, змінити яку не можна було без врахування існуючого порядку, морального і громадського виховання.

Перші феміністські вимоги, пов'язані з боротьбою жінок за доступ до шкільництва, за надання їй можливості отримати фахову працю та ін. вели

до дискусій щодо зміни функцій родини, до нового бачення усталених норм. Рух суфражисток підтримували також окремі чоловіки із радикальних середовищ, однак більшість представників “сильної статі” відстоювали існуючий статус кво. Щоби глибше продемонструвати спосіб мислення таких чоловіків польська дослідниця Гражина Уліцька наводить уривок із виступу одного з британських парламентарів Палати Общин 1906 року, в якому зазначалося: “Жінки не працюють на хліб і не мають почуття життєвої відповідальності; не розуміють процесів, які відбуваються у реальному світі; є фривільними і ірраціональними; особливість зв'язків, які існують між чоловіками і жінками може спричинитися до неможливості вільних і повних контрверсій дебат у парламенті [201, s. 73].

Оцінюючи зміни, які наступили у зв'язку з визнанням політичних прав жінок Г. Бутуль (Bouthoul) писав: “Історія знала багато устроїв [...] диктатури, республіки, монархії різних видів, але ніколи до цього не знала системи, щоби опиралася на владу жінок ані навіть на рівність статей” [201, s. 74].

Наша робота опирається на певний досвід жіночих рухів у Польщі та в Україні.

Польські жінки у Галичині від 1860-их рр. розпочинають рух про доцільність вищої освіти для жінок [127; 136; 137]. Окремі політики вимагають законодавчих змін, які б закріпили в австрійських нормативних актах жіночі права [205]. Польський жіночий рух у Галичині визначався значною кількістю публіцистичних виступів та переконливістю висунутих аргументів. Цю тезу декларує українська дослідниця Оксана Маланчук-Рибак [43, с. 220-221]. Зокрема, Польська соціал-демократична партія у Галичині, як партійну вимогу у 1890-их рр. висунула загальне виборче право, тим самим підтримавши європейський та американський суфражистський рух [89; 90; 115; 164]. Жіночі вимоги підтримував лідер польських та українських соціал-демократів Микола Ганкевич.

Подібно як польські активістки руху за права жінок, в Україні у ХІХ столітті відбуваються певні громадянські зміни. Прийнято вважати, що в Україні фемінізм виник у другій половині ХІХ століття. Про становище та роль української жінки в суспільному і сімейному житті у своїх творах писали Н. Кобринська, Ж. Алчевська, О. Кобилянська та інші автори. Однак, згодом, за радянських часів, фемінізм визначався як “буржуазний жіночий рух за зрівняння жінок у правах із чоловіками в межах буржуазної держави”. Вважалося, що за умов соціалізму досягнуто реальної рівності статей [59, с. 683].

Жіночий рух, який був пов'язаний із аналогічними польськими феміністичними впливами, розгорнувся в Галичині в кінці ХІХ ст., де діяла письменницька еліта — Іван Франко, Михайло Павлик, Остап Терлецький, які разом з польськими інтелектуалами творили нове демократичне середовище. Одним із напрямів загальнодемократичного руху стало жіноче питання, розв'язання якого поступові демократичні представники бачили у визволенні жінки, передовсім соціальному, наданні їй рівноправності поряд з чоловіками в усіх сферах діяльності.

Серед українських активісток цього часу виділялася Наталія Кобринська, яка у 1884 році ініціювала створення “Товариства руських жінок”. Серед українських авторів побутує думка, що вона випередила західних жінок, “обгрунтовуючи потребу докорінної зміни підходу до загальних категорій світосприйняття для належного розуміння ролі жінки, для досягнення цілей демократичного руху, справжньої рівності (між статями взагалі). Чоловіки не змінять становища жінки, не розкріпачать її навіть за найсильнішого намагання — вивільнення мусить іти від самої жертви гніту, має бути самовивільненням. Узагалі не можна когось визволити — він сам перше має стати вільним”. І далі, громадська діячка Лариса Ляхоцька цитує уривок з листа Наталії Кобринської до іншої української письменниці й активістки Ганни Барвінок щодо важкого

становища галицької жінки: “Перед нашим жіноцтвом замкнена дорога до вищої науки і щоби набути ширших відомостей, лишається лиш один засіб — читання книжок...” [38, с. 3].

Послідовниця практики галицького жіночого руху Софія Русова у 30-их рр. ХХ ст. зазначала: “Визволення жінки не є акт фемінізму, а такий же природній вияв політичної і культурної соціальної еволюції, яким був акт визволення кріпаків...” [38, с. 3].

Особливе місце у вивченні українського феміністичного руху належить Марті Богачевській (Марта Богачевська-Хом'як – активістка українського жіночого руху в США, автор книги “Жінки в громадському житті України. 1884-1939”), яка представляє національне гноно дослідників. М. Богачевська зазначає, що вже напередодні Першої світової війни “Міжнародні жіночі організації були чутливіші до боротьби за мир, ніж до обстоювання національних прав, які на східньо-європейських територіях були взаємосуперечливі, а для звичайної західноєвропейської чи американської феміністки просто бентежні. Жінки вийшли на світову арену під прапором пацифізму, з вимогою припинити воєнні дії.

На зустрічі в Гаазі у другій половині квітня 1915 року Міжнародна жіноча Ліга миру і свободи (Women's International League for Peace and Freedom) відверто виступила із пацифістськими закликами.

У меморандумі представленому польськими жінками в особі Софії Морачевської зазначалося, що “вони можуть підтримати справу миру лише після того, як Польща здобуде свою національну незалежність. До цього часу обов'язком польської жінки є боротися за незалежність усіма можливими засобами” [7, с. 148].

У 1920-их рр. діяли жіночі організації в яких брали участь польські і долучилися українські жінки з еміграції: Міжнародна Жіноча Рада (International Council of Women), Міжнародний суфражистський союз

(International Women's Suffragette Aliance), Міжнародна Жіноча Ліга Миру і Свободи (Women's International League for Peace and Freedom).

У 1990-их роках М. Богачевська-Хом'як почала вивчати також жіночий рух XIX ст. на українських землях у складі Російської імперії. До цього часу було прийнято підкреслювати розбіжність виховання жінок у Галичині та Наддніпрянщині. Поширеною була теза, що галичанки консервативні, чутливіші на впливи середньокласового міщанства, менш схильні до самостійної дії, тому їм треба було жіночих організацій і того ж фемінізму, щоб звільнити їх від дріб'язкових окремих жіночих організацій. Поширена була також думка, що там серед української громади не було дискримінації жінок.

М. Богачевська-Хом'як зазначає, що при ближчому розгляді історичних матеріалів виявилось, що такі думки не відповідають реаліям. “Найцікавішим наслідком моїх досліджень історії жінок у суспільно-громадських рухах на Україні від 1884 до 1939 року є те, — зазначає автор, що українські жінки, незалежно від державної влади на їхніх територіях, незалежно від краю поселення, незалежно від суспільного класу, завжди творили жіночі організації, які займалися подібною працею, хоч, ясна річ, одна організація не знала про існування іншої. Різниця між діяльністю жінок Західної і Східної України не була суттєва” [8, с. 258].

Окрім Галичини жіночий рух розгорнувся і на тих українських землях, які перебували у складі Російської імперії. Національні дослідники називають жіночий рух кінця XIX — початку XX століття ліберально-демократичним, а його каталізатором вважають жінок, які виїхали за межі України у Західну Європу.

З історичного досвіду сучасні жіночі організації могли б запозичити таку тактику і ініціативність, наступальність, використання преси, лобіювання органів влади [57].

Ще на один аспект українського фемінізму звертає увагу М. Богачевська-Хом'як: “Найцікавішим аспектом вивчення історії жіночого руху на українських землях є те, що українські жінки ясно і недвозначно заперечували свій фемінізм. Щойно в 30-их рр. ХХ ст. у Галичині, коли як ліві, так і праві партії атакували всі жіночі організації, жінки відверто визнали, що вони феміністки. Правда, вони далі застерігали, що фемінізм — це не що інше, як змагання за права людини для половини населення. Водночас, заперечуючи причетність до фемінізму, українські жінки, де б вони не жили, засновували жіночі організації, що дбали про влаштування курсів та програм діяльності для жіноцтва, допомагали жінкам пристосовуватися до життя цивілізованого світу” [8, с. 258].

Геополітичні зміни початку ХХ століття, і, зокрема — Перша світова війна змінили відношення до жіночої теми. Участь жінок у війні, відповідальність, уміння, які вони продемонстрували, вели до кардинальних змін у поглядах на роль жінки. У післявоєнний час британський парламент і парламенти інших країн визнали політичні права жінок.

Польська Березнева конституція 1921 року була одним із перших у світі нормативних документів, який цей статус санкціонував [78].

Серед численних публікацій в Україні щодо суспільних проблем і участі в них жіноцтва і теза про втрати жінок від гітлеризму і їх поневірвання в часи Другої світової війни і більшовизму у повоєнні роки [47, с. 12-14].

“Друга хвиля” рухів, які розпочалися як виступи за права жінок припадає на 60-ті роки ХХ століття. У Сполучених Штатах Америки, де цей рух найшвидше актуалізувався, його почали називати Women's Liberation — Рух визволення жінок [182].

Появу широкого феміністського руху на американському континенті слід пов'язувати із системою демократичних інституцій характерною для США. До цих протестів початку 60-их років ХХ століття належали: рух за

рівноправ'я чорношкірих, який очолив пастор Мартін Лютер Кінг, виступи проти війни США у В'єтнамі, поява молодого і сучасного президента Джона Кеннеді. Саме з Дж. Кеннеді пов'язували вирішення не тільки перелічених проблем, а також проведення реформ, які би стали основою суспільних змін та звичаїв. Таким чином, ці політичні проблеми слід розглядати у ширшому контексті змін, серед яких особливо актуальним стало питання фахової праці для жінок, шляхом навчання жінок з середнього класу, які до цього часу цілком віддавалися дому і вихованню дітей.

Рухи щодо рівності жінок виникли теж у Західній Європі, де утворювалися численні феміністські організації. Дуже часто вони виникали поза існуючими вже організаціями, незалежно і спонтанно. Інколи це були малі групи “розбурхані свідомістю”, редакції окремих газет, які піднімали «жіночі проблеми», різного типу волонтерські структури, що здійснювали різноманітні форми допомоги і ін. [201, s. 74].

Дослідники вважають, що особливе значення у цьому процесі відіграла книга Бетті Фрідан «Загадка жіночості», яка стала виявом нового способу мислення. Причиною до кардинальних змін були нові наукові дослідження в галузі антропології і етнографії, де розглядались культурні засади людських характерів і змісту виховання; психологічні і соціологічні дослідження, особливо щодо родини; політологічні студії, які окреслювали механізми участі груп і особистостей у політичному житті демократичної держави. Висновки цих досліджень розкривали цілий ряд стереотипів у мисленні, особливо, як стверджує Тереза Голувко — стереотипів т. зв. “природньої нищості жінок” [201, s. 75].

Таким чином, праця Б. Фрідан давала підстави трактувати фемінізм як поняття, що відноситься до окресленого класу існуючих явищ, явищ важливих, і зовсім не пов'язаних з маргінесом суспільного життя.

Нині мільйони жінок апробують спосіб мислення і поведінки, який пропонують феміністки. Такі погляди є близькими також значному числу

чоловіків. Проблеми сформульовані жіночими рухами є предметом зацікавлення міжнародних організацій, урядів, релігійних об'єднань та їх церков, громадських товариств. Їх реалізація має на меті творення кращої організації суспільного життя з користю для усіх [103, s. 32].

Засновницею нової ідеології вважається британська письменниця Мері Уоллстонкрафт, яка у праці “Захист прав жінки” підняла питання поліпшення становища жінок, а невдовзі її праця стала справжнім маніфестом фемінізму. Авторка відкинула визначення жінки як “одвічної Єви” і наголошувала на раціональній і моральній сутності людини незалежно від її статі. Нова концепція “жінки” заперечувала ідею про природність її підлеглого стану, піднімала її до становища повноправного і незалежного індивіда. Досягнення правової рівності з чоловіками Мері Уоллстонкрафт вважала допоміжним стосовно “революційних змін у жіночому способі існування” в цілому [59, с. 683].

Після досягнення правової рівності статей у більшості розвинених країн світу, фемінізм став занепадати. І лише наприкінці 1960-их рр., спочатку в США, а потім і в інших західних країнах, почалося його відродження.

В рамках нового етапу фемінізму почали підніматися його правові аспекти. Теоретики сучасного фемінізму — К. Старт, К. Мак-Кіннок та ін. вимагають докорінної реформи чинного законодавства, яке де-юре урівнює права статей, а де-факто закріплює чоловіче панування. Вони критикують “чоловічу парадигму права” і той правовий позитивізм, який дозволяє маніпулювати нормами права на користь привілейованих верств населення, в т. ч. і чоловіків. Альтернативна феміністська юриспруденція викриває ті правові норми і юридичні процедури, які закріплюють панівне становище чоловіків у сучасному суспільстві [59, с. 683].

Фемінізму притаманний ідейний плюралізм. Наразі в ньому виокремляють ліберальний, романтичний, соціалістичний, марксистський, психоаналітичний, радикальний та деякі інші напрями.

Таким чином, етапи розвитку жіночих рухів та формування в їх рамках феміністських вимог пов'язані із еволюцією перших гуманістичних поглядів щодо жінки у стародавніх цивілізаціях до сьогоденного багатовекторного фемінізму, який визначається рівнем суспільно-політичних змін, здатністю громадянських інституцій до вирішення гендерної проблематики, змістом роботи самих жіночих організацій і товариств.

2.2. “Перша хвиля” фемінізму

“Першу хвилю” фемінізму (First Wave) інколи ще називають “давньою хвилею” (Old Wave). Назва відноситься до часу появи руху американських і англійських суфражисток від 1890-их до 1920-их років (Хоча організований жіночий рух існував уже від 1850-их років). Цей рух характеризувався боротьбою жінок за надання їм виборчих прав. “Суфражизм” (англ. Suffrage – право голосу) — англійський термін, який означає виборче право і дав назву цьому руху в цілому. Рух “суфражисток” охопив США, Нову Зеландію, Данію, Норвегію, Фінляндію та інші держави Європи і Америки. Розвинувся він і на польських та українських землях.

У сучасному фемінізмі термін “перша хвиля” з'явився у 1970-их рр. у зв'язку з виокремленням “другої” чи “нової хвилі” цього руху. Одночасно такий поділ став теоретичною основою для сучасного фемінізму. Обидві хвилі є подібними, хоча б через тактику їх боротьби. Представники «першої хвилі» фемінізму наголошують на змінах і реформі родинного права, економічних умов життя жінок. Водночас у рамках “першої хвилі” в Америці виникає міжнародна структура «Женевська конвенція жіночого

руху» («Geneva Falls Convention of Women») (1848) [151, s. 26-29], яка розпочинає міжнародну діяльність. Жіночий рух формується як міжнародне явище, а “перша хвиля” фемінізму відноситься виключно до західного світу.

Подібно як у США, зорганізований жіночий рух у Європі оформився в середині XIX століття. До цього часу вже склалися феміністичні проекти, за перший текст яких найчастіше вважають “Захист прав жінки” (1792), авторства Мері Уоллстонкрафт, написаний на тлі Великої французької революції. Визначальним для європейського жіночого руху середини XIX ст. стало оформлення центрального пункту свого зацікавлення, яким стала кампанія за виборення виборчих прав для жінок. Водночас, рух за жіночі виборчі права відчував потужну підтримку у зв'язку із загальним рухом за громадянські права, які прагнули виборювати чоловіки і які були для них призначені. Здобуття для жінок права голосу стало центральним завданням, оскільки вважалося: якщо жінки зможуть голосувати, то усі інші форми статевої дискримінації будуть у зв'язку з цим зникати і це відбудеться протягом дуже короткого відрізка часу [125, s. 248].

Проблемі “першої хвилі” феміністського руху присвячено презентабельні дослідження, де усі автори сходять на думці, що жіночий рух мав найміцніші позиції в країнах, де була розвинута політична демократія. Жінки домогалися прав, з яких, - у більшості випадків, користали вже їх чоловіки і сини. У Сполучених Штатах Америки була своя особливість, оскільки жіночий рух заявив про себе ще у 40-их роках XIX століття, то він частково був пов'язаний із суспільною кампанією за ліквідацію рабства. У період народження американського руху за права жінок у 1848 році відбувається конгрес американських жінок в Сенека Фолс (Seneca Falls), де було прийнято відомий документ «Декларація почуттів» (“Declaration of Sentiments”) — авторства Елізабет Кейді Стентон (Елізабет Кейді Стентон (Elizabeth Cady Stanton) (1815-1902) – відома американська

суфражистка, громадська діячка, аболіціоністка. Окрім проблем пов'язаних з виборчим правом жінок вона піднімала питання майнових прав жінок, зайнятості і отримання доходів, розлучень, економічних відносин у родині, контролю народжуваності. Е. К. Стентон вважають яскравою прихильницею руху за тверезість у XIX ст.) [255], який опирався на засади і положення “Декларації незалежності” США; закликав до визнання за жінками виборчих прав. Очолювана Е. К. Стентон і Сьюзен Б. Ентоні (Сьюзен Браунелл Ентоні, Susan B. Anthony 1782-1867) – американська активістка і борець за громадянські права жінок у США в XIX ст.; боролася за соціальну рівність і проти рабства. День народження С.Б.Ентоні – 15 лютого – відзначають як пам'ятну дату боротьби за виборчі права жінок у Сполучених Штатах Америки) [259] організація «Жіноча національна асоціація суфражисток» (“The National Women's Suffrage Association”), що утворилася у 1869 році стала однією з перших жіночих організованих структур. Згодом, у 1890 році ця організація суфражисток об'єдналася з більш консервативною American Women's Suffrage Association.

Аналогічні рухи розпочинаються і в інших західних країнах. У Великій Британії організація жіночого руху припадає на 50-ті роки XIX ст., а у 1867 році Палата Общин відкинула першу пропозицію визнання за жінками права голосування (поправку до Second Reform Act представлену Джоном Стюартом Міллем. Від часу утворення в 1903 році “Women's Social and Political Union”, який очолювала Еммелін Панкхурст (Emmeline Pankhurst) (1858-1928) і її дочка Хрістабель (Christabel) (1880-1958), британський рух за визнання жінкам виборчих прав приймав щораз войовничішу тактику [84]. Перебуваючи у Парижі Е. Панкхурст безпосередньо координувала акції, в рамках яких суфражистки провели численні виступи проти влади, вперше організували демонстрації із “жіночими вимогами” [125, s. 249].

Важливу роль у розвитку європейського фемінізму відіграло звернення до британського парламенту 1, 5 тис. жінок підписане у 1866 році. У ньому містилася вимога, щоб виборча реформа передбачала беззастережне право жінок голосувати. Оскільки британські парламентарії знехтували цим зверненням, 1867 року його ініціатори створили Національне товариство за виборчі права жінок. Члени цього товариства — суфражистки — і надалі добивалися поширення виборчого права для жінок.

На початку ХХ століття британський фемінізм досяг такого ж рівня розвитку, що й американський. В обох країнах феміністки проводили різноманітні заходи, добиваючись виконання своїх вимог. Наприкінці 1908 р. вони організували мітинг у Лондоні, який зібрав 1, 5 млн. осіб.

На початку ХХ ст. жіночі рухи охопили усі європейські країни, а також Австралію й Нову Зеландію. Створилися міжнародні жіночі організації: Міжнародна рада жінок (1888), Міжнародний альянс жінок за рівні права і рівну відповідальність (1904), “Інтернаціонал відчинених дверей” (1929) та ін. [151, с. 26-29].

У 1920-их рр., коли в багатьох країнах Заходу жінки здобули право голосу, феміністський рух почав потроху занепадати [59, с. 690].

Фемінізм “першої хвилі” закінчився чи виконав своє головне завдання у час надання жінкам прав до голосування. Уперше це було здійснено в 1899 році у Новій Зеландії. Право голосування американським жінкам гарантувала ХІХ поправка до Конституції США, прийнята у 1920 році. У Великій Британії жінки отримали громадянські права в 1918 році, але ще протягом наступної декади не мали виборчих прав. Е. Хейвуд вважає, що іронічно може виглядати той факт, коли отримання виборчих прав жінками ослабило в цілому підвалини жіночого руху. На практиці саме боротьба за виборчі права жінок об'єднувала і активізувала рух, ставлячи перед ним конкретніші цілі і створюючи відповідну організаційну структуру. Мало того, багато активісток наївно вважали, що здобуваючи виборчі права жінки

досягають повної емансипації. Усе це вплинуло на те, що жіночий рух відновився по-новому лише у 60-их роках ХХ століття, що означало появу “другої хвилі” фемінізму [125, s. 249].

В цілому, у рамках «першої хвилі» феміністського руху відбулося організаційне оформлення суфражистської течії, яка вийшла за рамки боротьби за виборчі права жінок і почала оформлюватися політично (створення Жіночої партії у 1918 р.); свідченням отримання суфражистками суспільної підтримки стало широке залучення жінок до праці під час Першої світової війни; рух за рівне з чоловіками виборче право жінок охопив період з 1893 р. (Нова Зеландія – право брати участь у виборах – обирати), до 70-их – 80-их рр. ХХ ст. (Люксембург – 1978 р., Ліхтенштейн – 1986 р.); у державах, які утворилися після падіння колоніалізму, жінки отримали рівні з чоловіками політичні права одночасно з проголошенням державної незалежності; у рамках «першої хвилі» фемінізму визначилися два його напрями: ліберальний і соціалістичний.

2.3. “Друга хвиля” фемінізму

Термін “друга хвиля” фемінізму запроваджений Марш Вейман Ліа (Marsh Weinman Lear) для означення формації груп, які виступили за звільнення жінок у США, Великобританії і Німеччині в другій половині 1960-их рр. [128, s. 46].

Більшість дослідників пов’язують акцентацію нового етапу жіночого руху з ліворадикальними протестами кінця 1960-их – початку 1970-их рр. При цьому особливо наголошують на студентських виступах, зокрема у Франції. Окремі дослідники зазначають, що визначальним елементом «другої хвилі» фемінізму стала боротьба не за юридичну, а за фактичну рівність жінок: у політичній площині вона пов’язувалася з можливістю

обиратися в органи державної влади та самоуправління, гарантіями політичної самореалізації та ін.

Особливо новими імпульсами визначався американський жіночий рух на який вплинули розчарування пов'язані з діями громадськості в ході політичних виступів за громадянські права, руху за мир, у зв'язку з війною у В'єтнамі, а також студентські хвилювання академічних організацій «Students for the Democratic Society» Усе це привело жінок до створення власних груп, які можна окреслити як структури «збурення свідомості».

Мотивом цієї активності стало гасло: “то що є особистим, є політичним”. Сара Еванс стверджує, що на цьому шляху (від руху за громадянські права до руху за звільнення жінок) «друга хвиля» крокує слідами «першої хвилі», яка також розпочалася від боротьби за рівність рас, виконуючи, як видно, роль основи для обидвох хвиль фемінізму [128, s. 46].

Вважається, що теоретиком «другої хвилі» фемінізму стала французька письменниця та філософ-екзистенціаліст Сімона де Бовуар (книга «Друга стаття», 1949 р.), а її головними ідеями були: соціальні, економічні та ідеологічні відносини в умовах патріархату, які не допускають жінку до матеріальних та інтелектуальних ресурсів суспільства; структури патріархату, які відводять жінці другорядну роль; природою жінці закладені аналогічні з чоловіками здібності та здатності; соціальна пасивність жінки та її безправне становище обумовлені системою патріархату [82, s. 139].

«Друга стаття» хоча була написана і надрукована ще у 1949 році, її прийнято розглядати як фундаментальну основу феміністичного руху; концептуальною робота творить основу нової ідеології у сприйнятті жінки в суспільстві і приватному житті – ідеологію жіночоцентризму. Окремі дослідниці вважають, що саме ця робота стала основою для появи фемінізму «другої хвилі». С. де Бовуар, як представниця екзистенціалізму у

філософії поділяла погляди Жан-Поля Сартра, які й представила у «Другій статі». Зупинимось докладніше на фундаментальних засадах праці.

Перша частина роботи «Доля» складається із трьох розділів. У першому розділі С. де Бовуар порівнює фізіологію чоловіка і жінки, стверджуючи, що «жінки слабші від чоловіків». У другому розділі «Точка зору психоаналізу» вона розглядає теорії Зигмунда Фройда і Альфреда Адлера, відкидаючи їх у зв'язку з тим, що дослідження еротизму, які, на її думку, є стержневими, у контексті сприйняття «другої статі» виходять за рамки можливостей психоаналізу. Третій розділ «Точка зору історичного матеріалізму» присвячений роботі Фрідріха Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави». С. де Бовуар відкидає його тезу про «велику історичну поразку жіночої статі» після винайдення бронзи і появи приватної власності [54].

У другій частині «Історія» С. де Бовуар розглядає два чинники, які можуть покращити становище жінки: участь у виробництві і свобода від репродуктивного рабства. Основні положення автор виклала у висновках: материнство залишає жінку «прикованою до свого тіла» як тварину, і дозволяє чоловікам домінувати над нею і природою; чоловік має перевагу завдяки своїй трансцендентності, а іманентність властива жінкам; корінь пригнічення жінки в бажанні чоловіків зберегти і продовжити свій рід; за винятком німецької традиції, християнство і духовенство діяло в інтересах підкорення жінки. С. де Бовуар критикує кодекс Наполеона, який, на її думку, затримав емансипацію жінок, а зміни у фемінізмі пов'язує з діяльністю таких особистостей як Роза Люксембург і Марі Кюрі.

У третій частині «Міфи» розглянуто «вічні розчарування» жінки, переважно з чоловічої точки зору; зазначено, що жінка допомагає чоловіку відкрити йому себе самого, а жінки «стануть повноцінними людськими істотами», коли чоловіки дадуть їм свободу [54].

Другий том називається «Життя жінки». У першому розділі «Дитинство» С. де Бовуар стверджує, що дівчинка немає ніякого вродженого «материнського інстинкту», оскільки частину роботи по дому виконують хлопчики, а дівчат просять робити цю ж саму роботу. У другому розділі «Дівчина» описано способи, якими дівчата у пізньому підлітковому віці сприймають свою «жіночість». У третьому розділі «Прилучення до таємниць сексу» автор висвітлила сексуальні відносини з чоловіками, де, на її думку, наслідки першого з цих переживань впливають на все життя жінки. У четвертому розділі «Лесбіянка» описано сексуальні стосунки між жінками, які, як вказує С. де Бовуар, суспільство вважає «забороненим шляхом».

У другій частині «Становище жінки у суспільстві» здійснено наступні висновки: п'ятий розділ «Заміжня жінка» – С. де Бовуар демонструє свої негативні думки щодо шлюбу; шостий розділ – «Мати» – виправдовує практику абортів, стверджує, що медичні аборти несуть мало ризику для матері і підкреслює важке становище сімей і дітей, народжених у непридатних для цього умовах; С. де Бовуар зазначає, що католицька церква не може стверджувати: душі ненароджених немовлят не потрапляють у рай із-за відсутності хрещення, тому що це суперечило би постулатам церкви; питання про аборти, на її думку, не є питанням моралі, а питанням «чоловічого садизму» по відношенню до жінки; у сьомому розділі «Світська жінка» письменниця описує одяг жінки та її подруг, відносини зі священниками, лікарями, знаменитостями і коханцями: «Усе життя подібне до втечі, але ніяким чином не дозволяє жінці розпоряджатися своєю долею»; у восьмому розділі «Проститутки і гетери» автор зазначає, що на відміну від проституток, гетера і куртизанка можуть досягнути визнання як особистість; у дев'ятому розділі «Від зрілості до старості» С. де Бовуар зазначає, що коли жінка погоджується з процесом старіння, – їй залишається прожити майже половину дорослого життя без надії на

майбутнє; у десятому розділі «Ситуація і характер жінки» С. де Бовуар переконує, що жінка може бути активною, ефективною і спокійною не менше ніж чоловік [55].

У третій частині «У пошуках смислу життя» автор представляє нарцистичні жіночі натури, які мають зайнятись театральною кар'єрою (розділ одинадцятий «Самозакохана жінка»); висвітлює проблеми жінок у шлюбі і поза ним (розділ дванадцятий «Закохана»); розповідає про відомих жінок здатних поєднувати релігійність, любов, самозакоханість, які, на її думку, сумісні з активним і незалежним життям (розділ тринадцятий «Богошукачка»).

Четверта частина «До визволення» складається із одного розділу і заключення. У чотирнадцятому розділі «Незалежна жінка» висунуто наступні положення: садизму і мазохізму можна уникнути лише при рівності статей; до сих пір жінки були втрачені для людства; в особистих і суспільних інтересах надати жінці можливості для самореалізації. У заключному розділі С. де Бовуар представляє майбутнє, коли чоловіки і жінки будуть рівними, кидаючи репліку – «Жовтнева революція обіцяла», але так і не здійснила [55].

Філософська доктрина фемінізму С. де Бовуар, стала не лише предметом наукових дискусій та обговорень, але й вела до змін у самому жіночому русі, визначивши його новий етап [82, s. 187].

Головною зміною в теоретичній рефлексії «другої хвилі» фемінізму (після 1970 р.) став перехід від фази мінімалізації відмінностей між статями до теорії жіночоцентризму [151, s. 34-36]. Від першої половини 1980-их рр. фемінізм «другої хвилі» був заангажований в широкий рух егалітаризму, який спирався на різнорідне розуміння ефекту утиску внаслідок статевих поділів. «Друга хвиля» фемінізму націлена на глибокі суспільні зміни; її метою стала фемінізація світу, насичення цивілізації вартостями пов'язаними з жінкою [128, s. 46].

Як політичне поняття фемінізм є явищем ХХ століття, а у сучасному житті він став домінувати у 60-их роках того ж століття [125, s. 247].

Фемінізм «другої хвилі» нерозривно пов'язаний з жіночим рухом і спробами поступу до зміни їх суспільної ситуації. Назагал він укладається у два фундаментальні погляди: по-перше, що жінки знаходяться в гіршій ситуації у суспільстві, що випливає з приводу їхньої статі, а по-друге, - що ця дискримінація жінок може і мусить бути зміненою. А тому, у зв'язку з цим, феміністки звертають увагу на те, що розуміють як політичний зв'язок між статями, домінацією чоловіків і залежністю жінок у більшості, чи майже в усіх суспільствах. Однак фемінізм характеризується відмінностями як в контексті різнонаціональному, так і відмінностями поглядів, і політичних становищ. Наприклад, жіночий рух прагне до досягнення цілей, які розтяглися від здобуття виборчих прав, встановлення рівного доступу до освіти і збільшення числа жінок, які займають високі позиції у публічному житті, через легалізацію абортів, заборон численних прав жінок, аж до ліквідації реструкційних чи "понижаючих" приписів, які окреслюють, який одяг повинні носити жінки. У зв'язку з цим феміністки обрали рівно як революційні, так і реформістські політичні стратегії, а феміністична теорія часом черпає сили для себе як з різних політичних традицій так і загальноцивілізаційних вартостей [125, s. 247-248].

До 1960-их рр., стверджує Е. Хейвуд, поділи у зв'язку з критеріями статі рідко були підтримувані як цікаві і важливі з політичного пункту бачення. Якщо назагал вивчали різні суспільні ролі, економічні чи політичні жінок і чоловіків, то трактувано зазвичай їх як "натуральні", а через це "неуникнені". Наприклад, чоловіки і правдоподібно більшість жінок погоджуються щодо того, що до певного рівня функціонуючий у суспільстві поділ праці на чоловічо/жіночий залишився "накинутим" через прості біологічні факти: жінки краще пристосовані до життя в домі і займання домашнім господарством завдяки тому, що можуть народжувати і

вигодовувати дітей своїм молоком, в той час як більша фізична сила чоловіків виражається в тому, що їм більше підходить робота поза домом, у публічній сфері. Конвенційна політична теорія (конвенційна – легальна – Г. К.) відіграла свою роль у підтримці таких переконань, ігноруючи зазвичай всілякі поділи, які обумовлювалися критеріями статі. Е. Хейвуд стверджує, що фемінізм очолив “мобілізації *upzredzeń*” (мобілізації випереджень – Г. К.), які традиційно функціонували в рамках політичної теорії, і через які цілі покоління чоловіків — мислителів, приймаючи привілеї і владу, яка особливо цінилася їхньою статтю, утримували жінок століттями поза проблемами, які стосувалися політики [125, s. 248].

Звертаємо увагу на ще один аспект цих “мобілізацій» у рамках яких жінка ставала, як і чоловік, повноцінним суб’єктом історії, а її особистість оцінювалася вище, ніж її «природне призначення»; в них підкреслювалося що народження дітей, продовження роду – це право, а не обов’язок жінки [246].

Новий етап окреслення феміністської думки пов'язаний з виданням в 1963 році праці “Загадки жіночості” авторства Бетті Фрідан. У своєму виданні вона порушила проблему, яку назвала питанням “без назви”, тобто виявом почуття фрустрації і незадоволення, властивого для численного грона жінок, яке виникло від зведення їх до ролі домашніх господинь і мам. Фемінізм «другої хвилі» підсумовував, що досягнення жінками політичних і громадянських прав не розв'язало жіночого питання. Ідеї і аргументи, які піднімали феміністки ставали щораз де факто радикальнішими, а подекуди і революційними. Такі книги як «Сексуальна політика» (“*Sexual Politics*”, 1970) Кейт Міллет (Kate Millett), або ж “Жінка євнух” (2001) написані Жермен Грір зламали кордони того, що до тієї пори вважалося “політичним”, а феміністки стали зосереджувати свою увагу на особистих, психологічних і статевих аспектах утисків жінки. (Жермен Грір Germaine Greet, 1939, Мельбурн) – англійська письменниця, вчена і телеведуча, яку

вважають однією з найвідоміших феміністок ХХ ст. Працюючи у Варвікському університеті (Великобританія) вона видала декілька книг, однак бестселером стало видання «Жінки-євнуха». Ж. Грір вважає, що метою руху за права жінок має бути не стільки досягнення рівності з чоловіками, скільки боротьба жінок за право самим визначати свої цінності, самим встановлювати власні пріоритети і самим вирішувати свою долю. Рівність вона вважає простою асиміляцією) [232].

Метою фемінізму «другої хвилі» була не лише політична емансипація, “визволення жінки”, яке знаходило своє підтвердження в ідеях зростаючого Руху Визволення Жінок (Women's Liberation Movement – WLM). Реалізації поставленої мети не можна було досягнути лише шляхом політичних реформ чи навіть шляхом змін у праві, — вважали сучасні феміністки, - а перспективи власного поступу пов'язували із сформованими радикальними завданнями, чи навіть революційним процесом суспільних змін [125, s. 249].

Від часу розвитку радикальної феміністської думки з кінця 60-их років і до початку 70-их років ХХ століття, фемінізм розвивався як окрема течія. Це був період вироблення та усталення його ідеології, ідеї якої базувалися на фундаментальних засадах конвенційної політичної думки. У цей період було запроваджено до дискурсу поняття культурної статі (gender) і витворено спосіб бачення перспективи культурної статі як істотної проблеми в багатьох академічних дисциплінах; піднято рівень свідомості щодо тематики культурної статі в публічному житті.

Назагал, напередодні 90-их років ХХ століття феміністські організації були присутні в усіх західних країнах і на більшості просторів країн що розвиваються. Такі досягнення жіночого руху супроводжували два процеси. Перший з них, це процес відходження жіночого руху від радикалізму, у зв'язку з чим, наступили поворотні зміни від часів безкомпромісної боротьби, характерної для фемінізму попередніх 70-их років. Ці зміни вели

до появи і популяризації ідеї постфемінізму, яка розглядала сучасний фемінізм як такий, цілі якого значним чином вважалися досягнутими, а тому жіночий рух вийшов на новий етап – “поза фемінізм”. Другий аспект фемінізму — це процес його фрагментації. Замість того щоби просто знехтувати своїм радикальним фемінізмом чи відійти від критичного напрямку, феміністська думка пройшла процес радикального “zróżnicowania” (вирівнювання відмінностей – Г. К.), через труднощі, — а інколи перемагаючи неможливе, — дійшли до окреслення “спільного ґрунту”, “спільної платформи” в рамках фемінізму. У підсумку, до “фундаментальних” феміністських традицій ліберального, соціалістично-марксистського і радикального фемінізму додався фемінізм постмодерністичний, психоаналітичний, фемінізм чорношкірих жінок, фемінізм лесбійський і ін. [125, s. 249-250].

Ще одна особливість фемінізму «другої хвилі» це активізація жіночих рухів у світі взагалі. Зокрема, в США феміністський рух укладається в рамки боротьби за громадянські права. Американки вимагали економічної рівності з чоловіками, прагнули легалізації абортів, добивалися внесення змін до закону про розлучення тощо. Однак, у цілому жіночий рух 60-х – 70-х рр. ХХ ст. залишився роздрібленим, оскільки національні жіночі організації ставили перед собою ті завдання, які є нагальними для їхніх країн [59, с. 690].

Специфіка «другої хвилі» фемінізму пов’язана також із широкою проблематикою вирішення правового контексту жіночого руху.

Польська дослідниця правових аспектів гендерних проблем К. Швягерчак стверджує, що дискримінація за статевою ознакою — це проблема, яка після значного періоду нехтування нарешті дочекалася врегулювань як на рівні європейської спільноти, так і у міжнародній площині. Більшість правових актів, які стосуються цієї проблематики, — стверджує дослідниця, — містять лише елементарні висловлювання на

зразок: “гарантується рівність” або “забороняється будь-яка дискримінація”. Незважаючи на існування ряду деталізованих форм, поки що не повстала цілісна нормативна концепція рівності, яку потрібно зреалізувати. У суспільній свідомості ця сфера і надалі існує як домена репрезентанток феміністичних поглядів, яка однозначно інтерпретується як спроба доведення факту невинної дискримінації жінок. Такий погляд є помилковим. Адже сьогодні статева рівність — це рівне виявлення, звільнення і участь обох статей в усіх сферах публічного і приватного життя (...) це протилежність нерівності статей, а не невизнання різниць між статями. Таке розуміння рівності було найповніше відображене у діючій відповідно до політики Організації Об'єднаних Націй і Європейських Співтовариств стратегії Gender Mainstreaming [190, s. 272-273].

Отже, у 70-их – 80-их рр. ХХ ст. міжнародним співтовариством розпочалося прийняття документів, спрямованих на ліквідацію усіх форм дискримінації жінки.

Отже, фемінізм «другої хвилі» став наслідком «жіночого відродження», яке розпочалося в 60-их рр. ХХ ст.; епіцентром цього руху стали США, де спостерігається активізація демократичних процесів, спрямованих на ліквідацію різних форм дискримінації, і перш за все расизму.

У рамках «другої хвилі» жіночий рух представлений новими, часто радикальними формами: «жіночий визвольний рух» - Women's liberation.

Новий етап за емансипацію жінок був обумовлений структурними змінами – збільшенням частки жіночої праці у суспільному виробництві; економічні фактори спонукали жінок включатися у громадську виробничу практику.

У «другій хвилі» визначились незвичні форми вираження протесту; відбувалося пробудження жіночої самосвідомості від інерції патріархально орієнтованих моральних установ; жінки критикували суспільні устрої,

вважаючи їх такими, що закріплювали нерівноправне становище жінок: заміжжя, материнство і ін.

2.4. “Третя хвиля” фемінізму

“Третя хвиля” фемінізму, яку дослідники пов'язують із процесами, що відбувалися у 90-их роках ХХ століття, пов'язана із новим рівнем філософського осмислення жіночого руху, для якого актуальними стають ідеї постструктуралізму та постколоніальної теорії, а сама дискусія ведеться навколо поняття ідентичності [91]. Переважна більшість дослідників теми зазначають, що на даному етапі розвитку і вивчення фемінізму не можна говорити про його теоретичну єдність, чи якусь означену спільністю теорію [242].

Визначальним для феміністок “третьої хвилі” є усвідомлення того, що насправді проблема полягає не в тому, що є жінки, чи є чоловіки, а зводиться до того, що ці гендерні ролі, тобто чоловіча і жіноча конструюються. Це “конструювання” змушує нас бути жінкою чи чоловіком. Зазначимо, що звідси можемо зробити наступний висновок: оскільки гендерні ролі конструюються, то можуть бути й інші їх гендерні видозміни. Квір-теорія (термін “квір-теорії” використовується для позначення спільної опозиції довічному мисленню (queer – живопис, квір – культурні групи – Г. К.) вивчає множини гендерних ідентичностей [242].

Ще одна особливість “третьої хвилі” формування руху Riot Girl. Ця течія сформувалася навколо естетики не лише звільненої, а наділеної владою жінки. У рамках цього статусу жінка може бути не лише самодостатньою, але й талановитою, стати лідером, словом, за цими показниками перевершити чоловіка [242].

Аналіз “третьої хвилі” фемінізму дозволяє зробити ще один висновок: фемінізм “третьої хвилі” прагне до свободи в тому числі від тих обмежень, які були нав'язані «старим фемінізмом».

Поняття фемінізм “третьої хвилі” ввела у наукову теорію 1992 року Ребекка Уолкер (Основні представники «третьої хвилі» фемінізму: Ребекка Уолкер (Rebecca Walker), Лілі Енн Тейлор (Lili Anne Taylor), Наомі Р. Вульф (Naomi R. Wolf) та ін.). Р. Уолкер зазначала, що завдання молодого покоління жінок полягає у тому, щоби нехтування жіночим досвідом викликало гнів; що слід “змінити злість на політичну силу”; “не голосуйте за чоловіків, якщо вони нічого не зроблять для нас (жінок — Г. К.); “не займайтеся любов’ю з ними (чоловіками — Г. К.), не діліться з ними хлібом (чоловіками — Г. К.), не піклуйтеся про них (чоловіків — Г. К.) і не годуйте їх (чоловіків — Г. К.), якщо вони (чоловіки — Г. К.) не ставлять на перше місце нашу (жінок — Г. К.) свободу стосовно контролю наших (жінок — Г. К.) тіл і життя”. Цей спіч завершується висновком: “Я — не феміністка постфемінізму. Я — феміністка третьої хвилі” [228]. Він включає в себе елементи квір-теорії (квір – політичні групи є прикладами виразів «квір» ідентичностей – Г. К.), антирасизму, вуманізму [230], постколоніальної теорії, постмодернізму, транснаціоналізму, кіберфемінізму, екофемінізму, індивідуалістського фемінізму, проблематики трансгендерності та ін.

Виникнення “третьої хвилі” фемінізму пов’язане з діяльністю чорношкірих активісток жіночого руху Белл Хукс (Глорія Джинн Уоткінс), Одрі Лорд які займалися расовими проблемами.

Ще одна особливість пост-фемінізму — активне використання інтернету та сучасних технологій для посилення власного руху та збільшення аудиторії [235].

Професор Львівського університету Анатолій Романюк визначив специфіку “третьої хвилі” фемінізму і у тому, що вона не прийшла на заміну “другої хвилі”, а існує паралельно з нею: поява нового фемінізму

викликана реакцією молодого покоління жінок на радикальний фемінізм; феміністки “третьої хвилі” не з’ясовують ким є сучасна жінка, а наголошують на тому, ким вона може бути; “вона може бути ким захоче за умови, що це буде її особистий, свідомий вибір” [53, с. 189].

Сучасний феміністський рух розвивається в рамках таких модерних напрямів: феміністська екологія, феміністська економіка, інтелектуальний фемінізм.

У сучасному фемінізмі існують також радикальні групи, які декларують «війну статей», їх виступи носять характер медійної атракції і кичення.

У межах жіночого руху залишається тенденція до відвоювання прав жінки – матері.

Серед сучасних напрямів фемінізму найбільш поширеним залишається ліберальний фемінізм, який основне своє завдання вбачає у розвитку жіночої особистості та еволюційної трансформації суспільства; еволюційні зміни у суспільстві мають бути скеровані на найповніше врахування інтересів і потреб жінок.

2. 5. Напрями феміністських рухів

У період “першої хвилі” феміністського руху визначилися його окремі напрями, що було пов’язано із характером суспільно-політичних змін, які відбувалися у Західній Європі і США. Прийнято вважати, що першими окреслились ліберальний та соціалістичний напрями у фемінізмі [53, с. 177]. Хоча ці два напрями фемінізму розвивалися і в наступні періоди. Так що таку оцінку слід вважати умовною.

Ліберальний фемінізм від кінця XVIII ст. концентрувався на питанні особистої волі жінок і становить один з головних напрямків в теорії фемінізму. Будучи найзагальнішим в західній політичній і суспільній практиці він має найдовшу історичну традицію [117].

«Перша хвиля» жіночого руху, викликана потужними змінами на європейському континенті у зв'язку з Великою французькою революцією, перебувала під значним впливом ідей і цінностей лібералізму. У першому засадничому феміністичному тексті, який вважають основоположним і повним викладом ліберального фемінізму “Захист прав жінки” Мері Уоллстонкрафт зазначала, що жінки повинні мати однакові права і привілеї нарівні з чоловіками, оскільки є “істотами людськими”. На її думку “поділ на статі” перестане мати значення в політичному і суспільному житті лише тоді, коли жінки здобудуть доступ до освіти і будуть потрактовані як «розумні творіння».

Мері Уоллстонкрафт представила жінку такою ж раціональною істотою як і чоловіка, а часте її упослідження пояснила результатом недостатнього суспільного виховання. Сама ж нерівність статей може бути «виправлена» лише тоді, коли жінкам у суспільному розвитку створять такі ж самі шанси і можливості що й чоловікам.

Джон Стюарт Мілль у своїй праці “Підданство жінок” (1869), написаною спільно з Гаррієт Тейлор (Гаррієт Харді Тейлор Harriet Hardy Taylor 1807-1858) – англійська філософ і феміністка; у 1851 р. вдруге вийшла заміж за економіста і філософа Дж. С. Мілля. Головний твір «Звільнення жінки» («The Enfranchisement of Women», 1851), розвинув постулат творення суспільства на засадах “розуму”, а отже сама статі не мала й не повинна була мати при цьому жодного значення. Жінкам декларувалася належність до таких самих прав, привілеїв і вольностей, які надавалися чоловікам. Зокрема, на першому етапі феміністичного руху йшлося про право голосування [229].

Філософська основа ліберального фемінізму лежить в концепції індивідуалізму, яка стверджує про те, що людська одиниця є істотою самою в собі, а тому усі одиниці мають ідентичну вартість з морального пункту бачення. Мають вони також право рівного трактування з погляду на свою стать, расу, колір, засади віровизнання чи релігії. Якщо одиниці стають

предметом осуду, то він повинен здійснюватися на ґрунті розуму, де береться під увагу їхній характер, таланти чи особисті вартості [133; 176]. Ліберали виражають свої погляди у наступному: домагаються рівних прав; усі одиниці мають право брати участь чи бути допущеними до публічного чи політичного життя: яка-небудь форма дискримінації жінки при цьому має бути заборонена. Мері Уоллстонкрафт домагається, наприклад, щоби освіта — в її часах в якій домінували чоловіки — була відкритою також для жінок. Дж. С. Мілль також аргументував на користь рівних громадських і політичних прав для жінок і чоловіків. На практиці увесь рух скерований за виборчі права для жінок опирався на ліберальний індивідуалізм і свідчив про те, що емансипація жінок наступить тоді, коли здобудуть такі самі права, в даному випадку виборчі, як чоловіки.

Домагання рівних прав лежало в основі теоретичних підстав ліберального фемінізму. Це виявилось надзвичайно важливим для тих жінок, рівень освіти яких і суспільний досвід уможливив їм скористатися з можливостей фахового навчання і прагнення до кар'єри. Наприклад, феміністки в ХІХ ст. і керівники руху суфражисток були в більшості випадків освіченими жінками, які належали до середнього класу і мали шанси використати із надання їм права голосу свої прагнення до кар'єри чи проведення політичної діяльності. Перспектива рівноправ'я закладала усім жінкам можливість, наприклад, кращих умов для навчання чи участі в господарському житті. У дійсності жінкам створювалися умови для розкриття їхніх талантів і вмінь. Підставовими тут були суспільні й економічні чинники. Якщо емансипація означала «просте рівноправ'я» і рівні шанси для жінок і чоловіків, то інші форми суспільних утисків, наприклад ті, що були пов'язані із суспільними класами і расами, - ігнорувалися. Тому було очевидним, що ліберальний фемінізм репрезентував інтереси білих жінок із середнього класу, які проживали у розвинутих країнах, але він не був у стані займатися проблемами жінок, які належали до робітничих середовищ, чорних жінок з країн що розвиваються

[125, s. 261-262]. Тому в рамках традиційного ліберального фемінізму згодом з'явилися й інші напрями жіночого руху.

Фемінізм «другої хвилі» ніс у собі також складові лібералізму. Зокрема, ліберальний фемінізм став домінуючим у жіночому русі в Сполучених Штатах Америки, а його головною речницею стала Бетті Фрідан, твір якої “Загадки жіночості” став символом відродження феміністської думки в 60-их роках ХХ ст. Е. Хейвуд стверджує, що “містика жіночості” до якої зверталася Б. Фрідан, стала культовим міфом на тему – «жінки шукають безпеки», «сповнення мрій в домашньому житті», “жіночій” поведінці та ін. [111]. Цей міф служив тому, щоби знеохотити жінок до пошуку праці, входження до політичного і публічного життя назагал. Б. Фрідан звернула увагу на «щось», що назвала “проблемою без назви”. Вона розуміла почуття розпачу і глибокого нещастя жінок через те, що їх життя стало обмеженим домом, унеможлиблювало досягнути кар'єру чи брати участь у політичному житті.

У 1966 році Б. Фрідан допомогла створити і стала першим керівником – Національної організації жінок – National Women's Organization (NWO), яка розвинулася у потужну групу феміністок, ставши найбільшою жіночою організацією у світі [111, s. 260].

Б. Фрідан та інші діячки NWO поставили собі завдання боротися за ліквідацію залишків правових і суспільних обмежень для жінок, які утруднювали їм здобуття кар'єри і позбавляли можливостей бути активними в політиці. NWO проводила широку компанію щодо збільшення репрезентації жінок на найвищих становищах в публічному і політичному житті [111, s. 260]. Такі дії повністю узгоджувалися з теоретичними підставами ліберального фемінізму.

Ліберальний фемінізм є передовсім реформістським : прагне до відкриття публічного життя для рівної конкуренції між жінками і чоловіками, однак феміністки проти ліквідації патріархальної структури суспільства як такої. Ліберальні феміністки не хочуть, беручи їх вимоги

назагал, ліквідації суспільного поділу на публічну і приватну сфери життя. Реформи є необхідними, але лише для того, щоби запевнити рівність прав у публічній сфері: права на освіту, право до голосування, права для здійснення кар'єри і ін.

Безумовно на Заході вдалося провести глибокі реформи, які стосуються прав участі у голосуванні, “лібералізації” права на розлучення і аборти, права на рівну освіту і ін. Однак, неспівмірно менше уваги приділено приватній сфері: розподілу праці з огляду на стать і внесення змін у традиційні устрої родини [188, s. 9-17].

Ліберальні феміністки зазвичай наголошують на тезі, що чоловіки і жінки мають відмінну природу і різні нахили, у підсумку, принаймі їх частина схиляється до думки, що вплив жінки у напрямі родини, домашнього життя і домашніх відносин є підсумком впливу «природніх імпульсів» і вони є вибором волі. Такий спосіб мислення вів до того, що традиційні структури життя в родині вважали за “нейтральні”. Це виразно підтверджується у працях феміністок, хоч би у Бетті Фрідан. В “Другій хвилі” (“The Second Stage”, 1983) вона говорить про проблему погодження осягнення “неповторюваності одиниці” (“niepowtarzalności jednostkowej”) (“personhood”), які могли б наступити завдяки відкриттю перед жінками ширших перспектив у рамках фахового і публічного життя з потребою любові, яка репрезентується через дітей, дім і родину. Б. Фрідан акцентує на особливому значенні родини в житті жінки. Така позиція є об'єктом критики з боку більш радикальних феміністок, які спричинилися до будівництва “містики материнства” (“mistyki macierzyństwa”) [125, s. 261].

На вищому рівні ліберальні феміністки звертають увагу на обмеження індивідуалізму, як підстави розвитку гендерної політики. По перше, на їх думку, індивідуалістична перспектива відвертає увагу від структурного характеру патріархату, в якому жінки є підпорядкованими не тільки як одиниці, що позбавлені прав чи можливостей, але і як стать, яка є предметом систематичного і «розширюваного» тиску. По-друге, натиск

індивідуалізму на “одиничну неповторюваність” може привести до того, що жінкам буде важко мислити і діяти спільно на ґрунті спільної їм гендерної самоідентифікації — їх “сестринства” (“siostrzeństwa”). По-третє, ліберальний індивідуалізм може виокремитись виключно поза гендерними відмінностями. Розглядаючи людські істоти як “неповторювальні одиниці”, лібералізм здатний обійти гендерні і інші суспільні самоідентифікації, заявляючи, що люди можуть бути оцінювані виключно через призму особистих талентів і досягнень. У найкращому випадку це може довести до аполітичності між статями, – в сенсі, що культурна стать стане невидимою. Однак, можливий і інший варіант коли жінкам можна «накинути» чоловічі риси і прагнення, в тому випадку “одиниця” буде уособлювати скриті норми властиві чоловікам. Е. Хейвуд зазначає, що трактування людей у різний спосіб може згодом означати «нівеляцію гендеру» і «трактування» жінок в такий же спосіб, що і чоловіків [125, s. 261].

Нинішній ліберальний фемінізм поділяє оптимізм представників «першої хвилі» феміністського руху і стверджує, що головні причини утиску жінок лежать в руслі обмеження рівності в галузі громадянських прав і в сфері навчання. Щодо сексуальності, то ліберальні феміністки висловлюють думку, що приватне життя не може бути предметом правового регулювання, суспільного чи державного. Феміністки цього напрямку і далі акцентують на поділі суспільства на приватну і публічну сфери. Ліберальні феміністки стверджують, що особистий розвиток і «індивідуальне сповнення» не можуть бути обмеженими ролями статей. Як реформістки ліберальні феміністки шукають доріг поліпшення ситуації жінок поза існуючою демократичною системою і не атакують формально ні самої системи, ні її правових засад. Ліберальний фемінізм вказує, наприклад, на проблеми в практиці забезпечення жінок працею, але не буде боротися проти інституцій відповідальних за політику зайнятості. Феміністки цього напрямку активно борються за економічні права для жінок, допущення їх до навчання, належного медичного забезпечення. Окрім того

Жан Батхке Ельсхтайн твердить, що ліберальний фемінізм редукує мотивації жінок до «утилітарного вираховування» особистих користей [125, s. 261].

Подібним чином радикальна феміністка Шуламїт Файрстоун (Shulamith Firestone, 1945-2012) – канадська феміністка, одна із засновниць радикального фемінізму, керівник декількох жіночих організацій у США. Автор книги «The Dialectic of Sex : The Case for Feminist Revolution. – Morrow, 1970; “Діалектика статі. Обґрунтування феміністської революції»). Автор висловила тезу, що саме контроль над жіночою сексуальністю визначає гендерну нерівність в суспільстві, домінацію (деяких) чоловіків і безвладдя (багатьох) жінок) [234], характеризує ліберальний фемінізм, зокрема його найбільшу американську організацію – NOW як структуру, що концентрується тільки на найбільш зовнішніх виявах сексизму [125, s. 261]. А соціалістична феміністка Зілег Етзенштейн вважає, що ліберальний фемінізм може однак динамізувати жіночий рух, коли фундаментальні і найважливіші завдання, потреб і цілей феміністичного руху (mainstream feminism) будуть сформульовані в рамках ліберальної думки. Прикладами можуть бути акції “за вільним вибором”, – проти заборон чи обмежень доступів до здійснення абортів, щодо рівних засад у застосуванні права та ін. [125, s. 261].

Отже, ліберальний фемінізм побудований на необхідності творення рівної конкуренції між чоловіками і жінками, яка однак не передбачає ліквідації патріархальних суспільних засад. Ліберальні представники визнають відмінну природу та природжені здібності чоловіків і жінок.

Ліберальний фемінізм є зорієнтованим на цінності, які містяться у понятті «лібералізм» — свободи одиниці (особи); він не завжди пов'язаний єдино з цілями жіночого руху, хоча з певністю можна стверджувати, що з головними з них перебуває у тісному зв'язку [128, s. 67].

Ліберальна теорія «природніх імпульсів» прив'язує жінку до родини, домашньої обстановки. Соціальна програма лібералів передбачає права

жінок на підтримку догляду за дитиною, оплачувані відпустки по догляду за дитиною та ін. Політична детермінанта ліберального напрямку означена вимогою рівних прав жінок і чоловіків у публічній сфері.

В рамках ліберального фемінізму *розвинувся нейтральний (позаблоковий) фемінізм (Nonaligned feminism).*

Термін «нейтральний фемінізм» був вжитий Шарлотою Бунг і був пов'язаний з групою, яка об'єднувалася навколо видання “Quest”. При цьому Ш. Бунг розуміє цей термін як ціль для жіночого руху. Нейтральний фемінізм є зацікавленим у проведенні порівняльних досліджень у сфері культури та політичної стратегії. Ш. Бунг відстоює позицію, що треба відрізнити нейтральний фемінізм від ліберального, — підкреслюючи, що не віддає переваги жодному з них, ні жодній їх позиції, ні світоглядному їх впливу. Ці напрями фемінізму, — на її думку, — не служать розвитку потужного жіночого руху.

Соціалістичний фемінізм представляли Август Бебель (1840-1913), Клара Цеткін (1857-1933), Олександра Коллонтай (1872-1952). Теоретичні положення цього напрямку були викладені Августом Бебелем в праці «Жінка і соціалізм» (1883), де автор переконував у неможливості досягнення визволення людства без суспільної рівності статей. Рівність між жінками і чоловіками він передбачав за умов перемоги соціалізму та використання досягнень науки і техніки [83].

Лідерка німецької соціал-демократії Клара Цеткін стала засновницею комуністичної партії Німеччини, редагувала газету для жінок німецької соціал-демократії «Рівність» (1891-1917); вважається автором ідеї святкування 8 березня як Міжнародного жіночого дня (1911).

Російська та радянська діячка Олександра Коллонтай була першою в історії жінкою – дипломатом, керівником з 1920 р. жіночого підрозділу ЦК РКП (б), який ставив за мету досягнути рівних прав жінок і чоловіків, подолати неосвіченість жінок.

Теорія жіночого руху почала формуватися у Європі в середині XIX ст. Соціалістичні феміністки пояснювали це двома причинами: у цей період збільшилося число жінок середнього класу, які володіли певним освітнім рівнем, почали піднімати питання про рівні права з чоловіками, а також капіталістична економіка охоплювала жінок виробництвом в якості дешевої робочої сили. Ці положення були представлені французьким соціалістом Жюлем Гедом (1845-1922) [248].

Соціалістичний фемінізм був одним з головних напрямів західного фемінізму. Теорія соціалістичного фемінізму проголошувала тезу, що жінки у капіталістичних державах є громадянками другої категорії, тому що умовою панування патріархального політикуму є експлуатація людей праці, а також специфічний визиск жінок, який веде не лише до змін відносин до власності засобів, але теж до змін усіх форм суспільних досвідів, тому що корені тиску на жінок випливають із суспільної практики капіталізму [128, s. 70].

Соціалістичний фемінізм (у протистоянні до радикального фемінізму) не трактує економічного утиску чи визиску як другорядного явища, а також (в протистоянні до фемінізму марксистського) не вважає, що статевий визиск є вторинним. Соціалістки вважають скоріше, що система домінації над жінками випливає з конкретних чоловічих інтересів, а чоловіки створили сітку інституцій, щоби цю домінацію утримати. Соціалістичний фемінізм розширив рівень економічних понять на дії у вимірі традиційного аналізу товарно-грошових відносин (наприклад, креовання домашньої роботи жінок). Поняття класу у соціалістичній феміністичній теорії залишилося об'єднаним з поняттям статевої культури. Шейла Роуботам (Sheila Rowbotham, 1943) і Жуліет Мітчелл (Жуліет Мітчелл (Juliet Mitchell, 1940) – британська психоаналітик і соціалістична феміністка. Намагалася примирити психоаналіз і фемінізм, в той час інші вважали їх несумісними. Відстоювала корисність З. Фрейда для фемінізму, відкривши шлях для подальшої критичної роботи з психоаналізу і проблем статі. Ж. Мітчелл

визнає, що марксизм лише слугує моделлю, в рамках якої можуть виникнути не патріархальні структури для виховання дітей. Діти будуть соціалізованими у відповідні гендерні ролі) [241] вважають, що жінки (що працюють до цього часу на менш оплачуваних роботах) можуть досягнути економічної незалежності тоді, коли господарська система буде піддана ґрунтовним змінам [125, s. 70]. Поєднання розвиненої через соціалістичний фемінізм версії історичного матеріалізму, а також пристосування інших речей, що виводяться із психоаналізу допоможе краще зрозуміти зміст цього тиску (“*uwewnętrzzoną opresję*”) [158]. У своїй теорії виховання характеру Жюльет Мітчелл вияснила, чому жінки часто співдіють з тими, які їх собі підпорядковують, не використовують ті речі, які кидаються відразу в очі при індивідуальному чи колективному опорі [125, s. 70].

Епістемологія соціалістичного фемінізму стверджує, що кожне знання репрезентує інтереси і вартості окреслених суспільних груп; цей аналіз доводить історичні відмінності суспільних практик і категоріальних змін, що стосуються вартостей у процесі дій [132]. Трудність полягає у тому, що соціалістичний фемінізм, що опирається на понятті статевого поділу праці, — досліджує теж залежності між становищем і підпорядкованістю жінки, специфікою економічної системи і способами організації сексуальності, разом з уживанням цього самого поняття.

У кінці 1980-их рр. соціалістичні феміністки пробують прецизійно досліджувати підпорядкованість жінок, між іншим через акцентацію на економічному вимірі різних типів жіночих занять, які до цього часу не бралися до уваги. Ідеалом було би зникнення “жінок” і “чоловіків” як суспільно уконституційованих категорій.

Радикальні феміністки критикують соціалістичних феміністок за те, що ця течія богателізує роль інституції геретосексуальності як засобу утиску жінок [128, s. 70-71].

Групу дослідниць, які піднімають універсальніші питання (наприклад, індивідуальний характер прийняття рішень жінок у сфері репродукції) в

площині соціалістичного фемінізму складають Лідія Саргент (Lydia Sargent, 1942) – американська феміністка, письменниця, драматург і актор) [236], Лінда Гордон (Linda Gordon) – американська історик і феміністка. Знана в Україні, оскільки стала лауреатом премії Антоновичів за книгу «Козацькі повстання : соціальний неспокій в Україні XVI століття) [257], Росалін Печерські [128, s. 70]. Варто згадати, що соціалістичні феміністки часто вказують на лібертаріанські, самостійно творені і організовані групи (grass roots) як на змодельовані типи жіночих організацій майбутнього [128, s. 70].

Хоча деякі попередні феміністки погоджувалися з ідеями соціалізму, про соціалістичний фемінізм почали говорити у другій половині XX ст. У протиставленні до своїх ліберальних активісток, соціалістичні феміністки не вважають, що жінки по-просто в політичному чи правовому досвіді є упослідженими, оскільки цьому можна зарадити, надаючи їм однакові права і вирівнюючи їх шанси з чоловіками. Вони вважають, що зв'язки між обидвома статями мають своє коріння в суспільній і економічній структурі, і зміни у їхньому стані пов'язані з істотними суспільними змінами. Соціалістичні феміністки заявили б: «суспільна революція, не для жінок спостерігачів на правдиву емансипацію». Ними часто цитувався рапорт з 1980 року Організації Об'єднаних Націй в якому звернуто увагу на те, що: “в той час коли жінки становлять 50 % світової популяції, виконують майже 2/3 усіх годин праці, отримують лише 1/10 світового доходу і володіють менше ніж одним відсотком світової власності” [125, s. 262].

Центральне положення соціалістичного фемінізму складає твердження про те, що патріархат може бути зрозумілим виключно у світлі суспільних і економічних чинників. Класичний вираз цього аргументу представив Фрідріх Енгельс у роботі “Походження сім'ї, приватної власності і держави” (1884). Ф. Енгельс твердив, що ситуація жінок у суспільстві змінювалася у фундаментальний спосіб разом з розвитком капіталізму та інституцій приватної власності. У докапіталістичних суспільствах родинне життя було комуністичним, а “право матері” —

передавання власності і суспільних позицій по лінії матері було широко поширеним. Однак капіталізм, який опирався на утримувану чоловіками приватну власність, обмежив “право матері” і «заступив» її тим, що Ф. Енгельс назвав “світовою, історичною поразкою жіночої статі”. Подібно як більшість пізніших соціалістичних феміністок, Ф. Енгельс вірив, що утиск жінок функціонує через інституції родини. “Буржуазна родина” є патріархальною і такою, що утискує жінку, чоловіки хочуть гарантувати собі передачу їх власності виключно через їх синів. Чоловікам вдалося досягнути патерналізму завдяки прагненню до моногамних шлюбів — обмеження накладені на жінок і позбавлення їх інших сексуальних партнерів — які, як заявляв Енгельс, є рутинно ігноровані їх чоловіками. Жінкам рекомендуються ці обмеження шляхом створення “культу жіночості”, підкреслюючи романтичну любов, а в дійсності організованою таким чином, щоби мати на меті оберігати привілеї чоловіків і їх власність. На думку Ф. Енгельса у соціалістичному суспільстві... коли приватна власність буде ліквідована, то зникнуть її патріархальні риси, а можливо навіть моногамія [118, s. 76-79]. Інші соціалістичні феміністки пропонували, щоби традиційну патріархальну родину замінити системою життя спільної і “вільної любові”, згідно з тим, що раніше пропонували соціалісти — утопісти, такі як Фур'є і Оуен [125, s. 262-263].

Більшість соціалістичних феміністок погоджувалися з тезою про те, що впровадження жінок виключно до домашньої сфери чи материнства служить економічним інтересам капіталізму. Деякі з них вважали, що жінки складають “резервну армію робочої сили”, яка може бути покликана до праці, коли наступить потреба збільшення продукції, і якої легко можна позбутися і відправити додому в часи кризи, так щоби вони не були тягарем для працедавців чи держави. Додатково, як тимчасові працівники, жінки поставлені в ситуацію, в якій змушені погоджуватися на пересічні заробітки, виконання низької за статусом праці, що також допомагає зменшувати рівень винагород без ризику для “чоловічих місць праці”.

Одночасно праця жінок у домашньому господарстві є ключовою для доброї успішності господарства. Народжуючи і виховуючи дітей, жінки творять майбутню робочу силу, а через це гарантують майбутню продукцію. Вони також відповідальні за соціалізацію, умови, і навіть освіту дітей, виконуючи тим самим, роль розвинутих і дисциплінованих, слухняних працівників [132].

У своїй ролі домашніх господинь, жінки звільняють чоловіків від обтяжливої домашньої праці і виховання дітей, дозволяючи їм присвятити час і енергію на оплачувану і продуктивну працю. У цьому сенсі, поділ праці з погляду на стать, на чоловіків, які працюють на фабриках чи установах, отримуючи за це винагороду, і жінок, які виконують домашню працю, неоплачувану, – сприяє їх економічній залежності. Окрім того, домашні господині залишаються відповідальними за те, щоб їх чоловіки з'являлися в часі праці відповідно вдягнутими і добре нагодованими, словом, готовими до важкого дня праці. Традиційно родина генерує для робітника потужну необхідність до пошуку і збереження місця праці, оскільки він має на утриманні жінку і дітей. Додатково, родина забезпечує йому охорону перед почуттям фрустрації (фрустрація – своєрідний емоційний стан, характерною ознакою якого є дезорганізація свідомості та діяльності в стані безнадійності – Г. К.), коли він виступає трактований життям як “платний невільник”. Насправді життя у рамках традиційної родини забезпечує чоловікові — батьку істотні переваги: тішитися своїм статусом особи, яка приносить додому хліб і отримує право на вільний час і відпочинок вдома, в той час коли домашня господиня — матір виконує “смішну” домашню роботу [125, s. 266].

Деякі феміністки вважають, що власне невдячний характер домашньої праці і низький суспільний статус веде до фінансової залежності жінок від своїх чоловіків. Через це виникає систематична суспільна нерівність. Кампанія щодо “оплати за домашню роботу”, розгорнута у Великій Британії в 1970-их рр. мала закласти економічну основу незалежності жінки і таким

чином вона б отримала вищий суспільний статус, а її праця, подібно як та, що виконують чоловіки, стала би визнаною за продуктивну і вартісну. Завдяки цьому жінки отримували б за неї належну винагороду. Цей аргумент використовують і ті, які вважають, що навіть проституція має бути визнана за легальну заробіткову працю. Однак більшість соціалістичних феміністок дотримуються думки, що емансипація вимагає створення жінкам ширших суспільних і економічних можливостей, а не тільки оплати за виконання своїх традиційних домашніх господарських ролей чи об'єкту сексуального бажання [125, s. 263].

Хоча соціалістичні феміністки погоджуються, що “питання жінок” не можна відділити від суспільного і економічного життя, однак вони є глибоко поділеними в питанні природи цього зв'язку. Гендерні поділи проходять наперекір класових поділів, провокуючи протистояння в рамках аналізу значення культурної статі і суспільних класів з перспективи соціалістичного фемінізму, а також ставлячи маарксистським феміністкам винятково важкі питання. Марксистки — ортодокси впираються у примат класової політики над політикою статі. Ф. Енгельс, наприклад, вважав, що “буржуазна родина”, яка підпорядкувала собі жінку, утворилася внаслідок існування приватної власності і в цьому сенсі є залишковим продуктом капіталізму. Це означає, що класовий визиск є процесом глибоким і займає важливіше значення ніж утиск однієї статі щодо іншої. Тому, якщо й жінки не будуть в перспективі терпіти чоловічі утиски, цей тиск буде здійснюватися через інституції приватної власності, через капіталізм. Емансипація жінок буде в такому разі побічним продуктом суспільної революції, а у підсумку капіталізм буде усунутий і на його місце прийде соціалізм, – стверджував Ф. Енгельс. Жінки, які прагнуть до визволення, повинні в цьому випадку визнати факт, що “класова боротьба” є важливішою ніж ідея “боротьби статей”. Тому феміністки повинні згрупувати свою енергію у робітничому русі, а не творити окремі, без загальної підтримки, жіночі структури [125, s. 264].

Сучасним соціалістичним феміністкам щораз важче було визнати примат класової політики над статевою політикою. На це частково впливали розчарування від досвіду життя жінки у соціалістичних державах, хоча б у Радянському Союзі, де було наглядно видно, що соціалізм сам по собі не приведе до краху патріархату. Для сучасних соціалістичних феміністок утиск їх статі є таким же істотним, що й класовий визиск. Багато з них погоджуються з сучасним марксизмом, який визнає взаємну обумовленість економічних, суспільних, політичних і культурних сил у рамках суспільства, у супротиві до ортодоксального марксизму, який демонізує матеріальні чи економічні чинники. Вони не є зацікавленими аналізом позицій жінок виключно в категоріях економічних і скеровують власну увагу на культурні та ідеологічні основи патріархату. Жюліет Мітчелл, британська соціалістична феміністка, вважала, наприклад, що жінки виконують чотири суспільні функції: 1) є частиною робочої сили і є активними у виробленні продукції; 2) народжують дітей, а тим самим беруть участь у репродукції людської популяції; 3) є відповідальними за соціалізацію дітей; 4) є об'єктами сексуальних бажань. З цієї перспективи, визволення вимагає, щоби жінки досягнули емансипації в кожному з цих напрямів, а не лише у зміні класової капіталістичної системи соціалістичною [125, s. 264].

Марксистський фемінізм. Перспективи теоретичного фемінізму засадничо відрізняються від теоретичних основ марксизму. Фемінізм концентрується перш за все на проблематиці культурних умовних відмінностей між статями, а також на питанні сексуальності, а не на матеріальних умовах ідеологічних конструкцій. Однак, на думку частини феміністок, синтеза марксизму і фемінізму є можливою і вона може допровадити до реальної емансипації жінок. Завдання, які ставлять перед собою марксистські феміністки, можна укласти наступним чином: довести матеріальні підстави суспільної залежності жінок, а також залежності між

способом продукції і статусом жінок, звертаючись до категорії класів — провести аналіз ролі родинних інституцій у важкому становищі жінки.

У книзі «Жіноча свідомість» (“Women's Conscionsness”) Манс Ворлд показано, яким чином поява відділення часу праці (продуктивного) від вільного часу ув’язується лише з чоловіками. Суспільний образ — ідеал дому слід оберігати перед небезпеками фахової сфери, оскільки він маскує існуючий поділ праці. Цей образ містифікує працю, яку виконує жінка вдома, підкріплюючи факт, що домашня робота жінок служить економічній і біологічній репродукції патріархального капіталістичного суспільства.

Американські феміністки-марксистки також будують цілісну теорію виявлення суспільного упослідження жінок. Нансі Хартсок стверджує, що матеріальна база суспільної нерівності і нищої позиції жінок впливає одночасно на формування свідомості жінок [122]. Лише феміністки-марксистки, на її думку, можуть створити цілісну теорію зв’язків і залежностей між способом творення сфери внутрішніх здобутків жінки та її суспільним досвідом. Марксистські феміністки приписують фундаментальне значення практиці, яка складає елемент поєднання індивідуальної свідомості з причинним зв’язком суспільних процесів [125, s. 264].

Аналізуючи концепції марксистського фемінізму, радикальні феміністки стверджують, що жоден з його варіантів не може займатися “жіночим питанням”, оскільки усі ці теорії змушені скеровувати феміністичний аналіз у бік теорії марксизму [125, s. 264].

Українська дослідниця Н. Гербут зазначає, що у другій половині XIX ст. К. Маркс і Ф. Енгельс не вважали проблему гноблення за статевою ознакою важливим аспектом своєї теорії, та їхні погляди на процеси експлуатації поклали початок розвитку соціалістичного та марксистського напрямів у фемінізмі. На відміну від марксистських феміністок, які не вважали доцільним існування жіночого руху окремо від загальнопролетарського, прихильниці соціалістичного фемінізму

наполюгали на можливості такого руху та необхідності виокремлення жіночих проблем від масових і загально соціальних [18, с. 346].

Радикальний фемінізм. Радикальні феміністки вважають, що утиск жінок є наслідком визнання “класу жінок” нижчим від “класу чоловіків”. В основі цього лежать культурні відмінності між статями – *gender*. Тому, завданням радикального фемінізму стала ліквідація системи класів статей. Радикальний фемінізм підтримує тезу, що усі форми утиску є результатом чоловічої “супремації” (сили – Г. К.) (потім ідуть расова дискримінація, класова й інші форми, які є вторинним з огляду на статеву дискримінацію). Найважливішою (і найзагрозливішою для жінок) є існуюча суспільна система, яка визначає її патріархальність. Іншою важливою рисою радикального фемінізму є переконання: “те, що особисте, є одночасно політичним”. Наприклад, не є питанням випадку, чи твоєї особливості ситуації, що хтось тебе гвалтує, що маєш низький заробіток, змушена зносити сексуальні домагання, завжди на тебе падає домашня робота, а відбувається це тому, що «живеш у патріархальній системі і ти є жінкою, бо твоя ситуація є результатом сексуальних засад цієї суспільної системи». Тому те, що особисте і що відбулося, є політичним, оскільки є результатом системи, у якій ти перебуваєш. Із змістом цього гасла погоджуються назагал усі напрями фемінізму. Особливістю радикального фемінізму є застосування цієї тези тоді, коли якийсь явище можна пояснити іншими причинами ніж утиск статі. Нарешті, важливою особливістю радикального фемінізму є теза, що жіночоцентризм стане підставою руху майбутнього суспільства [125, с. 264]. Піонерки радикального фемінізму Шарлотта Перкінс Гілман (Charlotte Perkins Gilman, 1860-1930) – американська феміністка, соціолог, письменник, науковий літератор. Вона сприймала теорію дарвінізму як таку, де представлений в еволюції лише чоловік. Вклад жінки в розвиток цивілізації був зупинений із-за андроцентристської культури) [252], Емма Гольдман (Емма Гольдман (Emma Goldman, 1869-1940) – відома північно-американська анархістка першої половини ХХ ст.

За участь в анархістських виступах була вислана із США і недовго проживала у радянській Росії. У 1927 р. відправилася в Канаду для організації кампанії солідарності з Сакко і Ванцетті – двома анархістами, які були засуджені в США до смертної кари. Підтримувала республіканський уряд Іспанії у війні проти диктатора Франко) [256] і Маргарет Сангер (Margaret Sanger, 1879-1966) – американська анархістка. Вперше виступила з ідеєю планування народжуваності у сім'ї, запровадження засобів контрацепції) [254] вважали, що жінки мусять «здійснювати владу над своїм тілом і життям».

Головні течії радикального фемінізму розвинулися в Нью-Йорку у першій половині 1960-их — 1970-их рр. Ті-Грас Аткинсон стверджувала, що політична система пригнічення, оперта на укладі статевих ролей, є зразковою моделлю усякого утиску. Анне Коедт висунула тезу, що первинний утиск жінок мав перш за все характер психологічний, а не економічний (Згідно теорії Анни Коедт, чоловіки не потрібні жінкам для досягнення задоволення, так як вагінальний оргазм – це патріархальний міф. Таким чином, згідно деяких радикальних феміністок, гетеро сексуальність – це не природній вияв сексуальності, а політична установка, яка вигідна чоловікам. Йдучи на сексуальний контакт з чоловіком, жінка дозволяє колонізувати себе) [248].

Сприйняття багатьох цивілізаційних проблем радикальні феміністки бачать у суперечностях з іншими концепціями та течіями фемінізму. Особливо це стосується ключових ролей, коли соціалістичні феміністки проблему бачать у понятті класу, а чорношкірі феміністки — раси. Жюліет Мітчелл критикує радикальний фемінізм, а, особливо, погляди Шуламіт Файрстоун, за брак історичної перспективи в мисленні щодо природи утисків [125, s. 264].

Репрезентантки радикального фемінізму (Адрієн Річ, Шуламіт Файрстоун, Марі Далі) аналізують, головним чином, проблематику сексуальності і соціалізації, а не на питаннях суспільного життя;

досліджують свідомість і культуру, об'єми несвідомості, аналізують психологію, сексуальні і ідеологічні структури. Увесь цей аналіз здійснюється з перспектив «існуючих фактичних нерівностей».

Радикальний фемінізм вороже налаштований до політиків лівого напрямку. Вважається, що коли, як Робін Морган (Робін Морган (1941) – в 60-их рр. ХХ ст. стала однією із засновниць радикальних феміністських організацій у США, беручи участь в акціях за громадянські права та проти війни США у В'єтнамі. Її антологію «Sisterhood is Powerful» (1970) вважають однією з робіт, яка знаменувала початок «другої хвилі» фемінізму) [253], сприймати сексизм за основу утисків, то не можна головними критеріями і категоріями розглядати расу чи клас. Радикальний фемінізм вирізняється також акцентуванням питань щодо психології жінок, є концепцією специфічної жіночої культури, в якій будова альтернативних інституцій може викликати суспільні зміни (аналогія до лібертаріанських ідей). (Лібертаріанство – цей термін використовується спектром політичних філософій, що просувають ідею індивідуальної свободи та мінімізації розміру державного апарату – Г. К.).

Радикальний фемінізм є концепцією, яка цілком змінює перспективи понятійного сприйняття дійсності тому що здійснює це відповідно до становища жінки. Важливою особливістю радикального фемінізму є сприйняття факту, що загальні програмні рамки багатьох наукових дисциплін є сконструйованими поглядами «наявних чоловічих преференцій» і «оперті на дуалізмах», на які посилається традиційна політична теорія з метою «усправедливлення підпорядкування жінок». Більше ніж інші течії, радикальний фемінізм підкреслює роль культурних відмінностей між статями у структурі суспільства. Французький радикальний фемінізм впроваджує лінгвістичний і літературознавчий вимір: спроба креовання нової жіночої мови (чи експресії), теорії “*écriture feminine*” [128, s. 69].

У другій половині 1970-их рр. радикальний фемінізм поступово займав лінійний стиль (лінійний – дисонансний – Г. К.) трактування політичної теорії, схилиючись до поетики і метафор. Хоча донині залишається непростим завданням описати цей рух у політичних категоріях. Водночас Сьюзан Гріффін і Марі Далі головне завдання бачать в описуванні реалій при допомозі властиво феміністичних категорій [128, s. 69]. Тому, радикальні феміністки інакше подають і описують нову дійсність, - застосовуючи для її оцінки збірне поняття - “ключі” (“niewolnictwo”), які дозволяють пов'язувати між собою явища, які не мають нічого спільного (наприклад, проституцію і одруження).

Радикальний фемінізм часто презентує статичний образ світу і не послуговується виясненням причинно-наслідкових зв'язків. Оригінальним здобутком радикального фемінізму є впровадження категорії «гвалту» і «рівності статей» як головних понять фемінізму, а також визнання певного типу «жіночих вартостей».

Одна з рис, яка характеризує «другу хвилю» фемінізму, пов'язана з тим, що їхні представниці вийшли за межі перспективи існуючих політичних ідеологій. Відмінності між культурними статями, функціонуючі у рамках суспільства, залишились визнаними за важливі «самі в собі» і у підсумку вони відобразилися у їх власних категоріях. Радикальний фемінізм використовує ліберальні і соціалістичні ідеї для висвітлення становища жінки у суспільстві, але жодний з цих напрямів не визнав поділу статі на «культурні статі» як найбільш фундаментальний спосіб усіх суспільних поділів. У 60-их — 70-их роках минулого століття феміністський рух намагався відкрити вплив патріархату не тільки на політику, публічне життя і господарство, але також на всі аспекти суспільної, особистої і сексуальної екзистенції. Тренд цей був помітним у піонерських працях С. де Бовуар, а у наступному розвинувся у діяльності таких радикальних феміністок як Ева Фіджес (Ева Фіджес (Eva Figes, 1932-2012) – англійська письменниця і літературний критик, дослідниця фемінізму. Автор праці

«Патріархальні відносини жінки в суспільстві»), Жермен Грір та ін. [125, s. 265].

У «Патріархальних відносинах» (“Patriarchal Attitudes”, 1970) Е. Фіджес звернула увагу не лише на вже знані правові чи суспільні виміри упослідження жінок, але виявила факт, що патріархальні вартості і погляди проникають у сфери культури, філософії, моральності і релігії суспільства. В усіх сферах життя і, зокрема, в освітній сфері, жінки представлені як «ситуативні» (тобто трактовані у залежності від ситуації) і підпорядковані чоловікам, відповідно до стереотипів “жіночості” накиннутих жінкам чоловіками.

Ж. Грір в роботі “Жінка євнух” писала, що жінки потрактовані як особи призначені до виконання сексуальної ролі, яка демонструє їх «правдиву сексуальність» і найактивнішу «шукаючу пригод сторону їх особистості». У підсумку жінки залишаються “перешколеними” при допомозі культурного стереотипу “вічної жіночості” у безстатеві об’єкти (об’єкти без плоті) [120]. Праці Ж. Грір з’явилися як наслідок впливу вчених та письменників нового лівого напрямку, – Вільгельма Райха (Wilhelm Reich, 1897-1957) – австрійський і американський психолог (народився в Добряничах що на Львівщині). Один із основоположників європейської школи психоаналізу, єдиний із учнів З. Фрейда – «неофрейдист», який розвинув можливість радикальної соціальної критики: відміну репресивної моралі і вимогу статевої освіти) [231], Герберта Маркузе (Herbert Marcuse, 1898-1979) – німецький і американський філософ, соціолог і культуролог. В Інституті соціальних досліджень в кінці 1920-их рр. – на початку 1930-их рр. Г. Маркузе спільно з Теодором Адорно і Максом Хоркхаймером з’ясували близькість марксизму і фрейдизму. Згодом, «франкфуртці», як називали представників школи переїхали у США, перенісши в Америку європейські традиції навчання. Польський філософ Лешек Колаковський розглядав погляди Г. Маркузе як антимарксистські, оскільки вони ігнорували критику К. Марксом Г. В. Ф. Гегеля і теорію класової боротьби.

Г. Маркузе відмовився від них на користь фрейдистської інтерпретації людської історії. Л. Колаковський робить висновок, що ідеальне суспільство Г. Маркузе «буде авторитарно керуватися освіченою групою, які осягають себе через єдність Логоса і Ероса, відкинувши обтяжливу владу логіки, математики і емпіричних наук) [261]. Саме ці інтелектуали заявляли про потреби “сексуального визволення” і критикували репресивну природу конвенціонального суспільства [125, s. 265].

Радикальний фемінізм розвинувся у систематичну теорію утиску статі, що відходила від ліберальних і соціалістичних традицій, завдяки працям таких активісток як американська письменниця Кейт Міллетт (Kate Millett, 1934), канадська акторка Шуламїт Фаєрстоун (Shulamith Firestone, 1945). Головною засадою радикального фемінізму стало твердження, що «утиск статі становить підставову рису суспільства», а інші форми несправедливості, такі як класовий гніт, расова ненависть і ін. мають лише другорядне значення. Культурна стаття вважається за найважливіший критерій суспільного поділу. При цьому вона є найбільш істотною з політичного пункту бачення, важливішою, наприклад, від суспільної верстви чи класу, раси чи народу. Радикальні феміністки окреслюють існуюче суспільство і розуміють його як виключно патріархальне, зазначаючи, що головним у ньому є утиск однієї статі іншою. Такий підхід є подібним до того, коли соціалістки вживають термін “капіталістичний” для констатації факту економічного визиску. Патріархат вони розглядають як визначену систему, зінституційовану і поширену як «процес утиску однієї культурної статі іншою» [125, s. 266].

У “Сексуальній політиці” (1970) Кейт Міллетт описала патріархат як “константу суспільного життя” (stała życia społecznego” – Г. К.) присутню в усіх політичних, суспільних і економічних структурах, яка була притаманною як кожному історичному так і є властивою нинішньому суспільству. Ця «константа суспільного життя» представлена також в усіх найважливіших релігіях. Різні долі, передбачувані для жінок і чоловіків, К.

Міллетт виводить від умов виховання (“*wagunkowania*”), коли з наймолодших років хлопці і дівчата перебувають у конкретних гендерних ідентичностях. У значній мірі цей процес відбувається в рамках родини, – “початкової інституції патріархату”, але згодом він виразно представлений у літературі, мистецтві, публічному чи економічному житті. К. Міллетт розглядає боротьбу з патріархатом через призму процесу “піднесення свідомості”, ідею, на яку мав вплив рух Чорних Пантер 60-их — 70-их років ХХ століття. Тому, К. Міллетт заявляла, що визволення жінок вимагає революційної зміни: інституція родини повинна бути знищена, а психологічний і статевий утиск жінок, який функціонує на усіх рівнях суспільства, мусить бути відкинутий [125, s. 266].

У своїй праці «Діалектика сексу» (“*The Dialectic of Sex*”, 1972) Шуламїт Фаєрстоун здійснила спробу вивчити суспільні та історичні процеси у категоріях поділів статей. Згідно її теорії, статеві відмінності не є виключно витвором суспільних умов, а наслідком біологічних відмінностей. Факт народження жінкою дітей привів до “натурального поділу праці (“природнього поділу праці”), який дослідниця назвала “біологічною родиною”. Через те, що жінки, народжуючи дітей, увесь цей час перебувають у біологічному зв’язку, тому, подібно як діти, вони є залежними від чоловіків у питанні свого біологічного представлення.

Однак, Ш. Фаєрстоун не погодилася з визнанням патріархату, ні як природнього, ні як неунікненого. Жінки, переконувала вона, можуть досягнути емансипації через «перехід кордонів своєї біологічної природи», зокрема, обійшовши та оминувши “клятву Єви”. Ш. Фаєрстоун вважала, що сучасна технологія створила перспективи правдивої рівності статей, звільняючи жінок від тягару вагітності і народження дітей. Вагітності можна запобігти завдяки контрацепції або її перервати шляхом абортів, але нова технологія створила також можливість уникнення вагітності, використовуючи штучне запліднення виконуване в пробірках, а також перенесення обов’язків пов’язаних з вихованням дітей на публічні

інституції. Іншими словами, біологічний процес репродукції може відбуватися в лабораторіях, при застосуванні кібернетики, дозволяючи тим самим, відійти від біологічної родини і увійти до суспільства рівного чоловікові [125, s. 266].

Таким чином, якщо К. Міллетт бачила джерела патріархату в суспільних умовах, то натомість Ш. Фаєрстоун уміщувала їх у біології. Обидві феміністки погоджувалися щодо того, що визволення вимагає «зменшення» гендерних відмінностей існуючих між жінками і чоловіками, а згодом вони повинні бути цілком ліквідовані; обидві вірили в те, що «правдива натура статі» є рівна та ідентична; обидві погоджувалися з тим, що людська природа є передовсім андрогинічна (андрогинічна – здатна до інтегрування – Г. К.).

Радикальний фемінізм охоплює в собі численні відмінні елементи, в яких дехто підкреслює фундаментальну і незмінну відмінність, яка існує між жінкою і чоловіком. Прикладом такого мислення стали “прожіночі” середовища, які особливо значні у Франції і США. Ці групи, залишаючись у гострому несприйнятті поглядів Ш. Фаєрстоун стверджують, що жінки «повинні залишатись визволеними від клятви народження і виховання дітей». У той же час прихильниці таких поглядів підкреслюють позитивні риси “плодовитості” і материнства. Водночас, жінки повинні «тішитися зі свого сестринства», зв'язків, якими вони пов'язані з усіма іншими жінками. «Прожіноче» середовище визнає, що вартісні орієнтири жінок відрізняються від чоловічих, але одночасно зазначається, що «жінки є кращими за чоловіків», особливо коли мають такі риси, як: креативність, делікатність, здатність до опікунства, яких чоловіки ніколи не зможуть до кінця оцінити або виховати в собі. Такі погляди пов'язані передовсім з *екофемінізмом* [125, s. 267].

Лесбійський фемінізм. Поширеним є гасло: «Фемінізм — це теорія, а лесбійанство практика». Цей слоган вжитий Ті-Грасе-Аткінсон у 1970-их рр. підкреслює, що лесбійанство стало радикальною політичною практикою і

ознакою феміністського руху. Не можна справи розглядати так — стверджувала Т.-Г. Аткинсон, — ніби теорія фемінізму була компроментована через лесбійський рух, а навпаки: це лесбійський суспільний досвід сприяв маргіналізації і відмінності розуміння феміністської думки [125, s. 267].

Переконання, що жіноча спільність яка ідентифікується з жінками (women — identified women), котрі проживають разом і підтримуються політично, сексуально і економічно, складає альтернативну модель для зв'язків жінка-чоловік, яку лесбійки відкидають як модель утиску знайшло своє відображення в лесбійській теорії. Теоретики лесбійського фемінізму, такі як Шарлотта Бунг, Ті-Грассе Аткинсон, Адрієн Річ, а також авторські об'єднання, як от «The Furies» («Шалені», «Фурії») стверджують, що лесбійський фемінізм означає рівно як вибір сексуальних преференцій так і вибір політичний, оскільки відкидає усі окреслення зразку життя жінок, авторами яких є чоловіки. «The Furies» і інші групи представили лесбійський фемінізм як напрям радикальної жіночої культури, напрям жіночого руху.

Лесбійський фемінізм й інші напрями та інституції гетеросексуальної ідеології, вважають головною силою протидії жіночій політиці патріархальну систему. Радикальні лесбіянки першими висунули тезу, що треба заново здефініювати поняття лесбізму; наступні концепції лесбійського фемінізму відрізняються між собою щодо того: чи головний акцент має бути пов'язаний з цілями сексуальними, чи політичними.

Т.-Г. Аткинсон вважає, що жінки можуть утриматися від гетеросексуальних зв'язків. Лесбійки у цьому розумінні є найрадикальнішим угрупованням феміністського руху, оскільки тільки вони можуть, «завдяки волі від гетеросексуальних зв'язків, радикально мислити на теми суспільних змін і існуючого розуміння статевої поведінки [125, s. 264].

Ще одна представниця цієї течії Марі Далі вважає, що лесбійський фемінізм означає вибір еротичної суспільності жінок. Радикальні лесбіянки, дотримуються думки, що до тих пір доки жінки не наважаться на “первинні” чуттєві зв'язки між собою, які охоплюють також сексуальну сферу, вони будуть підтверджувати свій статус упослідженої верстви [128, s. 65].

Незалежно від позиції, які охоплює спектр лесбійського фемінізму, лесбіянки концентруються на увазі до жінки (women – centered perspective). Це створює умови для творення інших дефініцій щодо жіночої самоідентифікації. Наприклад, Адрієна Річ стверджує, що жінки емоційно пов'язані з іншими жінками, оскільки виховують немовлят, чуттєво пов'язані з матір'ю. Розширюючи дефініції фемінізму, А. Річ описує досвід лесбійки як цілісність охоплення усіх історичних і сучасних проблем лесбіянок, а «лесбійки kontinum» виступають у неї — як усі жінки, що ідентифікуються з жінками (women – identified women) [128, s. 65]. Чорношкірі лесбійки вносять певну коректу до ідеї лесбійського сепаратизму, акцентуючи на труднощах, з якими зустрічаються чорношкірі жінки. Оскільки вони змушені боротися разом з чорношкірими чоловіками проти расизму, а одночасно боротися проти чорношкірих чоловіків з приводу сексизму [128, s. 65].

Феміністки лесбійського напрямку, вважають, що «перебування у цій течії» має для них глибокі наслідки як для особистої так і для сексуальної поведінки. Оскільки рівність статей і гармонія, на їх думку, є неможливими, усі зв'язки між чоловіками і жінками мусять містити в собі утиск. Гетеросексуальні жінки, які розглядаються як ті, що “ідентифікуються з чоловіками”, не можуть вповні до кінця визначитися щодо своєї справжньої природи, а тому “ідентифікуються з жінками”. Такий підхід привів до виникнення політичного лесбіянізму, який стверджує, що сексуальні преференції мають ключове значення для жінок. Тільки жінки, які вирішили жити в целібаті або вибирають лесбійство, можуть вважатися за

“жінок, що ідентифікуються із жінками” і здатні до того, щоби врешті втекти від чоловічих утисків. Т.-Г. Аткинсон сформулювала ці положення в теорії лесбійства.

Питання відношення до сепаратизму і лесбійанізму глибоко поділили жіночий рух. Більшість феміністок трактує таке безкомпромісне становище як невиховане відображення мізогінії чи ненависті до жінок, яка пронизує традиційну чоловічу суспільність. Тому прихильниці цього напрямку у фемінізмі залишаються вірними меті, яка полягає в досягненні рівності статей і живуть з переконанням про можливість досягнення гармонії між жінками і чоловіками в рамках «несексистівського суспільства». Врешті, вважають вони, що сексуальні преференції є виключно питанням особистого вибору, а не політичної заангажованості [125, s. 268].

Анархістський фемінізм базується на концепції, яка розглядає дію державних структур як джерело підкорення жінки та існує аналогічно як система родинних і сексуальних зв'язків. Анархістки вважають також, що правові зміни, які не пов'язані із здобуттям повної психологічної незалежності, не приведуть до справжньої рівноправності жінок. Анархістський фемінізм виелімінував усі обмеження і суспільні регуляції, а на їх місце увів «децентралізовані органічні спільноти жінок». Перші феміністки анархістки (Емма Гольдман, Вольтерін де Клере) вважали, що суспільні основи будуть органічно змінюватися в бік повної психологічної, а також сексуальної свободи [125, s. 267].

На думку анархістських феміністок держава і патріархат є взаємно переплетеними на суспільному рівні. Ліквідація держави означає знищення найпотужнішого чинника інституціоналізованого патріархату; знищення патріархату означає кінець держави. Анархістська концепція є революційнішою від ідей радикального фемінізму, оскільки на думку цих феміністок ніяка держава (навіть матриархальна) не має рації існування. Можливо тому багато письменниць-феміністок підтримують анархізм [125, s. 268].

Анархістські феміністки вважають також, що засоби, які застосовуються для суспільних змін мусять одночасно й самі складати модель організації майбутнього суспільства. Такими формами можуть бути жіночі комуни і товариства, групи, які будуть підвищувати свідомість. На думку анархісток, вони відіграватимуть вагомішу роль в процесі ідеологічних і суспільних змін, ніж про це свідчить їх скромна кількість, або ж економічна позиція в існуючому суспільстві. Це переконання підтримує знаний слоган Карла Ганіша: “Приватне є політичним” [128, s. 62].

Анархістки-феміністки відкидають також такі політичні аргументи як суспільний консенсус, який усправедлилює відносини у системі інституцій державної влади, а також ідеї ліберального фемінізму, які спрямовані на залучення жіночого руху в існуючі політичні структури, а не для його радикалізації [128, s. 62].

Фемінізм культури статі одна з радикальних теорій фемінізму, яка творить нову жіночу культуру. У творі «Герланд» (“Herland”, 1915) Шарлотта Перкінс розглядає суспільність сильних жінок, об’єднаних духом пацифізму і співпраці. Культурний фемінізм стоїть на засадах, що сильна жіноча культура, яка охоплює між іншим музику, образотворче мистецтво, поезію, точні науки, медицину і ін. може бути противагою для сформалізованих структур і авторитаризму [128, s. 64].

Окремі феміністки вважають, що патріархат є культурою трансісторичною та загальною, а жінки можуть бути вільними тільки у світі власної альтернативної жіночої культури. Зокрема Марі Далі подає різні культурні стратегії які, на її думку, можуть привести до важливих суспільних змін. У «Гінекологія/Екологія» (“Gyn/Ecology”) вона називає своєрідний процес “запалення іскри приязні між жінками”. Через “космічне поєднання” жінки створять нову жіночу культуру з власними феміністичними ритуалами, символами і новою мовою [102].

У критиці цієї концепції іншими феміністками підкреслюються, що фемінізм культури ігнорує факт, і те, що жінки, в певній мірі функціонують «комплементарно (комплементарний – доповнений, довершений - Г. К.) щодо чоловіків» [128, s. 65].

У фемінізмі культури прослідковується, що саме визнання незмінних відмінностей між чоловіками і жінками привело окремих феміністок до фемінізму культури, який став «втечею від зіпсутого і агресивного світу політичної активності властивої чоловікам, в напрямку аполітичному, до сконцентрованої на жінці культурі і стилеві життя» [102]. Окремі феміністки, концентруючись на цих засадах почали діяти “більш політично”, а фактично навіть революційно.

У фемінізмі культури вивчаються не лише природні відмінності статі, а й зміст патріархату та пов'язані з ним, чоловічою статтю різниці / відмінності. “Усі чоловіки” є фізично і психологічно налаштовані на те, щоби утискувати “усіх жінок”. Іншими словами “чоловіки є ворогами”. Такий погляд однозначно веде до феміністського сепаратизму. Чоловіки становлять “статевий клас”, який утискує, метою якого є агресія, домінація і деструкція, натомість жіночий “статевий клас” є “універсальною жертвою”. Сьюзанн Браунміллер, наприклад, у своїй книзі «Проти нашої волі» (“Against Our Will”, 1975) звертає увагу на те, що чоловіки домінують над жінками через процес фізичного і сексуального їх використання, вони створили “ідеологію гвалту”, яка привела до “свідомого процесу застрашування, завдяки якому усі чоловіки утримують усіх жінок у стані страху”[248]. С. Браунміллер стверджує, що чоловіки здійснюють сексуальне насильство оскільки здатні це робити, тому що мають “біологічну здатність до гвалту” і, навіть, ті чоловіки, які не гвалтують є «біологічно неунікненими від цього явища» [125, s. 268].

Фемінізм аболіційний. Це одна з головних концепцій американського фемінізму XIX століття (Аболіціонізм (фр. abolitionisme, від. лат. – abolitio – скасування) – громадський рух за скасування рабства (формального чи не

формального – Г. К.). Представниці цього напрямку стверджують, що боротьба жінок за емансипацію є аналогічною із боротьбою за звільнення чорношкірих і знищення невольництва.

Особливо цей рух був поширеним у США в XIX ст., хронологічно випереджаючи становлення фемінізму, ставши для останнього джерелом його інспірації. Наприклад, Сара Мур Грімке (Sarah Moore Grimke, 1792-1873) – американська аболіціоністка, письменниця і член жіночого руху за надання виборчих прав) базувала свої ідеї фемінізму на політичних концепціях аболіціоністів. Вважала, що демократичні цілі і цінності Американської революції мусять в однаковій мірі відноситися як до жінок, так і до чоловіків [128, s. 61]. Аболіційний фемінізм теоретично пов'язаний із рухом за демократичні права у США 60-их рр. XX ст., коли розпочалася «друга хвиля» фемінізму. Зокрема, на думку Сани Еванс, проходячи дорогу від руху за громадянські права до руху звільнення жінок, фемінізм «другої хвилі», що датується появою «Сексуальної політики» повторив історичну дорогу розвитку фемінізму в XIX ст. Вона зазначає, що два рази в історії Сполучених Штатів Америки боротьба з расовою нерівністю викликала і пожвавила феміністичний рух. Це було у випадку аболіціоністського руху з 30-их рр. XIX ст. і ще раз, коли у США розпочався рух за здобуття громадянських прав у 60-их рр. XX ст. [128, s. 61].

Фемінізм чорної раси. Теорія цього виду фемінізму пов'язана з проблемами і прагненнями жінок чорної раси. Цей напрям фемінізму розвинувся спираючись на традиції лівого руху, приймаючи певні концепції соціалістичного фемінізму. Початково прихильниці фемінізму чорної раси стояли на позиціях, що можна буде досягнути значних змін поза рамками існуючого суспільного порядку, який здійснював утиски як жінок так і чоловіків, будуючи коаліції руху чорношкірих жінок з іншими політичними радикальними рухами. Останнім часом такі автори як Барбара Сміт (Barbara Smith, 1946) належить до представниць американського лесбійського фемінізму, водночас поділяючи соціалістичні погляди), Глорія Гуль, Аліція

Валькер опрацювали теоретичні концепції, які мали на меті спростувати (політично та ідеологічно) потреби чорношкірих жінок через їх концентрування навколо проблем, що мають в їхньому баченні безпосередній зв'язок з умовами життя. Теоретичні праці чорношкірих феміністок аналізують рівнож границі сестринської солідарності (sisterhood) з білими феміністками, з метою повного визначення проблем і суперечностей, які несуть з собою категорії статі на культурному рівні, раси і класи в умовах расистських суспільств [128, s. 63].

Чорношкірі феміністки вважають, що проблеми імперіалізму становить виклик для усього фемінізму й усі жінки змушені йому протистояти. Вони намагаються проїнятися ключовою проблемою, як організувати боротьбу із загальною ситуацією, в якій перебуває жіноцтво. На їх думку, не можна вибирати якогось одного аспекту цих утисків і забувати про інші. Спільна синтеза проблематики класів, раси, культури статі і сексуальності може стати основою цього напрямку фемінізму [128, s. 63].

Чорношкірі жінки, подібно як жінки інших, не білих відтінків шкіри, звертають увагу на обмежене реагування на їх прагнення з боку білих феміністок. Вони також заявляють, що їх специфічно ("білий") досвід не може бути застосований до творення програми дій від імені усіх жінок. Прикладом може бути вживання досвіду людей чорного кольору шкіри як метафори із ситуацією білих жінок, вірніше, жінок взагалі, при несвідомому расизмі їх мови і переконань [128, s. 63].

Аудра Лорд (Audre Lorde, 1934-1992) звернула увагу Марі Далі, що пишучи про досвід кольорових жінок, вона трактує їх винятково "як випадки", замість того, щоби описувати цілісність їх досвіду і проблем [128, s. 63].

На думку окремих авторок, лише чорношкірі жінки можуть зрозуміти ту роль, як творить образ культури статі в думках чорношкірих чоловіків [128, s. 63].

Як стверджує Барбара Сміт: “Говорячи про існування сексизму в поведінці чорношкірих чоловіків, не станемо автоматично жінками, які ненавидять чоловіків чи задумують виокремити їх з свого життя. Це означає лише те, що мусимо боротися про інші підстави наших відносин з чоловіками” [128, s. 64].

Останнім часом літературні критики піднімають дефініції значень пов'язаних з такими словами як “мулат/мулатка”, прагнучи артикулювати теорії ідентифікації афро-американських жінок [128, s. 64].

Християнський фемінізм. Феміністичні теорії, які пов'язані з християнством можна поділити на три групи: 1) теорії які протистоять теологічному баченні жінки і розглядають андроцентризм (андроцентризм – свідомо або несвідомо практика, яка розміщує чоловічу особу або чоловічу точку зору в центр свого погляду на світ, його культуру та історію) традиційної теології; 2) теорії які відкидають таке церковне право, яке не допускає жінок до вибрання їх духовними особами; 3) теорії, які цінять церкву як інституцію, яка свою мету бачать у піднятті статусу жінки в церкві.

Теологічний фемінізм звертає увагу на факт, що завжди, у відношенні до Бога і Святого Духа вживаємо чоловічих граматичних форм. Дослідження феміністської теології показують, що в християнській історії усіх церков функціонують два стереотипи жінок: Єва, яка ламає заборони і переходить встановлені кордони (transgressor), а також Марія, Діва, візерунок якої втілює материнство і послухність [128, s. 64].

Сара Майтланд (Sara Maitland, 1950) – британська письменниця і феміністка. Особливе місце в її дослідженнях займає релігія. У 1972-1993 р. вона була одружена з англійським священником. У 1993 р. стала католичкою, надає перевагу молитвенному та самотньому життю. Автобіографічна праця «Книга мовчання» [260] розглянула цей теологічний дуалізм статусу жінки. Вона вважає, що такий поділ творить образ жінки чужий світові; інший — це візія з ґрунту сексуального,

расового (оскільки навіть ці два образи, Єви і Марії, в релігійній традиції не відносяться до інших жінок ніж білі — Г. К.) і антиекологічного, що загрожує людству знищенням [128, s. 62].

Християнські феміністки не є противниками християнства, але вважають, що традиційна теологія виокремила трансцедентальні біблійні проблеми пов'язані з жінками і закрила їх ворожими щодо жінок образами на тему їх статі [208, s. 21-29].

Духовний фемінізм інколи називають міфічним фемінізмом (або фемінізмом міфу). Нині він щораз більше набуває своїх прихильників. Екологія міфу опрацьована такими дослідниками як Карл Хріст, Марі Далі, Шарнель Шпретанак, які посилаються на культурні конструкції архетипів влади і культури, що можуть відноситися до жінок, а також до психологічних засобів. Вони дозволяють жінкам виражати прагнення через символи і ритуали. Відродження духовності базується на культурі американських індіанців, які реконструювали історії міфів. Цей тип фемінізму виріс з радикального фемінізму 1970-их рр. Хестер Ейзенштейн (Хестер Ейзенштейн (Hester Eisenstein) переосмислює основи сучасного фемінізму у зв'язку із глобальними змінами у світі, коли правляча еліта розвинутих країн використовує працю жінок і ідеї звільнення жінки для розширення власних прав і можливостей у підтримці економічної і політичної влади) [249] критикує духовний фемінізм через брак соціалістичних аспектів [128, s. 64]. Духовний феміністичний рух розвинувся на знаннях опертих на містичних досвідах жінок, на їх зв'язках з “позалюдською натурою” (non-human nature) і почуттях спільності з іншими жінками [128, s. 64].

Єврейський фемінізм. Визначення єврейського фемінізму є складним у зв'язку з тим, що не можна однозначно визначити єврейську расову групу (передовсім під кутом зору мови). Це пов'язано з тим, що навіть антисемітизм зник у жіночому русі швидше, ніж в будь-якому іншому середовищі.

У широкому політичному значенні характеристика єврейської течії у фемінізмі наштовхується на обмеження, тому що антисемітизм не можна розглядати як атаку на єврейську ідентичність, оскільки він не стосується лише єврейських жінок. Місце жінок у єврейській культурі є досить особливим. Адрієна Річ звертає увагу, що єврейські жінки знаходяться у подвійно складній ситуації: є трактованими як предмет біологічного детермінізму і залишаються властиво не присутніми у єврейській історії [128, s. 64].

У США єврейки від самого початку брали активну участь у жіночому русі, хоча так само часто не підкреслювали своєї єврейської ідентичності. Попередні феміністичні тексти на тему єврейської ідентичності підпадали під критику патріархальних і мізогінічних елементів в іудаїзмі, наприклад, статті в журналі “Davka” (1971), створення видання “Ezrat Nashim” (1971) і спеціального видання “Off Our Backs”, присвяченого єврейським жінкам (1972).

Метою єврейського фемінізму є аналіз єврейської історії під кутом її негативних і позитивних щодо жінок аспектів, розпізнавання форм утиску і пошук спільних рис антисемітизму і расизму, а також пошук зв'язків на тему єврейської ідентичності і антисемітизму у феміністичному контексті [128, s. 71]. Елі Булькін стверджує, що єврейський фемінізм вибираючи політичні пріоритети і стратегії залишається під впливом мислення в категоріях спільності, хоча одночасно керує ними потреба переходу (трансценденції) і інших категорій спільнот [128, s. 71].

Трансцендентальний фемінізм. Маргарет Фуллер (Margaret Fuller, 1810-1850) – американська журналістка і письменниця, представниця американського трансценденталізму. Відстоювала права жінок, зокрема право на освіту і право на працю; стала натхненницею багатьох реформ у суспільстві, – тюремної реформи, звільнення із рабства в США і ін.) [261] у «Жінки в дев'ятнадцятому столітті» (“Women in the Nineteenth century”, 1848) в особливий спосіб окреслила винятковість жіночої природи (котра іменується “femality”). На думку М. Фуллер трансцендентальний фемінізм

пов'язаний з «паростками магнетизму і електричності в жінці» — жінки мають інтуїційно-перцепційну силу. Автор вірила також в силу інспірацій, як таких. Тому жінки мають бути вільними, щоби використати свій потенціал [128, s. 70].

Фемінізм родинно-домашнього напрямку (Domestic feminism) як важливу концепцію серед феміністичних вчень виділяє П. Бранка. Це рух жінок переважно американського середнього класу задля досягнення більшого рівня автономії в домі і родині (чи родинно-домашньої сфери). Цей рух охоплює також прагнення здобуття певного контролю над сферою «власної плідності». Феміністки-історики, звертаючись до цього поняття, конструюють нове бачення історії, яка ставить жінку в центр уваги — прагнуть досягнути збільшення ролі жінок як суб'єктів дій, а не лише осіб, які констатують наслідки цих подій чи дій [128, s. 70-71].

“*Gender Mainstreaming*” не змінює, а лише доповнює традиційну політику статевої рівноправності (*gender equality policy*). Стимулом для формування останньої є натомість конкретна проблема, пов'язана з дискримінацією за статевою ознакою, яка повинна бути розв'язана за допомогою скерованої інституційної діяльності. *Gender Mainstreaming* є комплексною теорією, яка входить в уже існуючу діяльність, збагачуючи її перспективою культурної статі. Неабияку роль у цьому контексті відіграє традиційна політика статевої рівноправності, що проводились до цього часу. Досвід, накопичений завдяки цьому дозволяє ідентифікувати сфери у яких найчастіше зустрічаються явища дискримінації, а також формувати фактичні потреби статей: ефективні шляхи з метою їх заспокоєння. Стратегія *Gender Mainstreaming* передбачає паралельну реалізацію обох політик, принаймі до того часу поки суспільна свідомість не прийме однорідної концепції статевої рівності” [190, s. 277].

Суть стратегії *Gender Mainstreaming* полягає у твердженні, що в основі кожної дискримінації завжди лежать культурні, історичні або суспільні передумови [190, s. 278]. Таким чином ключовим засобом для її ліквідації є побудова нової громадянської культури.

Висновки до Розділу 2

Розвиток феміністських рухів у політиці протягом ХІХ – початку ХХІ ст. характеризується наявністю певних етапів, які пов'язані із завданнями та можливостями еволюції жіночої проблеми. Виділяємо три етапи цих рухів: «перша хвиля» фемінізму сформувалася ще у ХІХ ст. і тривала до 20-их рр. ХХ ст. У цей період жіночий рух проходить етап самоорганізації, поширюється на території Європи та США, Нову Зеландію та ін. країн. Головно цей рух характеризувався боротьбою за надання жінкам виборчих прав і дефініціювався як суфражистський рух. Суфражизм як політична течія охопив також польські та українські жіночі середовища в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

«Друга хвиля» фемінізму окреслювала формацію груп, які виступили із програмами «за звільнення жінок» у США, Великобританії та ін. державах, та під впливом студентських виступів у Франції, руху за мир у зв'язку з війною США у В'єтнамі та ін.

Визначальним чинником «другої хвилі» фемінізму стала боротьба не за юридичну, а фактичну рівність жінок. Політично вона пов'язувалася з можливістю обиратися в органи державної нової влади та самоуправління, гарантіями політичної самореалізації та ін.

В рамках «другої хвилі» фемінізму відбувся перехід від фази мінімалізації відмінностей між статями до теорії жіночоцентризму; «друга хвиля» фемінізму була націлена на глибокі суспільні зміни; її ціллю стала фемінізація світу, насичення цивілізації вартостями пов'язаними з жінкою; фемінізм «другої хвилі» на загал пов'язаний із змінами у змісті фундаментальних підстав розвитку жіночого руху та із змінами суспільної ситуації в якій ці процеси відбувалися.

«Третя хвиля» фемінізму пов'язується з процесами 90-их рр. ХХ ст., що відобразились у новому рівні філософського осмислення жіночого руху; на даному етапі розвитку і вивчення фемінізму можна стверджувати про

теоретичний плюралізм доктрин жіночих рухів, відсутність означеної спільністю теорії.

У зв'язку з тим, що цілі фемінізму у значній мірі виявилися досягнутими, жіночий рух вийшов на новий рівень – «поза фемінізм». До фундаментальних традицій ліберального, соціалістично-марксистського і радикального фемінізму, було долучено ще постмодерністичний, психоаналітичний фемінізм, фемінізм чорношкірих жінок, лесбійський фемінізм та ін.

Феміністки «третьої хвилі» стоять на засадах: гендерні ролі – чоловіча і жіноча конструюються; формується естетика не лише звільненої, а й наділеної владою жінки; активне використання інтернету та сучасних технологій забезпечує новітній рівень поширення жіночих теорій.

Фемінізм «третьої хвилі» прагне до свободи, в тому числі від тих обмежень, які були нав'язані «старим» фемінізмом; «третья хвиля» фемінізму прийшла не на заміну «другої хвилі», а існує паралельно з нею.

У сучасному фемінізмі існують також радикальні групи, які декларують «війну статей».

Напрями фемінізму визначилися ще у період «першої хвилі». Наступні періоди пов'язані із розвитком традиційних (ліберальний, соціалістичний) напрямів фемінізму та появою нових рухів у жіночому русі: радикального, лесбійського, анархістського, фемінізму культури статі, фемінізму чорної раси, християнського фемінізму, духовного фемінізму, “Gender Mainstreaming” та ін.

Розділ 3. Теоретико-методологічні засади лідерства та культури статі в феміністських політичних рухах

3.1. Теоретичні основи жіночих політичних рухів

Фемінізм охоплює доктрини, які містять вимоги рівних прав для жінок в теорії та практичному житті. Він є як організованим рухом за права жінок так і ідеологією суспільних перетворень, метою яких є не лише громадянська рівність, а й вимога творення особливого “світу, який би був також і світом для жінок”. Загально фемінізм є ідеологією визволення жінок, тому що істотною рисою усіх його напрямів є фундаментальна позиція, що жінка терпить несправедливість у зв'язку з власною статтю [81].

Польські перекладачі книги Марі Хумм “Словник теорії фемінізму “ (1989 р.) Божена Умінська і Ярослав Мікос (1993 р.) у передмові до видання виділяють два головні напрями фемінізму: ліберальний, співдіючий з існуючою дійсністю, який посилає на неї впливи через існуючі політичні і суспільні структури і має тривалішу історичну традицію, сягаючи часів Просвітництва і відштовхуючись від ідеалів цієї епохи — рацію і розуму та громадської рівноправності, а також фемінізм радикальний, який намагається відійти від традиційних способів мислення, відірватися від існуючих суспільних і політичних інституцій та робить акцент на ідеях жіночого сепаратизму. З одного боку, радикальний фемінізм намагається через свої теоретичні основи, бути більш маргінальним у суспільній практиці, з іншого - є виразним і найбільш видимим. У кожному, особливо новаторському суспільному русі важливим є уявний елемент, часом навіть утопічний, який малює ідеальний стан перспективи і що властиво, дає підстави окремим дослідникам розглядати радикальний фемінізм як один із засобів змін фемінізму взагалі [142, s. 605].

Кейт Міллетт розглядає політику як тип відносин, які існують у владі й полягають у пануванні однієї групи людей над іншою. Сучасний фемінізм

не вживає традиційних, безособових політичних понять, наприклад політичної репрезентації чи політичного представництва, а оперує термінами більш насиченими людською чи особистісною присутністю [128, s. 172].

Ліберальний фемінізм перш за все акцентує увагу на теоретичних основах політики, яка має носити антидискримінаційний характер. Ліберальні феміністки протидіють правовій системі, в якій існують відмінні права для жінок і чоловіків. Представниці цього напрямку стверджують, що певні політичні досягнення жінок, наприклад, - загальне виборче право, гарантії вільних виборів та інші громадянські правові здобутки зменшують дискримінацію жінок. Натомість метою соціалістичного фемінізму стала ліквідація деяких усталених суспільних політичних практик і заміна їх новими, які дозволять тісно пов'язати приватне з публічним. Ця течія критикує централістські політичні форми організації суспільства, які є підставовими для статевого поділу у суспільстві, коли у важливих державних інституціях, таких як військо, дипломатія, центральна адміністрація, жінки практично не присутні. У керівництві політичних партій традиційно завжди було мало жінок. Хоча жіноча стать складає близько половини населення світу, вони ніколи, навіть у розвинутих демократичних країнах (за окремими нинішніми винятками — Г. К.) не займали п'ятидесяти відсотків посад у політичних репрезентаціях.

На думку соціалістичних феміністок, саме традиційно усталені політичні відносини не впливають на засадничі зміни. Саме з аналізу політичних відносин та традицій політичних процедур виникла ідея т. зв. позитивної дискримінації [87]. Альтернативою може бути і є конституція локального самоврядування, яка близька лібералам і соціал-демократам з європейських культурних кіл і яку часто беруть до уваги феміністки в Європі [184].

Противником централізації політичних інституцій є безпосередня демократія при якій рішення приймаються більшістю й усіма. У такому випадку, як зауважила Шейла Роуботам — важко розраховувати на одностайність, коли прагнуть представляти погляди і досвід усіх одиниць [128, s. 172-173].

Структурний аналіз функціонування гендерних відмінностей засвідчив, що політична соціалізація є процесом в якому окрема особа (одиниця) присвоює собі визначені політичні стандарти і це відбувається через встановлення статевих ролей і досвіду з дитинства. При цьому, важливу роль тут відіграє авторитет, передовсім особа батька. Радикальні феміністки вважають, що жінки, якщо вони хочуть “збурити” власну свідомість, то вони мусять позбавитись тих образів, які супроводжують їх з минулого і “здобути контроль над власним тілом”. Метою радикальних феміністок є побудова нового типу феміністської культури, яка буде представлена у новому суспільстві, простір якого стане зорієнтованим на потреби жінки. Чорношкірі феміністки підкреслюють, що політика сепаратизму, тобто “виокремлення жінки” не є гарантією досягнення жінками з робітничих верств і чорношкірими жінками спільних політичних цілей з чоловіками [92].

Громадянські візії і прагнення феміністок інколи важко одночасно розмістити на одній політичній мапі. Окремі феміністки прагнуть до зближення з лівими силами, інші, як Марі Далі, взагалі відкидають існуючі форми політичної боротьби. Аналізуючи політичні тенденції сучасних жіночих рухів в США, Хестер Ейзенштейн визначила їх наступні етапи: від боротьби за права особи в рамках існуючих політичних структур, через критику самих цих структур, що обумовлюється існуючими статевими відмінностями, — до “політики взаємності”, яка базується на контактах між особами [128, s. 173].

Феміністська політика завжди була опертою на етику піклування про інших (care of), зважання на добро інших [128, s. 173]. Власну дефініцію політики фемінізму висловила Андрієна Річ: “феміністична політика є політикою ставлення запитань, які стосуються жінки, запитань, яких ніхто раніше ще не задавав”.

Термін «*політика тілесності*» (*Body politics*) стосується як відносин опертих на фізичному насильстві, так і усіх форм небезпосереднього насильства стосовно жінок. На думку Нансі Генлеї “мова тіла” (body language), що функціонує у сучасному суспільстві є неусувальною [128, s. 173].

Інші автори послуговуються поняттями “тілесної політики” до опису явищ насильств щодо жінок, які є елементом експлуататорських системних зв'язків, таких як класові відносини, імперіалізм, а також дій патріархальних інституцій в родині, у медичній та освітній сферах [128, s. 173].

Спільним мотивом феміністських праць, які присвячені “тілесній політиці” є акцентування на необхідності трактування жінки як “істоти людської” і обдарованої правом гідності; інтегральності тілесної і вільної від насильств; відкидання практики приниження жінок [95].

Статева політика. Головною тезою теорії фемінізму є твердження, що сексуальна політика підтримує патріархат у його прагненні до повного контролю над особистим життям жінки.

Термін “статева політика” вперше вжито у праці Кейт Міллетт “Політика статей”. Автор розвинула і широко представила теоретичні основи відмінностей ідей, які існували в жіночому русі. К. Міллетт у своїх працях показала яким способом можна при допомозі аналізу структур “домінування” і “підпорядкування” здефініювати істотні відносини “жінка/чоловік” [157]. Аналізуючи людські ситуації почерпнуті з філософії та літератури, К. Міллетт стверджує, що статева політика оперта на “мізогінії” веде безпосередньо до тиску на жінок як на інституціональному

так і особистісному рівні життя. К. Міллетт аналізує сфери, в яких, на її думку, можна виявити дії патріархату, такі як біологія, освіта чи явища морального тиску і насильства й показує, що однією з основних рис статевої політики є те, що її дії залишаються недосяжними [128, s. 173].

Безвідносно до теорії фемінізму, з'являлося багато дослідницьких методів, які ставили за мету дослідити залежність між структурами сексуальності та суспільною організацією капіталістичної системи. Наприклад, соціалістичний фемінізм відкидає концепцію сексуальності як сфери біологічно детермінованої і розвиває положення, що ці зв'язки суспільно окреслюють розуміння і функціонування сексуальності [128, s. 174]. З позиції ж радикального фемінізму, — не можна вяснити, беручи до уваги лише твердження жінок, змісту їх “упокорень” чи актів насильств, здійснюваних відносно них, шляхом вивчення відносин, які є визначальними в даній культурі (cultural politics – Г. К.), тому що фундаментальним джерелом цих відносин є сексуальна політика, яка пронизує однаково усі культури [128, s. 174].

Акушерство (położna). Первинно цей термін (анл. Midwife) означав мудру, втаємничену жінку (в середньовічних часах капеланку). Феміністки вважають, що жінка має право вибирати де народжувати дітей і які лікарі будуть їй допомагати. Історики наголошують, що до кінця XVIII ст. щоденним лікуванням займалися жінки, однак у результаті змін у медицині, а разом з тим і в акушерстві, залишилися витісненими з цієї сфери [128, s. 174].

Розвиток акушерства, гінекології і медичних знань домінував в рамках “чоловічого бачення”, що вело до витіснення з акушерських інституцій жінок, навіть в Америці. В Англії цей фах втрачав своє значення ще й тому, що сучасна медицина позбавляла його високої кваліфікації, витісняючи це навчання від інституцій, які давали високий освітній рівень.

Поділ на публічні і приватні. Традиційне розуміння дефініції “політичне”, уміщує політику більше в об’ємі публічного життя ніж приватного. Політика зазвичай розумілася як діяльність, що відбувалася в рамках “публічної сфери”, до якої належали урядові інституції, політичні партії, групи натиску і публічні дебати [96]. Родинне життя і особисті відносини вважалися частиною “приватної сфери”, а в підсумку, за “неполітичне”. Сучасні феміністки стверджують, що політика означає діяльність, яка відбувається в усіх суспільних групах і є організованою не лише для справ пов’язаних з адміністрацією та урядуванням чи іншими публічними інституціями. Кейт Міллетт вважає, що теперішня політика є завжди і скрізь там, де існує суспільний конфлікт, а дефініцію політики визначають: “стосунки і уклади оперті на структури влади, в яких одна група посідає контроль над іншими” [201, s. 71].

Е. Хейвуд зазначає, що відносини між керівництвом та громадянами з часом набувають політичного характеру, подібно як відносини між працедавцями та робітниками в рамках окремого підприємства, відносини в родині — між чоловіками і жінками, а також між батьками і дітьми [125, s. 251].

Феміністки також вважають, що нерівність статей утримується в суспільстві і для того, щоб функціонуючий в ньому поділ праці з огляду на стать вважався більше за “природній”, аніж за “політичний”. Ця теза виразно підкреслена назвою книги Жана Б. Ельштейна (Jean B. Elshtaine) «Публічний чоловік/Приватна жінка» (“Public Man, Private Woman”, 1981). Традиційно склалося так, що публічна сфера життя, яка охоплює політику, працю, мистецтво і літературу, є нібито зарезервованою для чоловіків, в той час коли за жінками залишилися виключно пріоритети приватного життя, зосередженого на родині і домашніх обов’язках. Якщо політика здійснюється виключно у публічній сфері, то питання про роль жінок і рівність статей не є жодним чином до кінця політичним. Жінки, які

обмежені обов'язками домашніх господинь і матерів, залишаються у зв'язку з цим виключеними з політики [104].

Тому феміністки прагнуть зруйнувати існуючий поділ на “публічного чоловіка” і на “приватну жінку”, відстоюючи поділ на публічне і приватне, а також шукаючи шляху ліквідації цієї відмінності. Радикальні феміністки, навпаки відкидають твердження що “політика затримується перед дверима додому” і наголошують, — “те, що особисте є політичним”. Ця група активісток стверджує, що утиск жінок функціонує в усіх сферах життя і починається властиво в родині. Тому радикальні феміністки ставлять запитання: а що можна було б назвати “політикою щоденного життя?”. Такий, визначений ними тип політики, охоплює умови співжиття в родині, поділ домашніх обов'язків та й, зрештою, обов'язки поза домом, а також політику особистого і сексуального способу життя. Такі феміністки вважають, що збурення поділу на публічну і приватну сфери означає на практиці перенесення обов'язків, які існують у приватному житті на державні або інші публічні інституції. Скажімо, покладений на жінок тягар виховання дітей міг би бути зменшений завдяки активнішій соціальній підтримці, яка була би призначена родині передовсім через мережу дитячих садків і ін. Ліберальні ж феміністки, навпаки, чинять спротив поділу на публічну і приватну сферу. На їх думку, такий підхід обмежує доступ жінкам до публічної сфери, освіти, праці і політичного життя. Водночас вони застерігають перед небезпекою політизації приватної сфери, яка згідно з підставами ліберальної теорії, є “королівством особистого вибору і волі особистості”.

Проблеми статі і релігія. При аналізі даної проблеми звернуса до українських авторів, для яких ця тема є актуальною. Дослідниця Людмила Погоріла зазначає, що “відносини між жінкою і релігією завжди були неоднозначними: з боку духовного аспекту жіноче начало відіграє дуже важливу роль, а от з боку соціальних відносин, — ми могли, навіть можемо,

спостерігати і позицію ігнорування жінки, і жорстоке гоніння, навіть переслідування [52, с. 79].

Звертаючись до історичної традиції дослідниця переконує: “... в ранньохристиянському суспільстві статус жінки об'єднував у собі досить непок'єднані позиції (навіть абсурдно незрозумілі) — з одного боку, жінка відчувала й сприймала багатовікову традицію патріархального впливу і разом з тим відчувала можливість реалізації свого багатого розумового й духовного потенціалу.

Таким чином, хоча й християнство принесло із собою нове гендерне віяння, все ж у ранньому християнстві жінка часто розглядалась як істота, покликана до виконання другорядних ролей у суспільстві, перш за все домашньої роботи та народження і виховання дітей, і аж ніяк не проповідування Святого Письма” [52, с. 80].

Традиційно та консервативно підходять до “розв'язання” жіночої теми представники церкви, що в однаковій мірі характерно як для кліру у Польщі, так і в Україні. Скажімо греко-католицький священник Мелетій Батіг переконує, що “... жінка більше наражається на спокуси”, а проблему материнства пов'язує з релігійним життям: “Мати, яка постійно бере участь у житті Церкви, є доброю вихователькою для своїх дітей...” [5, с. 4].

Рух за виборче право. Політичні аспірації жіноцтва в кінці ХІХ ст. були скеровані на досягнення виборчого права, такого, яким володіли чоловіки. Згодом з'явилася проблема чинного виборчого права і права бути обраним. Жіночий рух за досягнення ними виборчих прав стали називати суфражистським. Першими державами, які зрівняли у виборчих правах обидві статі були Нова Зеландія (1893), Фінляндія (1906), Норвегія (1913), Данія і Ірландія (1915), Австралійське об'єднання (за винятком декількох штатів 1902), Голландія і радянська Росія (1917), Австрія, Чехословаччина, Польща і Швеція (1918), Німеччина і Люксембург (1919), США (1920, штат Вайомінг, як перший, в 1869), Британія (1928), Південна Африка (1930),

Іспанія (1931) [142, s. 655]. Нині лише в декількох державах жінки мають обмежені виборчі права, або взагалі їх не мають.

Рух за визволення жінок. Фемінізм розвинувся як суспільний рух спрямований на зміну ролі жінки в громадському житті та забезпечення їй рівних з чоловіками прав. Зацікавлення рівноправністю жінок в Англії сягає XVIII ст. Коли Мері Уоллстонкрафт у своїй праці “Про підтвердження прав жінок” стверджувала, що жінки повинні бути потрактовані нарівні з чоловіками у забезпеченні працею, фаховому навчанні, в політиці і ін., то вона вважала, що до обидвох статей слід застосовувати єдині критерії, які б ці права гарантували. У США жіночий рух розпочався на початку XIX ст. В Англії та США жіночі активістки — суфражистки стверджували, що надання жінкам виборчих прав забезпечить їм усі інші права. Однак, здобуття жінками виборчих прав не стало завершенням визволення жінки. До того ж розчарування жінок рухом суфражисток привело до нових напрямів у фемінізмі.

Охоплюючи різні форми жіночий рух почав розвиватися ширше лише в 1960-их — 1970-их рр. Зокрема, в США, Європі, Австралії, Новій Зеландії і Японії. Його метою стало повалення сексизму, фахової дискримінації жінок, нижчої оплати праці за однакову з чоловіками роботу; ставилися вимоги фінансової і правової незалежності жінки, безплатної опіки над дітьми в соціальних установах, безплатної антиконтрацепції, права жінок щодо вільного вирішення питання абортів, зменшення дискримінації лесбіянок; суспільні зміни щодо традиційного психологічного стереотипу жінки як істоти пасивної і залежної від чоловіка [110]. Вимоги жіночих організацій були скеровані на зміну ролі жінки як господині дому, яка перебувала на утриманні чоловіка, покликаною фінансово забезпечувати не лише жінку, але й увесь дім; повинно було здійснюватися заохочення жінок до праці поза домом, а відповідно чоловіків до рівної з ними участі у виконанні обов'язків у сім'ї, вихованні дітей та ін. Дуже часто наслідком

цієї пропаганди було неодмінне обтяження жінки обов'язками як в домі і поза ним, відбирання в неї решток вільного часу [142, s. 641].

Погляди вже декількох поколінь на відносини між статями формувалися під впливом наук про відмінну біологічну природу статей і виникаючих з неї відмінностей психіки і суспільної ролі [142, s. 641].

Дослідники фемінізму час від часу ставлять перед собою запитання: чому саме Рух визволення жінок розпочався у США, де жінка нібито мала такі високі суспільні позиції і чому так повільно він приживається на інших континентах.

Польща, як зазначає дослідник В. Копалінський, на цьому шляху також не є винятком, хоча антифеміністична пропаганда, розвинута в давніх часах і середньовіччі костелом, залишилася давно забутою.

Не випадково, добре знана в Польщі українська інтелектуалка Оксана Забужко зазначала: “Історія ж, котра не стає культурою — оповіддю, текстом, задокументованою людською “сторі” про гнів і страждання, любов і віру, — завжди приречена залишатися всього тільки відкритою зоною для політичних спекуляцій. І не більше” [31, с. 8].

Стать і політика. Фемінізм є ідеологією різновекторною. Реалізація його давніх традицій у значній мірі базована на зміцнілій теорії, найближчими до якої були ліберали і соціалісти, а також зовсім недавно такою теоретичною ідеєю став постмодернізм чи психоаналіз. Ці ідеології і теорії спрямовані на зміцнення суспільної ролі жінок і назагал симпатизують її рівності.

На противагу існуючій ідеології чи теорії існує антифемінізм. Традиційний консерватизм стоїть на засадах, що патріархальна структура суспільства склалася на основі відмінностей статі і опирається на них, а поділ праці на “публічну” чоловічу і “приватну” жіночу є природнім і неунікненим. Антифеміністи стверджують, що жінки народжуються для того, щоби бути господинями і матерями, а “бунт проти такого стану є безцільним і недоречним”. У найкращому випадку консерватори є

схильними підтримати рівність статей у тому сенсі, що визнають виконання жінкою обов'язків родини рівно ж істотним, що і чоловічих обов'язків у публічній сфері. Згідно цієї концепції — чоловіки і жінки “рівні, але різні” [125, s. 258].

У певних умовах витворилися також форми реакційного фемінізму. З'явився він у момент, коли традиційному статусові і позиції жінок почали загрожувати суспільні і культурні зміни. Особливо реакційний характер має ісламський фемінізм [77]. У мусульманських країнах, таких як Іран, Пакистан чи Судан, запровадження шаріату (шаріат – комплекс приписів, що визначають переконання, а також формують релігійну совість і моральні цінності мусульман. Шаріатські приписи закріплені насамперед Кораном і Сунною пророка Мухаммеда і виступають джерелом конкретних норм, які регулюють практично всі сфери повсякденного життя мусульман – Г. К.) і повернення до традиційних моральних і релігійних засад часто представлено як спосіб “зміцнення” статусу жінок, якому загрожує поширення західних цінностей і стандартів. З цієї перспективи носіння хіджабу (хіджаб – жіночий одяг в ісламі, головне призначення якого – приховати фігуру, обриси тіла жінки. Хоча хіджаб передбачає покриття всього тіла та голови, крім обличчя та долонь (саме така форма є обов'язковою), нерідко мусульманки закривають навіть обличчя та долоні – Г. К.), а також виконання інших приписів, які стосуються жіночого вбрання і виключення жінок з публічного життя розглядаються окремими мусульманками як символи визволення. Антифемінізм намагається впливати на досягнення жінок у рамках суспільств і окремих держав, створюючи аргументи “культурної сили” патріархату [125, s. 259].

Політика пов'язана з тим, що особисте питання теорії до 60-их років ХХ століття сумнівним трактувати фемінізм як повноправну ідеологію. Фемінізм був скоріше окремим напрямом лібералізму чи соціалізму, оскільки підставові критерії обидвох теорій чи обидвох цих ідеологій можна було застосовувати до проблем статі. Поява радикального фемінізму

привела до того, що поділ статі мав для них ключове значення. А тому інші ідеології не були в стані вирішити ідеологічні аспекти фемінізму. З часом ідеологія фемінізму почала відображати його класичні напрями, якими стали: ліберальний фемінізм, марксистський або соціалістичний фемінізм, а також радикальний фемінізм. Окремі дослідники, в силу того, що ідеологічні аспекти фемінізму перепліталися: говорили про гібридні чи “двосистемні” фемінізми. Такою була спроба поєднати радикальний фемінізм з певними марксистськими ідеями. Подібні ідеологічні пошуки тривали до 80-их років ХХ століття, коли з'явилися нові феміністичні традиції. Можна зауважити, що в рамках фемінізму виникли певні спільні об'єкти зацікавлення. До найважливіших з них належать: поділи на “публічні” і “приватні”, “патріархат”, “стать і культурна стать”, “відмінність і різниця” [125, s. 250-251].

Звернемося до українського теоретичного досвіду. Український дослідник В. Каспрук зазначає: “Жінки, як соціальні істоти, не схильні застосовувати методи грубого тиску. Наявність політичних рішень, що мають соціальне значення для людей, характерна саме для жінки політика. Представниці слабкої статі, які перемагають у жосткій конкурентній боротьбі, мають особливий характер, наділені лідерськими якостями, гострим розумом, здатністю ламати стереотипи. Тому не треба очікувати, стверджує автор, — що вони будуть діяти м'яко і ненав'язливо. Наслідки приходу в політику жінок у провідних розвинутих країнах можуть бути дуже різними. Соціологи, поки що не можуть сказати, які саме. Тому, що це новий досвід у світовій практиці, який може бути пов'язаний і з помилками, і з досягненнями. Але загальна тенденція приходу жінок у політику залишається, безумовно, прогресивною і позитивною. То для сучасного світу неучасть жінок у великій політиці виглядає неприродною і безглуздою ситуацією. І що швидше до такого висновку прийде і українська спільнота, то краще Україна виглядатиме у світі” [33, с. 128].

Сучасний український фемінізм базується і на західному досвіді. В самій же історії західних демократій можна прослідкувати певну закономірність: кожен новий період їх розвитку, пов'язаний зазвичай з глибокими суспільними, політичними і культурними змінами, але одночасно революції і війни породжували активізацію рухів за визволення жінок. Характерним, на думку Г. Уліцької є й те, що не можна характеризувати боротьбу за права жінок як процес який іде по лінії “зміцнення”, “вивищення”; такий рух, на думку дослідниці, здійснюється “синусоїдно” [201, s. 71].

Отже, доктрини фемінізму від самого початку оформлення течії були скеровані на досягнення жінками рівних прав з чоловіками, які повинні були здійснитися в рамках суспільних перетворень і досягнення як громадянської рівності так і вироблення феміністичної ідеології.

Сучасний фемінізм базується не на традиційних, безособових політичних поняттях, політичної репрезентації чи політичного представництва, а оперує поняттями «особистісної присутності» / «жіночого представництва».

Нинішня політика існує для феміністок там, де існує суспільний конфлікт; дефініцію політики визначають стосунки, які опираються на стосунки і уклади у структурах влади, де одна група здійснює контроль над іншими.

Основою жіночих політичних рухів є: 1) визнання за жінками аналогічних з чоловіками цивільних прав; 2) інтелектуальна емансипація; 3) досягнення початково рівних політичних прав, а згодом – рівної участі у політичній діяльності.

3.2. Проблема лідерства

У міру глобальних перемін у світі змінюються традиційні схеми ведення господарства і по новому трактується проблема. Конвергенція присутня скрізь: конкуренти виступають одночасно дистрибюторами,

клієнтами і партнерами; зникають кордони між сферами діяльності і швидко виникають глобальні підприємства. На конвергенцію в рамках певних сфер, яка з'явилася у 1980-1990-их роках, накладається конвергенція між сферами. Союзи, об'єднання і стратегічна пов'язаність з виконавцями творить нові, не бачені раніше глобальні моделі, які дають доступ до певного рівня кваліфікації, засобів і ринкових ефектів, яких вимагає успіх в теперішніх умовах. У цих умовах особливого значення набуває проблема лідерства, чи як зазначають — проблема глобального лідерства.

Українська дослідниця гендерних процесів Ірина Грабовська, не випадково зазначає: "... відома дослідниця гендерного розподілу речей у сучасному західноєвропейському суспільстві Дебора Таннен (Deborah Tannen, 1945) помітила виникнення внутрішнього конфлікту між жіночістю та авторитетом, який виникає у жінки — політика. Виявляється, що традиційно ознаки серйозного політика і чоловіка є ідентичними. У випадку ж із жінками-політиками виникає реальна потреба обрання іміджу або сильного керівника, або ж "справжньої" добропорядної жінки. У стереотипах масової свідомості самостійно мислячий, послідовний, розумний, владний, вольовий чоловік-політик, виграє і як чоловік, і як політик. Якщо ж жінка-політик демонструє такі якості, то в очах широкого загалу вона втрачає свою "цінність" як жінка. І навіть коли сама жінка змирилася з цією втратою, суспільство "не прощає" їй цього. Можливо, українським жінкам-політикам ще далеко до такого самоаналізу і такого внутрішнього "роздвоєння". Українське суспільство ще не має досвіду існування жінки в політиці та не може спиратися на аналіз результатів її діяльності і самореалізації там. Проте навіть теоретичне засвоєння досвіду західних сусідів, де жінка вже досить давно "прийшла" в політику, може значно полегшити шлях нашим сучасницям у коридорах владного Олімпу [22, с. 56].

У світових гуманітарних теоретичних дослідженнях існує величезний корпус текстів, присвячених осмисленню самого феномена політичного лідерства. “У будь-якій групі людей прийнято розрізняти два елементи: її членів та її лідерів; тих хто підкоряється, і тих, хто керує; “підлеглих” та “керівників”, як сказав би Л. Дюті, — зазначає Моріс Дюверже (Моріс Дюверже (1917-2014) – французький вчений, професор політичної соціології. Відомий своїми дослідженнями з політології, зокрема, – класифікації партій та політичних систем. Його головна книга «Політичні партії») в дослідженні “Політичні партії”, — таке бачення реальності загалом є вірним, але занадто абстрактним” [21, s. 81].

Нині проблема лідерства набуває прагматичного значення. Прийняті в минулому моделі керівництва в підприємстві не є досить перспективними для вироблення майбутніх моделей. Яким чином нові лідери зможуть повести організації через незнані часто глобальні зміни, щоб забезпечити успіх інвесторам, працівникам, партнерам і клієнтам. В укладеному глобальному середовищі економічної діяльності жоден не діє конкретно, однолітні моделі не відповідають широкому спектру ситуації, в якій можуть опинитися лідери.

Автори Маршал Голдсміт, Каті Ль. Гренберг, Аластер Робертсон, Маї Гі-Шан наводять п'ять нових характеристик глобальних лідерів [116, s. 27-32].

Автори стверджують, що лідер минулого, чи, навіть, лідер нинішній, мало мають спільного з лідером майбутнього. Традиційно лідер повинен був відповідати таким характерним вимогам як бачення спільної візії в діяльності, визначатися уважною і належною поведінкою, зосереджуватися на результатах, які повинні були задовольняти клієнта і ін. У сучасних перспективах аналізувати ці вимоги нереально. Однак, стверджують автори, про п'ять чинників, які діють нині і діятимуть у перспективі, можна вже говорити сьогодні. Суттєва ознака цих чинників у тому, що з перспективи

майбутнього їх роль буде все більше зростати. Перші дослідження, на які опираються “Inwentarz cech globalnego lidera przyszłości”, були проведені Канті Гренбергом й Аластером Робертсоном у співпраці з «Інститутом стратегічних змін» («Institute for strategic Change»), з Маршалем Голдмітом, Варенем Бенісем, Джоном О'Нейлом.

Чинники лідера майбутнього є наступними: 1) глобальне мислення; 2) увага до відмінностей культурного рівня; 3) розв'язання технологічних завдань; 4) будівництво партнерських зв'язків і об'єднань; 5) поділ керівних функцій.

Глобальне мислення. Тенденція до глобальних зв'язків між ринками буде щораз міцнішати. Лідери змушені будуть розуміти їх економічні перспективи, а також культурні, правові і політичні наслідки, змушені будуть підстьогувати самих себе як “громадян всесвіту”, активно знаходити “поле своїх бачень і вартостей” [116, s. 27-32].

Наступним чинником, який пов'язаний з глобальним мисленням і який повинні засвоїти майбутні лідери це нові технології. Саме вони створять можливість використання розумового потенціалу з усього світу. (Програмісти з Індії будуть розумітися з італійськими проєктантами, щоби опрацювати продукт, який буде вироблятися в Індонезії, а продаватися в Бразилії). Таким чином, технологія може спричинитися до стирання бар'єрів у глобальній економіці. Лише лідери, які подолають глобалізаційні перепони, зможуть досягти переваг над конкурентами.

Оцінка різниць у культурі. Майбутні лідери змушені будуть враховувати культурні відмінності, які пов'язані із стилями керівництва, характером здійснення діяльності, поведінкою і вартісними орієнтаціями. Такі лідери змушені будуть розуміти не лише економічні та правові відмінності, але й суспільні та мотиваційні чинники, які діють у ставленні до праці в усьому світі, а також в окремих країнах і регіонах, охоплюють певні стани людей. Розуміння чужих культур є не лише доброю практикою

для ведення економічної діяльності, а й запорукою до майбутніх успіхів, у протистоянні з конкурентами [116, s. 27-32].

Розв'язання технологічного змісту. Окрім факту, що на організаційні зміни завжди накладаються технічні інновації у сфері виготовлення продуктів, планування, управління, комунікації, виробництва продукції і дистрибуції, глобальна організація стає віртуальною сіткою функціонування на базі технологій. Системи інформації і комунікації стають серцевиною глобального підприємництва. Від членів цих відділів вимагають бачення перспектив в яких стратегічних застосуваннях можна досягти успіху. Технологічне забезпечення є особливо важливим для фірм, які планують розпочати діяльність у сфері інтерактивної торгівлі [116, s. 27-32]. Більшість лідерів минулого виростили у технологічному середовищі, яке вони розглядали як інтегральну частину своєї діяльності. Теперішні лідери натомість вважають технологічний зміст таким, що є важливим для персоналу та його дій, але не є обов'язковим для них самих. Не всі лідери мають стати спеціалістами з технологій і комп'ютерів, однак усі змушені: розуміти, якою важливою допомогою може стати належне використання нових технологій; приймати, навчати і утримувати якнайбільш компетентний персонал в технічній сфері; вміти приймати рішення щодо інвестицій у зв'язку з новими технологіями і управляти цими інвестиціями; стати для персоналу фірми позитивним прикладом у використанні нових технологій [116, s. 27-32].

Організації, в яких представлені лідери з великими технологічними вміннями і знаннями отримують переваги над конкурентами. Без таких компетенцій вони не зможуть увійти в зінтегровані партнерства і глобальні мережі.

Будівництво партнерських зв'язків і об'єднань. Об'єднання нині створюються щораз більшою кількістю організацій. У майбутньому ця тенденція стане ще більш виразною. Реструктуризація і зменшення місць

праці ведуть до того, що найважливіші завдання зможуть вирішуватися у зовнішньому вимірі і будуть пов'язані з певним брендом чи маркою, яка стане підставою для їх вирішення. Уміння творити об'єднання і управляти сформованими мережами та зв'язками між ними стають чимраз важливішими. Спільне керівництво в нових моделях є засадничим чинником успіху глобального підприємства [116, s. 27-32]. Утворення нової і такої, що підлягає змінам суспільної архітектури, діяльність в її рамках означає, що “лідери завтра” будуть як ніколи функціонувати в рамках структур об'єднань, партнерських зв'язків і спільних ініціатив. Схильність до утримання status quo втрачає свою актуальність. “Лідери завтра” мусять також менше націлюватися на контрольні функції, а відчувати готовність поділитися владою і правами прийняття рішень. Майбутньому керівництву потрібні будуть об'єднання лідерів, які співпрацюватимуть між собою, кожен з яких матиме особисті компетенції, яких вимагає успішне управління на глобальному рівні. Зміна ролей клієнтів, дилерів і партнерів ставить нові завдання для лідерів. У попередніх часах не було сумніву, де є приятелі (клієнти і співпрацівники), а де вороги (конкуренти). У майбутньому однак кордони між ними будуть в певній мірі розмитими. Засадничого значення набуває будова зв'язків — позитивних, довготермінових і взаємовигідних [116, s. 27-32].

Поділ керівництвом. Належить також враховувати той факт, що “поділ керівництвом” стане не лише необхідністю, але однією з ознак нового стану управління. У структурах об'єднань не завжди вдається умовити партнерів як вони мають діяти, тому що можна таким чином їх втратити [116, s. 27-32].

Керівники фірм нині не є виключно особами які приймають рішення, вони змушені творити середовище в якому інші лідери, які поділяють спільну візію і цілі — співпрацюють при прийнятті рішень. Таким чином сучасні лідери вже не є індивідуалістами, не виступають ні контролерами,

ні інтеграторами у прийнятті рішень. Таким чином, змінився не лише характер прийняття рішень, але й організація самої господарської структури. Лідери змушені будуть творити відповідну суспільну архітектуру, яка буде сприяти до залучення креативних виконавців. Потребують також особистісних вмінь, що впливають з глибокої свідомості внутрішньої організації господарської одиниці, ніж з її оточення. Майбутні лідери повинні діяти шляхом здобуття інформації в колективі (інколи працівники більше розуміються в діяльності ніж їхні менеджери) і її реалізації спільно з колективом. Однак лояльність працівників щодо організації не може також бути великою, її не можна перебільшувати, оскільки вони готові до праці для лідера. Тому компетенції лідера щодо надання праці робітникам і найважливішим працівникам стане цінною ознакою майбутнього лідера [116, s. 27-32].

Однак не слід надіятися, що в перспективі з'явиться ідеальне підприємство, керівники якого будуть відповідати усім критеріям викладеним вище. Тому ці критерії слід розглядати як операційний фундамент майбутнього. Зрозуміло, що керівників, які одноосібно будуть приймати рішення стане менше, управління перейде до певного осередку; з'являться нові вимоги щодо колективних обов'язків і відповідальності, які будуть впливати з нових концепцій у діях керівників. Сам перелік завдань, які вирішують господарські об'єднання і мережі, веде до того, що в управлінні зайняті численні особи.

Якісне керівництво є основою для успішної господарської діяльності. Керівництва фірм зацікавлене в навчанні нових лідерів, які згодом прийдуть в їх організації; управлінський потенціал повинен базуватися на існуючих компетенціях лідерів, та на можливостях і перспективах здобуття ними нових якостей.

Поруч з «економічним» лідерством особливого значення набуває сучасне «політичне» лідерство і, зокрема, яке представлене жінками. У 2007

році у “суто чоловічий” простір США увірвалася Ненсі Пілозі, яка стала першою в історії країни жінкою — Головою (спікером) Палати представників Конгресу США [33, с. 119]. Вона також стала найбільш високопоставленою жінкою в американській історії, зайнявши третю за значимістю посаду в структурі влади США після президента і віце-президента [262].

Першою у світі жінкою прем'єр-міністром стала у 1960 році Сірімаво Бандаранаїке, котра успадкувала пост прем'єра Цейлону (нині Шрі-Ланка) разом із місцем лідера Цейлонської партії свободи [262].

У січні 1966 році була вибрана лідером парламентської фракції Індійського Національного Конгресу і за традицією стала прем'єр-міністром Індії Індіра Ганді.

У 1969 році прем'єр-міністром Ізраїлю стала Голда Меєр, яка вже була знаним політичним і державним лідером, очолювала міністерство внутрішніх справ Ізраїлю, міністерство зовнішніх відносин, працювала міністром праці і соціального забезпечення.

Першою жінкою, що стала прем'єр-міністром європейської держави у результаті виборів стала Маргарет Тетчер, яка очолювала уряд Великої Британії у 1979 - 1990 рр. Відома як «залізна леді» вона втілила у життя ряд консервативних заходів, які стали частиною політики так званого «тетчеризму» [150]. Її управління визначалося чіткою ієрархічністю, підзвітністю, високою особистою відповідальністю.

Турецький економіст і політик Тансу Чіллер стала єдиною жінкою, яка займала посаду прем'єр-міністра у цій державі в 1993-1996 рр. Випускниця американських Коннектикутського і Йельського університетів, професор Босфорського університету в Стамбулі вона стала депутатом парламенту Туреччини, державним міністром економіки та займала інші важливі пости.

Окрім згаданих країн, пост прем'єр-міністра жінки займали у наступних державах: Бангладеш, Болгарія, Бурунді, Гаїті, Домініка, Канада, Південна

Корея, Литва, Македонія, Мозамбік, Монголія, Нова Зеландія, Норвегія, Пакистан, Перу, Польща, Португалія, Руанда, Сенегал, Туреччина, Фінляндія, Франція [33, с. 121].

Першою жінкою — президентом у світовій історії стала аргентинка Марія Естела Мартінес де Перон, яка перебувала на цьому посту у 1974-1976 рр.

Першою жінкою, вибраною президентом на прямих виборах стала Вігдіс Фіннбогадоттір – президент Ісландії у 1980-1996 рр.

Ряд жінок — президентів складають: президент Латвії Вайра Віке-Фрейберга (1999-2007), президент Литви Даля Грибаускайте (з 2009 р., переобрана на другий термін у травні 2014), президент Фінляндії Тарья Халонен (2000-2012), президент Ірландії Мері Патрісія Макаліс (1997-2011), президент Філіпін Глорія Макапагал-Арройо (2001-2010). У 2006 році в Чилі першим президентом жінкою стала Вероніка Мішель Бачелет (2004-2010, і з березня 2014 р.) [33, с. 121]. Також президентами, або виконуючими обов'язки президентів жінки були в наступних країнах: Болівія, Гаїті, Гатана, Гвінея-Бісу, Грузія, Індонезія, Ірландія, Латвія, Ліберія, Мальта, Нікарагуа, Панама, Філіппіни, Швейцарія, Шрі-Ланка, Еквадор.

Окремо слід сказати про королівські родини: Королева Єлизавета II є монархом Об'єднаного Королівства Великої Британії і Північної Ірландії (з 1952 р.). Королівством Данія править Маргрете II (з 1972 р.), Королівством Нідерландів — королева Беатрікс (1980-2013).

Особливе місце у контексті жіночого політичного лідерства у світі займає Ангела Меркель – німецький політик, лідер ХДС. Вона з 2005-го року є Федеральним канцлером Німеччини і найбільш впливовою жінкою-політиком, а журналісти нерідко називають її «новою залізною леді» Європи.

Жіноче політичне лідерство в Україні сьогодні можна кваліфікувати не лише як певний суспільний феномен, але і як умову реальної консолідації нації на основі спільної відповідальності громадян України, жінок і чоловіків, за своє політичне майбутнє, — стверджує Ірина Грабовська [21, с. 95]. Зокрема вона зазначає: “... пані Юлія Тимошенко. Це сучасна ділова рішуча жінка, справжній професіонал у своїй справі. “Єдиний справжній мужчина в українському уряді”, — як писала про неї преса недавно, і “єдиний небезпечний опозиціонер”, — пише преса нині. Як особистість — людина, на думку мас-медіа, без особливих моральних стримувачів і табу, доволі хитра та егоїстична, достатньо цинічна і безпринципна, безумовно смілива, рішуча та вольова. Недаремно в одному зі своїх інтерв'ю засобам масової інформації як першу з найголовніших вад характеру людини — політика вона назвала боягузство...” [21, с. 87].

Проблема лідерства в сучасних умовах набрала глобального характеру. Прийняті в минулому моделі керівництва у політичній сфері, підприємстві, сфері послуг не є достатньо перспективними для вироблення майбутніх моделей.

У сучасному фемінізмі констатуємо «виникнення внутрішнього конфлікту між жіночістю та авторитетом», який виникає у жінки-політика; жіноче політичне лідерство можна трактувати не як певний суспільний феномен, а як основу консолідації нації, відповідальності жінок і чоловіків за своє майбутнє.

3.3. Патріархат та культурна стаття

Феміністки вважають, що культурна стаття, подібно як соціальна верства чи релігія, становить істотний елемент суспільних відмінностей. Радикальні феміністки навіть визнають, що культурна стаття є найглибшим і найістотнішим з політичного пункту бачення суспільним поділом. Тому феміністки теж розвинули теорію “політики статі”, яка надзвичайно

наближена до пропагованої соціалістами “класової політики”. Зокрема, сексизм вони розглядають як форму утиску, порівнюючи його з расизмом і расовими утисками. Традиційно, на їх думку, політична теорія ігнорує утиск на стать і не визнає культурної статі як істотної категорії з політичної точки зору. Феміністки змушені розвивати нові концепції та теорії, за допомогою яких, у зрозумілий спосіб, могли би тлумачити суспільство таким, що опирається на нерівність статей і утиски [125, s. 252].

Базовою для аналізу відносин у владі між чоловіками і жінками є концепція патріархату. Цей термін означає “здійснення влади батьком”, а у широкому значенні трактується як домінація чоловіка — батька в родині, підкорення собі жінки і дітей, домінації у суспільних відносинах. Окремі феміністки вживають поняття патріархату лише в обмеженому сенсі, описуючи при його допомозі структуру родини, де перевагу має чоловік, батько, застосовуючи такі поняття, як “чоловіча домінація”, чи “чоловіча супрематія” [157]. Немало феміністок утверджують думку, що домінація батька в родині символізує чоловічу перевагу в усіх інших інституціях. Більшість з них стверджують, що патріархальна родина лежить в основі систематичного процесу чоловічої домінації, а також, що переносить її на усі інші сфери життя: освіту, роботу і політику. Ось чому в ширшому значенні патріархат є загально зрозумілим як просто “влада чоловіків” в рамках родини, так і поза нею. Кейт Міллетт описала “патріархальний уряд” як інституцію, в якій “жіноча частина популяції є керованою її чоловічою частиною”, вважаючи що патріархат базується на двох засадах: “чоловіки повинні домінувати над жінками, а старші чоловіки над молодшими”; патріархат є ієрархічним суспільством, яке характеризується як статевим, так і віковими утисками [125, s. 253].

Кейт Міллетт зазначала, що сексуальні відносини між чоловіками і жінками є лише виявом чоловічої влади. А патріархат підтримується згодом з допомогою соціалізації, яка починається з виховання дітей у сім’ї і

посилюється під час отримання чоловіком освіти, читання літератури, знайомства з релігіями. Таким чином, цінності патріархату посилюються не лише чоловіками, але і жінками. У деяких жінок від цього розвивається ненависть до себе і почуття неповноцінності [248].

Феміністки вважають, що чоловіки “задомінували” жінок в усіх суспільних сферах, але мусять прийняти до уваги факт, що форма і ступінь цього утиску істотно відрізняється і пов'язана з культурою і часом. Щонайменше в західних країнах суспільна позиція жінок виразно змінилися в ХХ столітті. Це відбулося внаслідок досягнення виборчих прав і широкого доступу жінок до освіти, змін у праві, яке регулює становище жінки, зокрема щодо укладення шлюбів і розлучень, легалізації абортів та ін. Однак, у країнах що розвиваються, патріархат прийняв інші форми: 80 млн жінок, головню в Африці, потерпають від здійснюваного обрізання, в Індії не поодинокі випадки сексуального насильства над молодими жінками, які обумовлені їх кастовою приналежністю; існування системи посагу в окремих країнах, інколи веде до того, що діти жіночої статі є небажаними і часто вмирають [125, s. 253].

Феміністські теорії не дають однозначної оцінки патріархату. Ліберальні феміністки, зокрема, звертають увагу на факт правової нерівності статей, передовсім у цих відносинах, підкреслюючи незначну репрезентацію жінок в політиці, бізнесі, окремих спеціальностях чи публічному житті взагалі. Соціалістичні феміністки підкреслюють економічні аспекти патріархату. На їх думку, патріархат функціонує у тандемі з капіталізмом, а підпорядкування статі і класова нерівність це взаємно пов'язані між собою системи утиску. Деякі із соціалістичних феміністок взагалі констатують, що нерівність статі є лише наслідком класової системи: капіталізм, а не патріархат в цій системі відносин є засадничим поняттям. Що ж до радикальних феміністок, то вони приділяють патріархату значну увагу, розглядаючи його як систематичну,

інституційовану і загальну форму влади чоловіків, коріння якої виходить з родини.

Патріархат також виражає та узагальнює погляди щодо чоловічої домінації і підпорядкованості жінок у суспільстві та віддзеркалює існуючу структуру влади, яка функціонує у рамках усталених домашніх відносин [125, s. 253-254].

Рівність і відмінність. Метою фемінізму є протидія патріархату і сексуальним утискам. Однак, феміністки висловлюють інколи непевність як на практиці цього можна досягнути: традиційно бажають зрівнятися з чоловіками до такого рівня, що фемінізм окреслюють як рух для досягнення рівності статей.

Питання рівності в рамках фемінізму вирішується по різному: ліберальні феміністки зосередилися на правовій і політичній рівності. Вони підтримують дії пов'язані із здобуттям рівних прав жінок і чоловіків у публічній сфері [117]. Соціалістичні феміністки вважають натомість, що рівні права можуть не мати жодного значення, якщо жінки не зможуть радіти суспільною рівністю [123]. У цьому сенсі рівність мусить заторкувати економічну владу й відноситися до таких складових, як володіння спадщиною, оплати праці і поділів праці; отримання різної винагороди за однаково здійснену працю. Радикальні феміністки в контексті родинної рівності передовсім розглядають родинне і особисте життя. Воно мусить, згідно їхньої візії, стосуватися таких проблем як опіка над дітьми та інших домашніх обов'язків, а також особистісної теми: контролю над власним тілом, експресії і сексуального задоволення [125, s. 256-257].

Таким чином, різні типи фемінізму представляють відмінні “елементи нерівності” у гендерному світі. Егалітарні (Егалітаризм – концепція, що пропонує створення суспільства з рівними можливостями з управління і доступу до матеріальних благ всім його членам; рух за зрівняння у правах

усіх членів суспільства – Г.К.) форми фемінізму пов'язують “відмінності” з патріархатом, вбачаючи у ньому утиск і підпорядкування. Такий феміністичний проект визначає прагнення жінки до визволення “без різниці”. Феміністки “різниці” вважають, що кожна концепція “рівності” є або “неофортуна”, або взагалі непотрібна. Прагнення бути рівним чоловікам, на їх думку, означає, що жінки прагнуть “уподібнитися чоловікам” (“*utożsamiają się z mężczyznami*”), а уточнюють вони свої критерії в рамках такого погляду: “ким є чоловіки, що чоловіки мають”. Отже, завдання рівності відображає прагнення “бути подібним до чоловіків”. Значне число феміністок має пересторогу до того, щоби «уподібнитися чоловікам», бо це вимагало би від них прийняття чоловічих суспільних рис, наприклад, певної агресивності і здійснення виховання “опертого на чоловічу силу”. Тому для багатьох феміністок “визволення” означає прагнення до власного розвитку і досягнення сповна цього “розвитку”, якого потребує жінка. Іншими словами “ідентифікуватися з тим, що жіноче” (“*utożsamiają się z tym, co kobiece*”) [125, s. 257-258].

Жіноче усамітнення в рамках жіночого чи “пражіночого”, чи скоріше прагнення до нього, обумовлене не лише відмінностями статі в контексті політичного і суспільного впливу [141]. Воно опирається на універсальні погляди про відмінності між жінкою і чоловіком на психобіологічному рівні. Агресивна і реалістична природа чоловіків і творчий покладистий характер жінок відображають скоріше гормональні і генетичні відмінності, а не обумовлені дією суспільних структур. Помилковою є ідеалізація “двостатевості” чи “неповторюваності особистості” (“*niepowtarzalności jednostkowej*”) при одночасному ігноруванні статевих відмінностей. Е. Хейвуд зазначає, що жінки “мають... тішитися з характерних рис, що складають їх стать”, вони повинні прагнути до “визволення” не як “особи” без статі, але як розвинені та успішні жінки. У рамках культурного фемінізму це явище знайшло своє відображення у жіночих ремеслах,

мистецтві та літературі, а не лише на ґрунті досвіду, який виключно належить жінкам, як от: народження дитини, материнство і ін. Е. Хейвуд зазначає і про творення такого типу почуття як “сестринство” [125, s. 258].

Стать і культура статі. Одним з найбільш поширених аргументів фемінізму, найчастіше представлених консервативними колами є намагання трактувати різницю в поглядах на стать як “природну”: жінки і чоловіки лише виконують свої соціальні ролі, які їм визначені природою. Фізична і анатомічна будова жінок акцентує їхню підлеглість і певну визначену роль у рамках суспільства. Говорячи коротко: “біологія окреслює призначення”. На практиці такі біологічні аргументи є недоречними. Жіночий мозок може бути меншим ніж мозок чоловіка, але беручи до уваги пропорції їхнього тіла є більшим, а це становить звичайно більш адекватний показник рівня інтелігентності. Жінки є назагал фізично слабшими від чоловіків, мають слабше розвинуті м'язи, що певним чином віддзеркалює суспільні чинники: чоловіки виконують фізичну роботу поза домом, більше заангажовані спортивними вправами і творять “чоловічий” стереотип будови тіла. Однак, якщо фізична сила є істотною в аграрних чи промислових суспільствах, то в розвинутих державах, де технології є такими, що механізми і автомати більше застосовуються ніж людська сила, цей факт втрачає своє значення. У реальності добре збудований чоловік може стати непотрібним для технократичного світу роботів і механізмів. У кожному випадку, — зазначає Е. Хейвуд, — важкою фізичною працею, до якої чоловіки є більше пристосованими, завжди займалися люди, що представляли нижчий статусний рівень у суспільстві, а не ті, хто брав на себе владні функції [125, s. 254].

Біологічний чинник, який найчастіше визначає місце жінки у суспільстві пов'язаний з її здатністю народжувати дітей. Народження дітей, а також те, що жінка може годувати дітей груддю, є без сумніву їх природньою властивістю. Однак ці біологічні факти не повинні жодним

чином принижувати статус жінок або детермінувати їх суспільне призначення. Жінки можуть бути матерями, але не мусять приймати на себе обов'язків, які виникають з материнства: годування дітей груддю, навчання і виховання дітей, присвячення себе дому і родині. Зв'язок між народженням і вихованням дітей є скоріше елементом природньої культури, а не біологічної: від жінок очікують, щоб вони залишалися вдома, виховували дітей і опікувалися домом. Такою є культура традиційного родинного життя. Домашні обов'язки могли б виконувати і чоловіки, хоча вони, ці домашні обов'язки, могли б бути поділені між чоловіком і жінкою в рамках т. зв. “симетричних родин”. Що ж до виховання дітей, то цим могла б зайнятися державна спільнота, або родичі, так як це відбувається у “відкритих родинах” (“rodzinach rozszerzonych”) [125, s. 254].

Феміністки традиційно заперечують погляд, що нібито природа могла вирішувати про призначення жінки, маючи виразний погляд на стать і культуру статі. “Стать” у цьому сенсі обумовлена біологічними відмінностями між жінками і чоловіками. Відмінності ці є натуральними, а через це також незмінними. Найістотніші з них пов'язані з репродукцією. Разом з тим, культурна стать є поняттям культури і відноситься до різних ролей приписаних жінкам і чоловікам у суспільстві. Відмінність між культурними статями є зазвичай накинутими контрастуючими між собою стереотипами “чоловічості” і “жіночості” [125, s. 265].

Водночас цей стереотип “жіночості” є більш виразним у “Вступі” до праці «Друга стать» С. де Бовуар. Перекладачі тексту Габріеля Мицельська і Марія Лесневська зазначали, що чоловіки ніколи не окреслюють себе з позиції статі, а жінка каже: «я є жінка» [82].

С. де Бовуар стверджувала: “Жінки є створеними, такими вони не народжуються”. Йшлося про те, що патріархальні ідеї стирають відмінності між статтю і культурою статі, а також утверджують переконання, що усі суспільні поділи між чоловіками і жінками пов'язані своїм корінням з

біологією тобто з анатомією [82]. Протиставляючись цьому твердженню, феміністки зазвичай бачать логічний зв'язок між статтю і культурною статтю і підкреслюють, що ці відмінності не є наслідком культурного, суспільного чи політичного конструювання [125, s. 255].

Дуже критично відносяться сучасні феміністки до теорії Зигмунда Фрейда. Деякі з них вважають його теорію відповідальною за процес емансипації жінок у XX столітті [154, s. 112-126]. Серед науковців XX століття З. Фрейд найбільше спричинився до прийняття твердження, що анатомія жінки визначає її призначення [201, s. 79].

Львівський вчений лікар-психіатр Олександр Фільц окреслює найвагоміші положення психоаналітичної концепції З. Фрейда наступними визначеннями:

1. Людина живе у світі суб'єктивної реальності (термін З. Фрейда), яка визначає її шлях у житті;

2. Чималу, якщо й не переважну частину суб'єктивної реальності, творять несвідомі “переживання”, тобто прояви нашого психічного життя, котрі ніколи окремим чином не усвідомлюються.

3. Свідома частина переживань керується так званим принципом реальності — логічним, послідовним мисленням і сприйняттям, що опирається на реальність (так званим вторинним процесом, головним носієм якого є мова).

4. Несвідома частина психічного життя керується принципом задоволення — алогічними, ірраціональними, позбавленими “часу і простору” переживаннями, тісно переплетеними з базовими потягами до безпеки, задоволення найважливіших потреб і бажань (так званим первинним процесом, головним носієм якого є “неусвідомлювана фантазія”).

5. Позасвідомі процеси створюють динамічний тиск на свідому частину, вимагаючи негайної реалізації потреб. Їхня енергія —

конструктивна (так зване лібідо) і деструктивна (потяг до смерті, пізніше — агресія) наштовхується на перепони, які нам ставить реальне соціальне життя і якими також керується свідомість (нам багато чого хотілося б, але правила поведінки і сумління не дозволяють).

6. Динамічне протистояння поза-свідомого і свідомого може вирішуватися лише компромісним шляхом. Якщо цей компромісний шлях є соціально прийнятним і конструктивним, то людина має усі шанси розвивати власні потреби і здібності (сублімувати свої бажання у творчому процесі самовираження). Якщо компроміс між потребами (і тиском Позасвідомого), з одного боку і вимогами реальності та свідомого, з іншого боку є соціально неможливий, то виникає розлад або симптом на шляху еволюційного розвитку зрілої особистості.

7. Психоаналіз, відтак, є процесом “розшифрування” таємниці індивідуального Позасвідомого, радше, його нереалізованих потреб. Таке розшифрування можливе лише завдяки інтерпретації (психоаналітиком) Позасвідомого (пацієнта), коли вдається гармонізувати і погодити між собою ірраціональні мотиви і бажання, вивівши їх у поле свідомого.

8. Ми маємо шанс досягнути до Позасвідомого через вільне, не стримуване асоціювання, а також через наші сновидіння, фантазування і так звані “симптоматичні вчинки”.

9. Результатом психоаналітичного процесу має бути реконструкція суб'єктивного досвіду, причому така реконструкція, котра давала б людині можливість якомога продуктивнішої самореалізації в існуючій реальності (знаменита формула Фрейда: психоаналіз допомагає людині повновартісно любити і творчо працювати).

10. Повну будівлю психоаналізу творять три частини: лікування (критичний аспект), дослідження у процесі лікування (науковий аспект) і застосування аналітичного підходу до інтерпретації культурних та соціальних явищ (прикладний аспект) [68, с. 203-204].

Переважає більшість феміністок вважають, що статеві відмінності між чоловіками і жінками є не такими вже й істотними і у жодному випадку не повинні бути витлумаченими як основа поділів між культурними статями. Вони зазначають, що людська природа усталено двостатева, а особливостями диспонує обидві статі. Усі людські істоти, незалежно від їх статі, споріднені генетично по материнській лінії, як і по батьківській, уособлюючи змішані жіночі і чоловічі атрибути та особливості. Феміністки визначають, що відмінності між статями є біологічними, однак в подальшому розвитку вони формуються за рахунок економічних, політичних та численних суспільних впливів. Жінки і чоловіки не повинні бути трактовані через призму своєї статі, але виключно як особистості. Тому метою фемінізму є досягнення вільної культурно статевої ідентичності. Введення концепції культурної статі, відірваної статі біологічної, мало ключове значення для феміністичної теорії, бо підкреслювало можливість проведення суспільних змін, які відбувалися в рамках конструйованої ідентичності. Власне ця ідентичність і формувала культуру статі [125, s. 255].

Більшість феміністок підтримувала теорію відмінностей/різниць між статями, вважаючи, що культурна стать несе за собою емансипацію. Інша частина активісток відкидала це твердження. До першого напрямку належали т. зв. “феміністки різниці” (“feministki różnicy”), які вважали, що існуючі “засадничі відмінності” між жінками і чоловіками, які формуються в рамках суспільних і культурних змін, віддзеркалюють і є засобом вияву глибоких біологічних відмінностей. Цей погляд мало чим відрізняється від антифеміністичних позицій, властивих консервативному напрямку. Ця течія розглядає “жіночі риси” (“cechy kobiet”), як от здатність до виховання дітей, співпраці, природню інтуїцію тощо [152]. Ці вартості трактуються як позитивні, однак в підсумку вони ведуть до підлеглості і підпорядкованості жінки чоловікові. Інший напрям пов'язаний з відмінним трактуванням культурної та біологічної статі. Зокрема, постмодерністичні феміністки

ставлять запитання, чи “стать” дійсно відображає такий гострий біологічний поділ, як прийнято вважати. Переконають, що т. зв. риси “біологічної жіночості” не притаманні багатьом з жінок, а тим паче активісткам фемінізму. Аргументом у дискусії відносно “біологічної жіночості” є наведені Е. Хейвудом наступні факти: деякі жінки не можуть народжувати дітей, окремі не відчувають сексуального потягу до чоловіків та ін.

Отже, існує не просто зв'язок біологія — культура, а повинен бути чітко увиразнений поділ на біологічне і культурне. Відповідно категорії “жіночий” і “чоловічий” стануть дефініціями не безнадійно узалежненими від концепції біологічної статі [125, s. 255].

Дефініції культури статі можна прослідкувати відповідно до суспільних напрямів:

зокрема, ліберали традиційно вважають, що відмінності між жінками і чоловіками мають значення виключно через приватне чи особисте. У публічному і політичному житті усі люди потрактовані як особистості, а культурна стать не має при цьому значення, подібно як етнічна приналежність чи суспільний клас. У цьому сенсі індивідуалізм виявляється “сліпим щодо культури статі”;

консерватори ж традиційно підкреслюють суспільне і політичне значення поділу на культурні статі аргументуючи, що поділ праці з погляду на критерії статі між жінками і чоловіками є природним і неунекненим. Культурна стать є єдиним з тих чинників, що надає суспільству його органічного і ієрархічного характеру;

соціалісти подібно як ліберали рідко трактують культурну стать як істотну категорію з політичного пункту бачення. Поділ на культурні статі має значення зазвичай для того, що відображає і є підтримуваний через глибокі економічні і класові нерівності;

фашисти зазвичай вбачали культуру статі як фундамент поділу у рамках «людського гатунку». Чоловіки у природній спосіб монополізували

керівництво і процес прийняття рішень, тоді ж коли жінки були пристосованими виключно до домашньої ролі, підтримуваних і підпорядкованих;

феміністки зазвичай бачать культуру статі як культурний або ж політичний поділ, який залишається в контрасті до біологічних і тих що не дають себе виокремити статевих відмінностей. Поділ з погляду на культурні статі стає згодом виявом влади чоловіків. Однак, феміністки різниці / відмінностей вважають, що різниці між культурними статями є відображенням психобіологічного вияву різниць і вразливостей жінки від чоловіка;

релігійні фундаменталісти найчастіше бачать питання культури статі як поділ даний Богом, а згодом такий, який є ключовим для суспільної і політичної організації. Патріархальні структури і верховенство чоловіків трактовані як природні і бажані [125, s. 256].

Для актуалізації проблеми культури статі в Україні, звернемося до прикладного соціологічного дослідження, проведеного українським автором.

До засад даного дослідження можна віднести виявлення як стану, так і тенденцій у реакції покупців на прояв з боку продавців принципів гендерного спілкування, виділення найбільш активних / пасивних груп респондентів, визначення ступеня зацікавленості респондентів в обговоренні питань гендерного спілкування.

Принципи гендерного спілкування зазначені в анкеті: позитивність; толерантність; конфіденційність; добровільність; персоналізація; повага до різноманітності; актуальність; стислість висловлень; пунктуальність.

Крім розподілу покупців по статі, були визначені вікові групи: до 30 років; від 31 року до 50 років; від 51 року до 65 років; понад 65 років.

Дослідження показало як стан, так і тенденції в зміні реакції покупців на прояв з боку продавців принципів гендерного спілкування в залежності від статі і віку.

Жінки більш диференційовано, ніж чоловіки, реагували на прояв з боку продавців таких принципів гендерного спілкування, як позитивність, толерантність, повага до різноманітності, актуальність і стислість висловлень. Саме за цими принципами чоловіки виявляли практично повну єдність незалежно від їхнього віку.

Що ж стосується вікових груп, то у жінок виявляється стійка тенденція росту позитивно до прояву принципів гендерного спілкування в двох групах: від 31 року до 50 років: від 51 року до 65 років. Однак маємо виключення у відношенні стислості висловлювань: дві вікові групи жінок від 51 року до 65 років і понад 65 років різко негативно реагували на прояв цього принципу.

Вікові групи чоловіків в основному рівно і позитивно реагували на прояв принципів гендерного спілкування за винятком конфіденційності і стислості висловлень у найстаршій віковій групі, де ці принципи були зустрінуті різко негативно.

Таким чином, реакції різних груп покупців за статтю і віком на прояв принципів гендерного спілкування в цілому ідентичні і позитивні [24, с. 18-19].

Культурна стаття складає істотний елемент суспільних відмінностей, тому феміністки розвинули теорію «політики статі». Оскільки феміністська доктрина демонструє, що політична теорія ігнорує утиски щодо статі, не визнає культури статі як політичної категорії, то феміністки розвинули нові концепції та теорії у яких тлумачать суспільство як таке, що опирається на нерівність статей і утиски.

3.4. Природа і культура у фемінізмі

У дискусіях, які стосуються становища жінки особливе місце займає питання: до якого рівня слухним є твердження, що природа жінки детермінує її позиції у родині та у суспільному житті? Американська дослідниця Крістін Перс (Christine Pierce) звернула увагу на те, що поняття

“природній” може мати різні значення. В одному випадку “натуральний” це той, що позбавлений людської “інгеренції” (втручання — Г. К.). Хоча, можемо й мати на увазі людську природу, яка поєднує людину із світом звірів, або навпаки, на те, що її від того світу відділяє. Крістін Перс зауважила, що твердження нібито першоплановим обов'язком жінки є народження і виховання дітей, опирається на розуміння слова “натуральний” — “природній” у значенні — “обсервований у більшості звірів”. Підставова річ, на думку авторки, полягає у розв'язанні питання: згідно з якою логікою можна встановити обов'язок людини через спостереження поведінки звірів? “Дивним є те, — стверджує автор, — коли хтось намагається вивести сенс моральної термінології із сфери, в якій моральні поняття ще не мають застосування” [201, s. 79].

Дослідниця Гражина Уліцька зазначає: “Якщо розуміємо природу жінки як щось відрубне від світу природи, то вказуємо на певні функції, які вона повинна виконувати; поділ цих функцій між жінкою і чоловіком зумовлений бути ефективним, щоби забезпечити успіх їх діяльності; у рамках цих функцій, які здійснює жінка, відповідно до інтерпретації “натуральні” є й виховання дітей, функція яка побудована не на тому, що є “натуральне”, а на “більшій вражливості жіночої статі” [201, s. 80].

Феміністки не відкидають ще й іншого факту, що “спеціалізація” кожної статі у певних окреслених функціях збільшує ефективність діяльності, маючи при цьому дві об'єктивні речі: перша пов'язана з дилемою “ефективності чи волі” (наприклад в шлюбі), друга з фактом, що “специфіка ролей не змінює того, хто що має робити” [201, s. 80].

Дискусійним є й питання щодо твердження про “властивий уділ жінок”, який нібито визначено у природній спосіб. Не викликає сумніву, — зазначає Г. Уліцька, — що це твердження є “притягнутим” й історично “устанлізованим”. Насправді “природній спосіб” означає певний суспільний і правовий тиск щодо жінки, який склався історично. Якщо би

це відбувалося натурально то і примус був би недоречним. Нині спеціалісти пробують з'ясувати, чи ті явища, які віками були пов'язані з жінкою і її специфічною природою (наприклад, у сфері виховання дітей), можуть бути реалізовані чоловіками [201, s. 80].

Істотною залишається проблема поділу ролей на чоловічу і жіночу, яка пов'язана не тільки з природним чинником, а й визначена культурними особливостями [140]. Не випадково, американська авторка Шеррі Остнер (Sherry B. Ostner) заявила, що: “не є очевидно правдою, щоби біологічні факти були іррелятивними (Іррелятивні — безсумнівні – Г. К.), щоби чоловіки нічим не відрізнялися від жінок”, тому що й самі ці факти і відмінності набирають ієрархічного значення лише в період культурно окреслених систем цінностей (“systemów wartościowania”) [201, s. 80].

У сучасному розумінні зв'язків між природою і культурою вважається, що культура панує над природою. Цим теж спрощується й належне тлумачення статусу жінок, які символічно трактуються як “ідентичні з природою”, а домінація чоловіків прив'язана до “етапу культури”. Феміністки вважають, що такий підхід “накинутий зверху” і прагнуть впровадити різні зв'язки обидвох статей як з природою, так і з культурою. Окрім того, відкидається протиставлення природи і культури, а також домінація культури [201, s. 80].

У наукових дослідженнях феміністів важливе місце займає аналіз т. зв. груп меншин (“grup mniejszościowych”), кожна з яких окреслює свій суспільний статус. Кейт Міллетт дефініювала ці структури: “менша група є групою людей, яка за своїми фізичними і культурними рисами вирізняється тим, що у даному суспільстві є відмінно трактованою і не є рівною з іншими”. Її аргументи наступні: якщо за групу меншин визнати людей чорного кольору шкіри, то їх нерівне трактування окреслене як расизм. Якщо ж цю групу становлять жінки — механізм є аналогічним і часто його окреслюють як сексизм. Це поняття у польській мові, як зрештою і в

українській, не відображає усієї складності проблеми; а навіть викликає фальшиві відтінки розуміння [201, s. 81].

У США, наприклад, здійснено порівняльні дослідження над расовими меншинами жінок. З них випливає, що згідно з існуючими стереотипами усім жінкам, рівно ж як і чорношкірим жінкам, загально приписують: нищий рівень інтелігентності, інфантилізм, укривання правдивих відчуттів і ін. Звернуто увагу також на те, що обидві групи (білих і чорношкірих жінок) застосовують подібні пристосовницькі дії: відповідно моделюють голос, відвертають погляд, виражають безрадність і ін. Як окреслюють соціологи, така поведінка є типовою для груп меншин, навіть якщо її члени цього не розуміють [201, s. 81].

Важливою рисою поведінки членів такої малої групи є легковажне і досить негативне відношення до членів власної групи, і, навіть, стосовно самих себе. Відноситься це також і до жінок. Жінки часто бувають, — як підкреслює Гелен Майєр Гакер (Helen Mayer Hacker) — “значно гвалтовнішими від чоловіків оскаржувачами власної статі” [201, s. 81].

Існуюча між домінуючою групою і меншістю суспільна дистанція вимірюється “категоріями престижу” і завжди є вищою у випадку чоловіків [158].

Феміністки розуміють, що ліквідація дискримінації вимагає від них спільних і різнопланових дій. Підкреслюють, що зміни в законодавстві, хоча й є надзвичайно важливими, але не вичерпують проблеми. Ключ до змін лежить у ментальностатевих перетвореннях рівно як жінок, так і чоловіків. Такий підхід дозволить впровадити іншу модель соціалізації в родині, школі і суспільстві. Особлива увага звертається на відхід від такої моделі виховання, яка у дівчат виховує “типово жіночі”, а у хлопців відповідно “чоловічі” риси та моделі поведінки. Процес розпочинається ще з дитинства: певне значення при цьому має добір іграшок для дівчат і хлопців, згодом читання різного роду текстів, розподіл обов'язків між

братом і сестрою, нагородження і покарання дітей за плаксивість та агресію у сім'ї та ін. У наступних моделях соціалізації дівчат в часи їх зрілості у них формуються суспільні відчуття: дівчата змушені з одного боку навчатися, з іншого, — повинні думати про те, що мають вийти заміж і приготуватися також до “знаходження” відповідного кандидата, як і виконання відповідних функцій в майбутній родині [201, s. 82].

Спочатку новітній фемінізм акцентував потребу змін щодо обидвох статей, які поступово створили би умови як для жіночої, так і чоловічої самореалізації. У певної частини радикальних феміністок часто це пов'язувалося з “відкиданням” родини і материнства [201, s. 82].

В останні роки все більшу роль починає відігравати т. зв. фемінізм нової ідентичності, як окреслює його Славоміра Вольчевська, або фемінізм нової жіночості. Він став можливим завдяки успішній діяльності протягом останніх двадцяти років жіночих товариств, діяльність яких пов'язана з відкиданням багатьох стереотипів, що стосуються поділу ролей у домашньому господарстві, фахової праці жінок, способів виховання дітей [201, s. 82].

Фемінізм нової ідентичності означає не лише підтримку материнства, але і визнання усіх фактів пов'язаних з цим феноменом [193]. Він розглядає материнство як джерело сили і духовного багатства жінки. Дитина не є перешкодою у пізнанні світу, а союзником, який дозволяє бачити цей світ глибше і різнобарвніше. Як підкреслює М. Цеховська, це не означає, що феміністки відкинули критику патріархату і “прийняли чоловічий рівень вартостей”.

Фемінізм нової ідентичності підкреслює також суспільну і психічну відмінність жінок. У попередні періоди розвитку фемінізму, де головні зусилля були скеровані на акцентацію тези про рівність жінок і чоловіків, часто про це забували і назагал не брали до уваги. У нових інтерпретаціях жінки не хочуть цих відмінностей применшувати, навіть навпаки, —

прагнуть до того, щоби їх ширше представляти, що є надзвичайно істотним і вартісним [201, s. 82].

Сучасні феміністки із сарказмом цитують численні і різні наукові експертизи з минулих віків, які доводили нищий інтелектуальний рівень жінки. “Ці істоти, — твердив свого часу лікар Едвардс, — маючи на увазі жінок — не мають мозку (*sont sans cervelle*), в їх бідних головах залишається хаос, коли пробують їх чимось заповнити”. Коментуючи ці слова французька авторка Бенуат Труль (*Benoite Troult*) стверджувала: “Вже сам факт, що ця теза визнавалася довгий час чоловіками, свідчить про те, що висловлювався не лікар, а лише чоловік” [201, s. 79].

Фемінізм нової ідентичності пов'язаний з підтримкою материнства, розглядає материнство як джерело духовного багатства жінки; водночас фемінізм нової ідентичності підкреслює суспільну і психічну відмінність жінки.

Визначальним у дискусіях щодо становища жінки визначеного природою і культурою у фемінізмі є положення про природною детермінованість жінки у родинному та суспільному житті. Проблема поділу ролей на чоловічу і жіночу пов'язана не лише з природнім чинником, а й визначена культурними особливостями.

Висновки до Розділу 3

Фемінізм базується на доктринах, які об'єднують вимоги рівних прав для жінок в теорії та практичному житті; політику феміністки розглядають як стан відносин, який існує у владі, коли одна окрема група людей здійснює панування над іншою. Ліберальний фемінізм акцентує увагу на теоретичних основах політики, яка має носити антидискримінаційний характер, а ліберальні феміністки протидіють правовій системі, в якій існують відмінні права для жінок і чоловіків. Радикальні феміністки прагнуть «збури» власну свідомість шляхом «здобуття контролю над власним тілом», а їх метою є побудова нового типу феміністичної культури.

Фемінізм базується на положенні, що сексуальна політика підтримує патріархат у його прагненні до повного контролю над особистим життям жінки.

Традиційне розуміння дефініції «політичне» уміщує політику більше в об'ємі публічного життя ніж приватного. Нерівність статей утримується в суспільстві для того, щоб функціонуючий в ньому поділ праці з огляду на стать вважався більше за «природній», аніж за «політичний».

Мета політичних рухів у фемінізмі передбачала виконання наступних завдань: 1) визнання за жінками аналогічних з чоловіками цивільних прав; 2) інтелектуальна емансипація; 3) досягнення початково рівних політичних прав, а згодом рівної участі у політичній діяльності.

Проблема жіночого політичного лідерства набрала глобального характеру; сучасний етап розвитку фемінізму означений становленням жінки-політика; жіноче політичне лідерство визначається суспільними особливостями країни, політичними традиціями, рівнем розвитку громадянського суспільства.

Культурна стать, подібно як соціальна верства чи релігія, становить істотний елемент суспільних відмінностей; у фемінізмі сексизм розглядається як форма утиску, нарівні з расизмом чи іншими формами

пригнічення; метою фемінізму є протидія патріархату та сексуальним утискам.

Культура статі відображає суспільні та біологічні чинники; патріархальні ідеї стирають відмінності між статтю і культурою статі; культурна стать приносить емансипацію.

Культура статі відображена у різних суспільних напрямках; її вияв здійснюється у публічному і політичному житті.

Проблема поділу ролей на чоловічу і жіночу пов'язана не лише з природнім чинником, а й визначена культурними особливостями.

Новітній фемінізм акцентує потребу змін щодо обидвох статей, для створення умов жіночої і чоловічої самореалізації.

Розділ 4. Суспільно-політичні основи діяльності жіночих організацій: приклад Польщі та України

4.1. Жіночі товариства у Польщі: суспільна та політична активність

Перші дискусії щодо фемінізму у Польщі носили академічний характер. У кінці 70-их рр. ХХ століття наукові сесії присвячені проблематиці фемінізму почали організовувати в Інституті філософії Ягеллонського університету (м. Краків). Важливу роль у цьому відіграв семінар присвячений феміністським рухам на Заході, проведений у 1983 році Інститутом соціології Варшавського університету. Очолювала захід професор Рената Сіменська, а учасниками форуму стали представники наукових середовищ з усієї країни.

У 1989 році утворилося Польське феміністичне товариство. Назагал, воно декларує у своїй діяльності аполітичний характер. Товариство є найбільшою з усіх організацій такого типу які діють у Польщі. За своєю програмою, воно наближене до західних феміністських структур і рухів. Інші групи, наприклад Рух задля охорони жінок (Ruch na Rzecz Obrony kobiet) у Познані, чи загальнопольська Pro Femina концентруються на окремих вибраних проблемах, головним чином на охороні прав жінок. До нових феміністських угруповань зараховують також утворену у 1990 році Демократичну спілку жінок (Demokratyczna Unia Kobiet), яка дотримується ліво-центристської орієнтації [201, s. 87].

Проблематика діяльності нової генерації жіночих рухів регулюється відповідними актами міжнародного права. Найважливіше місце серед них займає “Конвенція в справі ліквідації усіх форм дискримінації жінок” прийнята Генеральною асамблеєю ООН 18 грудня 1979 року і ратифікована багатьма країнами світу. Польська держава ратифікувала Конвенцію 18

липня 1980 року. У подібному контексті сформульовані декларації і резолюції опрацьовані і прийняті в рамках Ради Європи.

Постанова Конвенції ООН з 1979 року зобов'язувала уряди до творення відповідного законодавства, яке б ставило за мету ліквідувати дискримінацію жінок (йшлося про правовий статус жінки, жіночих об'єднань і товариств). У ст. 4 Конвенції наголошувалося на необхідності впровадження у національні законодавства “тимчасових особливих розпоряджень, скерованих на прискорення досягнення фактичної, а не лише формальної, рівності жінок і чоловіків”. Ці приписи міжнародного права стали підставою до впровадження т. зв. систем квот, тобто визнання за жінками преференцій у виборчих кампаніях, окреслення мінімальної кількості жінок в органах влади. На таких засадах нині діють окремі політичні партії у Західній Європі, встановлюючи, наприклад, що 40 % складу керівництва партії мають складати жінки [201, s. 88].

Проблема, пов'язана з жіночими преференціями у владі, вирішується передовсім у Раді Європи. Зокрема, у діючому в її рамках Європейському комітеті у справах жінок і чоловіків (Komitet na Rzecz Wolności Kobiet i Mężczyzn) у квітні 1989 року прийнято документ, який передбачає збільшення кількості жінок у владних структурах шляхом “піднесення певного критичного порогу”. Йдеться про те, що при номінальному представництві меншому “критичного порогу” жінки залишатимуться “безилою меншістю” і будуть “заручниками на політичній сцені”, тобто не братимуть фактичної участі у прийнятті рішень [201, s. 88].

Конвенція ООН містить також положення, які націлюють державні органи на проведення діяльності, спрямованої на зміну суспільних і культурних стандартів щодо виховання чоловіків і жінок з метою ліквідації перешкод і звичаїв чи інших негативних практик, які побудовані на засадах гендерної нерівності, тобто визнають нижчий чи вищий рівень однієї із статей [174, s. 88].

У Конвенції прийнято також фундаментальні засади батьківських прав і обов'язків (ст. 16) [201, s. 88].

Для реалізації цих постулатів Конвенція декларує проведення відповідної освітньої політики (ст. 10). Йдеться про вироблення програми гендерного виховання чоловіків і жінок на усіх рівнях навчання, — в школах та університетах. Програма також передбачає широку мережу виховних заходів. Реалізація цієї програми передбачає відповідну ревізію підручників і навчальних програм, розробку і впровадження відповідних педагогічних методик [201, s. 88].

У програмі Ради Європи є спеціальний розділ “Виховання для демократії”, в якому вказано на необхідність реалізації школою на всіх рівнях політичної освіти та гендерних засад виховання. У документі також йдеться про те, що європейські адміністрації змушені впливати на медіа, які пропонують спрощений образ жінки, матері і дружини, зайнятої домашніми справами [201, s. 88].

Труднощі у вирішенні гендерних практик пов'язані також з тим, що ліквідація дискримінації жінок не може наступити миттєво, попри існування свідомого переконання, — це має відбутися. У поточній політиці гендерна проблематика дуже часто пересувається на другий план, особливо коли з'являються різні економічні труднощі. Феміністський рух у цій площині виступає особливим гарантом жіночих прав, не дозволяє відкинути існуючі проблеми на маргінес суспільного життя [201, s. 89].

Польський феміністський рух нараховує близько 350 організацій різного плану. До цього числа входять офіційні жіночі структури, неформальні групи, фундації та ін. Переважна більшість з них зареєстровані в Організації жіночої інформації (Ośrodku informacji kobiecej). До найбільших установ, які займаються жіночими питаннями належать Центр прав жінок у Варшаві, разом із своїми філіями та Федерація у справах жінок

і планування родини (Першою польською чисто жіночою організацією стало утворене у 1981 році Польське феміністичне товариство) [148, s. 91].

Дієвість вирішення проблем жінки у державі пов'язана із створенням спеціальної урядової структури в грудні 2001 року, яку очолила Ізабела Яруга-Новацька. В урядовому комітеті близько 30 осіб контролюють усі правові акти Сейму і Сенату, рішення уряду і місцевих адміністрацій з метою дотримання рівних прав та рівного статусу жінок і чоловіків у державі.

Неформальні жіночі групи у Польщі, як правило 8 березня, проводять загальнонаціональні заходи пов'язані з Днем Жінки під гаслами участі жінок у політичному житті, забезпечення належної оплати за працю, фінансування контрацепції та ін.

Існують також Парламентарна (Сейму і Сенату) група жінок, Передвиборча Коаліція жінок та інші структури, які утворюються та активізуються в ході проведення передвиборчої асоціації. Жінки у парламенті Польщі складають близько 20 %, а найвищий показник на початку 2000-их років склав 26 % [148, s. 91].

Документи Національного комітету з прав людини найчастіше фіксують проблеми у сфері охорони здоров'я жінок, репродукції, антиконтрацепції, сексуального виховання, праці, оплати за працю та ін.

Новий етап жіночого руху у Польщі, який розпочався у 1989 році і був пов'язаний з внесенням проекту закону заборони абортів. У відповідь на урядовий документ на початку 90-их рр. з'явився проект закону про рівний статус жінок і чоловіків, авторства Елеонори Зелінської і Малгожати Фушари. Однак і до нині він існує лише в рамках проекту.

У 1985 році Польща приєдналася до рішень Світової жіночої конференції і підписала "Платформу Дій". Цей документ зобов'язував урядові структури до конкретних заходів у справі "вирівнювання статусу" жінок і чоловіків.

Сучасні польські феміністки, які декларують зміни суспільних дискримінаційних механізмів, зосереджують свою працю не стільки в загальнодержавних демократичних структурах, а концентруються на участі у товариських фундаціях регіонального рівня. Тому дуже часто суспільство розглядає фемінізм як явище екзотичне, а не потужну структуру, яка вимагає системних змін. Дуже часто у пресі фемінізм представлено як “культурне явище”, а його проблеми перекладаються на рівень щоденного життя. Побутує таке твердження, що пересічний польський Ковальський (вважалося, що це найбільш поширене у Польщі прізвище, яке зазвичай використовують для прикладу – Г. К.), як тільки почує гасло “фемінізм”, то для нього відразу спадає на думку “aborcja” (аборт). Напевно це стало однією з причин, що керівник Федерації у правах жінок і планування родини Ванда Новіцка, znana za найбільш радикаľnu феміністку у Польщі, розпочала загальнодержавний академічний дискурс до якого залучилися університетські кафедри, жіночі проблеми піднімав спеціальний щотижневий додаток до “Gazety Wyborczej”. До загальнонаціональних феміністських дискусій долучилися znana дослідник жіночого руху Магдалена Сьрода, інші вчені та публіцистки.

Важливими для польської суспільності залишаються дискусії відносно гендерного виховання молодого покоління на рівні початкової школи, гімназій і ліцеїв, а також вищих навчальних закладів [143; 168]. До дискусії долучені не тільки викладацькі кадри, але й політики, громадські діячі, представники костелу.

“Жіноча тема” стала програмою дій політичних партій. Зокрема, у 2000 році польська партія Зелених включила до своєї програми і феміністські гасла – від права на аборти до паритету статей.

Однак, вплив польських жінок на політику залишається незначним. На думку Моніки Ксеневіч, це пов’язано з тим, що жінки дистанціюються від чоловічого способу здійснення політики, де функції лідера консоліднують організації. Вона з жалем стверджує, що до цієї пори в Польщі немає своєї

Глорії Марі Штайнем (Gloria Marie Steinem, 1934) – американська феміністка, журналістка, політична активістка, національно визнаний лідер феміністського руху кінця 60-их – початку 70-их рр. ХХ ст. Г. М. Штайнем частіше відносять до ліберальних феміністок, хоча вона називає себе радикальною феміністкою. Це пояснюється тим, що вона не погоджується з категорізацією фемінізму і вважає її неконструктивною по відношенню до окремих проблем. За версією журналу «Biography» Г. М. Штайнем входить у список 25 найвпливовіших жінок Америки) [262].

Недивлячись на те, що у 2001 році Сейм прийняв паритетний закон, статусність жінки змінюється повільно. 70 % поляків вважають, що у державі існує дискримінація жінок. Окремі радикальні феміністки ставлять питання, а чому в Польщі не можна створити масову феміністську організацію на зразок американської Національної організації жінок (NOW).

Польські соціологи стверджують, що жінки не мають групової солідарності. Сильнішими є родинні почуття, зв'язок із суспільним середовищем, і, навіть, політичні орієнтації. А самі польки задоволені тією роллю, яку їм визначила суспільність. Традиційним у суспільстві був міф “Matki-Polki”, який домінує і нині. Історично склалася й ідеалізація жінки в рамках зв'язку “родина і народ”, “родина і національність”, так що розрив цих традиційних залежностей вважався за національну зраду; зрештою, як і розрив з релігією [148, s. 93-95]. Аналогічна ситуація була і “za komuny” (в радянський період), коли права і воля людини були темою табу.

Ядвіга Станішкіс стверджує, що лише “Солідарність” створила новий простір для творення іншої ідентичності, а в них і місця чоловіку і жінці [148, s. 93-95]. Однак, сучасні феміністки зазначають, що хоча жінки були у цьому русі нарівні з чоловіками, однак обидві статі залишилися на своїх місцях. Врешті решт, на першому конгресі “Солідарності” жінки склали лише 6 % делегатів [148, s. 93-95].

Увагу до проблем жінок у польському суспільстві привернув Конгрес польських жінок, який проходив у Варшаві в червні 2009 року і гаслом якого було “Жінки для Польщі. Польща для жінок”. Конгрес викликав суспільну дискусію щодо прав жінок, жіночих проблем у державі. Жіноча тема на довгі місяці стала у центрі публічного дискурсу. Підкреслювалася складність діалогу феміністок з польською правицею. Водночас були у польській суспільності і такі думки, що політичні партії в державі розрізняють за їх поглядами у сфері господарства й економіки, у питаннях ролі держави, натомість у звичасвій площині вони характеризуються подібним консерватизмом. Зрештою, в однаковій мірі залишалася актуальною проблема відносин феміністок з головними політичними партіями держави – Громадською Платформою і Право і Справедливість. Дехто з учасників підмітив участь у Конгресі дружини президента Леха Качинського, розцінюючи це як нав’язування до давніх традицій польської суспільності. Відомо, що свого часу дружина Маршалка Юзефа Пілсудського Александра Щербінська була званою феміністкою, яка після здобуття державної незалежності Польщі виступала за права жінок [169].

Питання участі жінок у політиці були порушені на форумі “Форум жінок П і С” у жовтні 2006 року [146, s. 147-148]. Деякі з учасниць – Н. Рокіта, З. Гільовська, Я. Станішкіс заговорили взагалі про прихід “ери жінок”. Однак ці слова були скоріше декларативними, тому що кардинальних змін у польському фемінізмі не відбулось.

На варшавському Конгресі жінок постало ще одне важливе питання: а “хто має право говорити від імені жінок” і чому від імені жінок мають властиво промовляти феміністки. Додались тут і ще давні проблеми відносин між феміністками та лівими силами. Йшлося про те, що учасниками жіночого форуму було понад 50 % жінок з Варшави, головним чином, працівниць адміністрації, переважна більшість учасниць представляли праві партії, а керівником Конгресу стала шефова однієї з найбільших організацій працедавців. Ці та інші питання, які виникали як в

ході Конгресу так і після його завершення, свідчили про численні, часом дрібні, а інколи поважні проблеми у польському жіночому русі. Деякі з учасниць заявляли, що сучасний польський жіночий рух повинен відійти від традиційних фемінізмові “зближень з лівими партіями”, а наблизитись до ліберальної платформи, яка й повинна гарантувати рух жінок між лівицею і правицею [146, s. 150]. Таким чином, в рамках існуючої партійної приналежності і вимог, феміністичний рух має бути увиразненим, доктринально новим і цілісним.

Дискусію у польському суспільстві викликала і програма “паритету у владі”, – рівного представництва жінок і чоловіків в адміністрації та виборних органах. Їй передувало обговорення питання квот для жінок і спочатку це стосувалося виборних структур, а далі й адміністративних органів різних рівнів. Особливо це питання загострилося у 2004 році після вступу Польщі до Європейського союзу і орієнтації на держави Заходу, де такі квоти стали дієвим інструментом участі жінок у владі. Були й противники паритету. Наприклад, на варшавському Конгресі Барбара Зуборович заявила, що якщо у вищих ешелонах влади “50 % місць буде зарезервовано для жінок”, то це автоматично буде означати що проблема “компетенцій”, “заслуг”, “умінь” та інші професійні якості відійдуть на другий план, а найвищим чинником отримання посади у владі стане чинник статі [146, s. 153].

Назагал, дискусія навколо проблеми паритетів загально вплинула на поняття польської демократії, збагатила її зв'язками із публічною сферою, зрештою, стала кроком до формування нових якостей у польському суспільстві, яке повинно було узгоджуватись, або помічати феміністичні вимоги і жіночий рух.

4.2. Жіноче питання в Україні

Утворення незалежної держави Україна стало умовою для розвитку феміністського руху, який структурувався у політичні об'єднання і партії.

До жіночих партій належить — партія “Жінки України”, Всеукраїнська партія жіночих ініціатив, партія “Солідарність жінок України” і ін. Національний сегмент у державі презентують Всеукраїнська жіноча організація “Союз українок”, Всеукраїнське жіноче товариство імені Олени Теліги, Всеукраїнська ліга українських жінок, Міжнародна організація “Жіноча громада” та ін. Усього нараховується понад 20 громадсько-політичних організацій. Однак вплив “жіночих партій” на суспільно-політичні процеси є ще досить слабким.

Водночас в Україні міцно увійшли у вжиток такі дефініції як “гендерна рівність”, “гендерна демократія”, які були теоретично закріплені на IV Всесвітній жіночій конференції у Пекіні в 1995 році.

У державному документі “Цілі Розвитку Тисячоліття України” ставляться й завдання досягнення гендерної рівності. Саме ж поняття “гендер” почало розглядатися на державному рівні як соціальна наповненість статі. Вирішення цього питання пов'язано з іншими напрямками діяльності, зокрема такими як подолання бідності, зменшення дитячої смертності, поліпшення здоров'я матерів, обмеження поширення ВІЛ-СНІДу.

Правовою підставою для реалізації визначених завдань стало прийняття Верховною Радою України постанови “Про декларацію про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї і жінок”.

Верховна Рада України, керуючись Загальною декларацією прав людини, конвенцією ООН “Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок”, ратифікованою Україною за міжнародними договорами про права та свободи особистості, підсумковими документами IV Всесвітньої конференції із становища жінок “Дії в інтересах рівності, розвитку і миру” (Пекін, 1995 р.) і постановою Верховної Ради України від 12 липня 1995 року “Про рекомендації учасникам парламентських слухань щодо реалізації

в Україні конвенції ООН “Про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок” [20].

5 березня 1999 року була прийнята Постанова Верховної Ради України “Декларація про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї і жінок”. Положення Декларації про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї і жінок є основою для подальшого розроблення законів та інших нормативно-правових актів з питань становища сім'ї і жінок” [20].

Принципи державної політики України стосовно сім'ї і жінок.

1. Держава гарантує та забезпечує рівні права і можливості жінкам і чоловікам відповідно до основних прав та свобод людини.
2. Держава захищає права сім'ї як основної ланки суспільства.
3. Держава захищає материнство та дитинство і визнає пріоритетність інтересів матері та дитини у суспільстві.
4. Держава забезпечує ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок.
5. Держава гарантує і забезпечує повну і рівноправну участь жінок у політичному, економічному, соціальному і культурному житті суспільства.
6. Держава забезпечує жінці можливість поєднувати професійні та сімейні обов'язки.
7. Держава забезпечує і розвиває соціальні гарантії, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям.
8. Держава забезпечує неухильне додержання законодавства України та норм міжнародного права стосовно сім'ї і жінок.
9. Держава підтримує громадські та благодійні організації, діяльність яких спрямована на поліпшення становища сім'ї і жінок.

II. Головні напрями державної політики України стосовно сім'ї і жінок:

1. Розроблення та удосконалення законодавства з питань становища сім'ї і жінок відповідно до норм міжнародного права.

2. Включення жінок в усі процеси розвитку сучасного суспільства, залучення їх до розроблення і прийняття економічних, політичних, соціальних і правових рішень на всіх рівнях державної влади та місцевого самоврядування.
3. Створення матеріальної та соціально-економічної бази для зміцнення сім'ї та підвищення її добробуту.
4. Підвищення ролі жінки у національно-культурному, соціально-економічному, духовному розвитку суспільства та в процесі державотворення.
5. Кардинальне підвищення результативності здійснюваних заходів щодо охорони материнства та дитинства, забезпечення здорового генофонду України.
6. Створення сприятливих умов для повноцінного розвитку та виховання дітей у сім'ї.
7. Підтримка заходів, спрямованих на підвищення культурного, освітнього, морального рівня сім'ї та кожного її члена.
8. Організація повноцінного відпочинку та дозвілля сім'ї з урахуванням потреб різних вікових груп.

III. Прикінцеві положення.

1. Жодне з положень цієї Декларації не може тлумачитися на шкоду інтересам сім'ї і жінок [20].

Положення Декларації про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї і жінок є основою для подальшого розроблення законів та інших нормативно-правових актів з питань становища сім'ї і жінок [20]. Згодом на найвищому рівні було розглянуто і правові питання зайнятості населення, а в їх числі і жінок.

Правник А. Пазенок щодо питання зайнятості жінок у виробництві зазначає, що ст. 17 Закону України "Про зайнятість населення" визначила, що жінкам і чоловікам забезпечуються рівні права та можливості у

працевлаштуванні, просуванні по роботі, підвищенні кваліфікації та перепідготовці. При цьому роботодавець зобов'язаний:

- створювати умови праці, які дозволяли б жінкам і чоловікам здійснювати трудову діяльність на рівній основі;
- забезпечувати жінкам і чоловікам можливість суміщати трудову діяльність із сімейними обов'язками;
- здійснювати рівну оплату праці жінок і чоловіків при однаковій кваліфікації та однакових умовах праці;
- вживати заходів щодо створення безпечних для життя і здоров'я умов праці;
- вживати заходів щодо унеможливлення випадків сексуальних домагань [49, с. 149].

У Законі України “Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків” від 8 вересня 2005 року [216]. Вперше нормативного закріплення отримало положення стосовно заборони роботодавцями в оголошеннях (рекламі) про вакансії пропонувати роботу лише жінкам або лише чоловікам, за винятком специфічної роботи, яка може виконуватися виключно особами певної статі, висувати різні вимоги, даючи перевагу одній із статей, вимагати від осіб, які влаштовуються на роботу, відомості про їхнє особисте життя, плани щодо народження дітей [216].

Політичну активність жінок в Україні дуже часто порівнюють не з Польщею, а з Швецією. “Швеція — це країна, де ота потужна критична маса жіночої репрезентації в парламенті сягнула 40%. Це найвища в цілому світі квота жіночої репрезентації, а ще додати до того баланс в кабінеті міністрів, де розподіл міністерств нараховує 50% жінок та 50% чоловіків, бачимо, що Швеція в арені політичної рівноправності піднялася дуже й дуже високо. Це крок гідний до наслідування...” [71, с. 193].

Українські жінки, які становлять більше як половину населення, мають явно непропорційне представництво в органах державної влади, особливо

вищих. За результатами виборів 2002 року до Верховної Ради було обрано 23 жінки (3 від блоку “Наша Україна”, 6 від КПУ, 4 від блоку “За єдину Україну”, 1 від блоку Ю. Тимошенко, 3 від СПУ, 1 від СДПУ (о), 3 — шляхом самовисування). Таким чином, порівняно з парламентськими виборами 1998 року, коли було обрано 37 жінок, їх кількість скоротилась в 1,6 рази і тепер становить 5,1% від загальної кількості депутатів [59, с. 690].

Стимулювання адекватного представництва жінок у виборних органах дозволяє виділити декілька методів вирішення проблеми:

“Перший механізм — це запровадження пропорційної виборчої системи для парламентських і місцевих виборів. Варто зауважити, що у суспільствах, де роль жінки в політичному житті позбавлена традиційних стереотипів (до них можна віднести, наприклад, усі країни Скандинавського півострова), вид виборчої системи загалом не впливає на рівень представництва жінок у парламенті, оскільки для пересічного виборця питання про те, представник якої статі захищатиме його інтереси в парламенті або місцевій раді, матиме, швидше за все, найменше значення...” [70, с. 480].

Дослідниця Ірина Цікул стверджує: “... в суспільствах, де зберігається фактична нерівність чоловіків і жінок, зокрема — у політичній сфері (навіть в умовах формального декларування рівноправності в нормативно-правових актах), запровадження пропорційних виборчих систем на всіх рівнях виборів з голосуванням за невеликими закритими списками партій може виявитися більш сприятливим для забезпечення участі жінок у виборних органах, ніж, скажімо, застосування мажоритарної виборчої системи, системи єдиного голосу, що передається, пропорційних систем з голосуванням за відкритими та напіввідкритими списками [70, с. 481].

“Другим механізмом стали законодавчо закріплені квоти представництва жінок у партійних списках (універсальні квоти).

Закріплення на законодавчому рівні квот представництва обох статей може використовуватися не лише для надання жінкам реальних можливостей реалізувати своє право бути обраними до представницьких органів, але й з метою запобігання низького рівня представництва чоловіків у цих органах”. Використання універсальних квот отримало неоднозначну оцінку як у теорії, так і на практиці. Основні аргументи проти законодавчого встановлення квот наступні: 1) квоти суперечать принципу рівних можливостей; 2) саме по собі встановлення квот є недемократичним, оскільки фактично монополізує в руках держави і політичних партій право визначити персональний (у даному випадку — статевий) склад представницьких органів — право, яке має належати насамперед виборцю [70, с. 483].

І, нарешті, третім механізмом стимулювання адекватного представництва жінок у виборних органах, — на думку І. Цікул, — є встановлення квот безпосередньо партіями (індивідуальні квоти). Оскільки ідея запровадження законодавчих квот гендерного представництва у багатьох країнах ЄС була сприйнята негативно, низка країн відмовились від прямого закріплення квот у законодавстві, віддавши вирішення цього питання на розсуд самих партій. Такий підхід є чи не найбільш оптимальним, адже за нього самі партії з урахуванням їх складу за статями, освітнім рівнем та персональних якостей членів партії визначають для себе “правила гри”, самостійно вирішують, у якому порядку, в якій кількості і послідовності варто включати жінок і чоловіків до партійних списків” [70, с. 483].

В Україні у 2007 р. відбувся Міжнародний саміт жінок — лідерів “Жіночі голоси”, а у листопаді 2008 р. в Україні було розпочато акцію “16 днів проти гендерної нерівності”, яку ініціювало представництво ООН в Україні та міністерство з питань сім’ї, молоді та спорту [48, с. 4].

Гендерні дослідження в Україні здійснюються на рівні дисертаційних досліджень з політології [13], теорії та історії державного управління [34], у вищих навчальних закладах введено спеціальний курс “Основи гендерної політики”.

Гендерні проблеми в Україні активно заторкують навчальний процес, починаючи із школи. Це стосується не лише “біологічного циклу” предметів, але й гуманітарного напрямку. Гендерні курси ґрунтуються на сучасних фемінізму, а також досягненнях феміністського психоаналізу і психотерапії.

Серед процесів сучасного виховання молоді особливе місце займає гендерне виховання. Процеси ці актуальні як для сучасної Польщі, так і України. Українська авторка Лариса Ляхоцька звертає увагу на необхідність формування гендерної компетентності, як складового елементу педагогічної культури вчителя. В сучасній Україні ця едукативна форма може вирішитися шляхом усунення наступних протиріч: між потребами суспільства у вчителях, здатних ефективно виконувати покладені на них функції, і підготовкою педагогічних кадрів без урахування гендерної специфіки; між наявністю в сучасній педагогіці різних концепцій виховання особистості нового типу і відсутністю в них гендерно-орієнтованих методів і технологій; між процесом фемінізації сфери освіти і недостатньою кількістю досліджень, спрямованих на вивчення як позитивних, так і негативних наслідків цього явища; між єдиними вимогами суспільства до професійної діяльності вчителів і істотними відмінностями в поведінці й особистих якостях вчителів-чоловіків і вчителів-жінок; між існуючими національними традиціями виховання хлопчика – чоловіка і дівчинки – жінки та впливом минулих і сучасних соціальних тенденцій на їх спотворення і викривлення [37, с. 19].

Вікторія Суковата (філософ із Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна) зазначає: “На думку феміністських

дослідниць, на патріархальній школі лежить відповідальність за поширення ідей стосовно творчої обмеженості жінок, формування у них комплексів “професійної неспроможності” та “побоювання успіху”, а також за соціальну депривацію у студенток. Саме в школі відбувається інституціоналізація інстинкту “відтворення” у жінки перед експлуатацію політично заангажованих міфів про “материнство” як основу суспільного статусу жінки. Згодом це вможливило культурну обструкцію жінок, які зробили свій вибір на користь професійної кар'єри, або тих, які з різних причин не мають дітей, як нібито “неповноцінних” або таких, що не виконали свій “обов'язок” [63, с. 202-203].

Заслуга феміністських критиків полягає у тому, що, задекларувавши існування гендерного сепаратизму і сексуальних домагань у школі, дослідниці артикулювали явище, котре ще кілька років тому сприймалося як “просто життя” [63, с. 202-203].

В Україні реалізовувався проект “Школа — студія професійних тренерів та консультантів з питань гендерної рівності та соціальної справедливості в соціо-економічній сфері (сертифікаційний рівень)”. Ідею проекту підтримали директор департаменту сімейної політики (Г. Г. Жукович), експерт з питань гендерної рівності (Л. Б. Магдюк), голова відділу технічної співпраці Посольства Канади в Україні (Каті Габа), експерт з питань розвитку проектів та гендерної рівності відділу технічної співпраці Посольства Канади в Україні (Н. Б. Завардіна) та ін. Організаторами стали ВГО “Українська асоціація маркетингу” (Лилик І. В., генеральний директор); в рамках співпраці УАМ з організаціями сфери бізнесу до проекту були залучені організації “Українська маркетингова група”, “Український медіа монітор”, рекламна агенція “Юужес-груп” та інші тренери консультанти [44].

З 4 жовтня до 16 грудня 2011 року 35 фахівців — слухачів Школи-студії опрацювали системність у підходах до визначення важливості

соціальних та гендерних питань для економічного, організаційного та проектного розвитку; у навичках з практичного інтегрування концепції гендерної рівності та соціальної справедливості в роботу своїх організацій та проектів; а також опрацювали інноваційні та інтерактивні технології запровадження принципів гендерної рівності в соціо-економічну сферу. Слухачі представляли проекти за підтримки консульського агентства міжнародного розвитку, донорські організації, бізнес-середовище або академічні установи, які готують фахівців з маркетингу, реклами, державного управління, соціо-політичних досліджень, інших напрямків, громадські організації, а також, незалежні експерти — консультанти з гендерних питань.

Дослідник і експерт із гендерних питань Лариса Магдюк: “Дослідження ринку праці показали, що гендерна нерівність у сфері зайнятості в Україні має місце, проте, вона не має чітко ідентифікованого дискримінаційного характеру, але зумовлює потребу у впровадженні гендерного інтегрування. Опитування роботодавців в Україні показало, що одна з основних стратегій економічного виживання полягає в їхньому уявленні з проведенням жорсткої кадрової політики” [39, с. 8].

Лариса Магдюк ілюструє поведінку роботодавців: “Роботодавці, особливо власники приватних підприємств, діючи у жорсткому ринковому конкурентному середовищі, вважають, що з жінками пов'язані більш високі витрати через тимчасову відсутність у зв'язку з вагітністю, декретною відпусткою, хворобою дитини, у зв'язку з правом жінки на скорочений робочий день, отриманням соціальної допомоги на утримання дитини тощо. Це означає відмову роботодавців від використання жіночої праці на робочих місцях, де вона може бути замінена чоловіком. Гендерна професійна сегрегація посилюється ще й стереотипом про “традиційно жіночі та чоловічі” види трудової діяльності. Законодавчі акти, які гарантують рівність чоловіків та жінок, не можуть забезпечити подолання

гендерної професійної сегрегації, тому важливим є не тільки її усунення, скільки запобігання проявів дискримінації” [39, с. 8].

Українськими дослідниками проведені значні пошуки щодо гендерної ситуації на ринку праці. Зокрема, гендерна система в українському суспільстві функціонує через ряд стереотипів — стандартних моделей поведінки, які базуються на відповідному тлумаченні понять “чоловіче” і “жіноче” [39, с. 8].

Українські дослідники виділяють три умовні групи гендерних стереотипів:

- перша група базується на відповідних уявленнях про психологічні риси та якості особистості чоловіків та жінок — стереотипи “masculine – feminine”. Згідно з цими стереотипами чоловіки та жінки є протилежностями. Чоловікам приписується активне, творче начало, здатність вирішувати проблеми, застосовувати логічне мислення та власну компетентність. Жіноче ж начало — природно-репродуктивне і тому жінка повинна бути покірною, залежною, емоційною;
- друга група, в основу якої покладені соціальні начала, закріплює професійні ролі чоловіків і жінок. Для жінки головними є ролі сімейні (жінка, мати, господиня), а для чоловіків — ролі професійні;
- третю групу складають стандартизовані уявлення, які пов'язані з відмінностями у змісті праці — жіночої та чоловічої. Місце жінки — у сфері виконавчої та обслуговуючої праці, чоловіка — у сфері інструментальної та творчої праці [40, с. 35-40].

На думку Л. Магдюк, усі три групи стереотипів тісно переплетені між собою, мають міцні позиції в суспільстві, а тому суттєво впливають на нього. На думку експерта їх вплив є прихованим і тому дуже важко піддається коригуванню [39, с. 8]. Дослідниця стверджує, що найбільш вираженою в Україні формою гендерної нерівності у сфері зайнятості є гендерна професійна сегрегація, негативним проявом якої є те, що жінки

концентруються у тих секторах, де нижчою є оплата праці. Наприклад, жінки займають близько 80% робочих місць в освіті, охороні здоров'я і соціальній сфері, приблизно стільки ж місць у готельному і ресторанному бізнесі, більше половини місць в оптовій та роздрібній торгівлі, у сфері фінансових послуг.

Чоловіки переважають у промисловості, сільському господарстві, у державному управлінні і бізнесі. Отже, зазначає Л. Магдюк, значна частина місць жінок є у галузях, які не гарантують їм необхідного матеріального забезпечення [39, с. 8].

Реакцією громадянського суспільства, неурядових організацій, експертів з гендерної проблематики на кризову ситуацію у сфері утвердження гендерної рівності стало утворення у березні 2011 року Громадянського форуму “За гендерну рівність!”. Створений напередодні святкування 100-ліття відзначення Міжнародного жіночого дня.

Діяльність Громадянського форуму здійснювалася в рамках різних проектів, передовсім Програми рівних можливостей і прав жінок в Україні; спільна експертна діяльність проходила в межах Стратегічної гендерної експертної платформи, започаткованої форумом і організаційно підтриманої Інформаційно-консультативним жіночим центром.

“Новий імпульс діяльність Громадянського форуму “За гендерну рівність!” отримала під час Міжнародної конференції “Сучасні тенденції розвитку національних механізмів забезпечення рівності жінок та чоловіків в європейських країнах”, яка відбулася 25-26 жовтня 2011 р. в рамках головування України в Комітеті міністрів Ради Європи. Про роль громадянського суспільства у гендерних перетвореннях йшлося на секції “Партнерство між органами влади та неурядовими організаціями у розробці та здійсненні гендерної політики”: обговорювалося питання про перспективи становлення Громадянського форуму, який розглядається експертами, як майбутній фундамент Національного механізму з гендерної

рівності, а також як платформа для співпраці з державними органами, в першу чергу, з Департаментом сімейної політики та управлінням гендерної політики Міністерства соціальної політики України [35, с. 12-13].

Загальну оцінку українського феміністського руху здійснила Ольга Пастушенко, яка стверджує, що нині у державі існуючі нечисленні об'єднання інтелектуалок, які змогли реалізувати себе і в цьому “суспільстві не для жінок”; в Україні є й певна кількість жінок — політиків. Автор зазначає, що відсоток політично активних жінок настільки малий, що він не створює загальної картини рівноправ'я; навіть сильна лідерка не зможе підняти достатню кількість жінок на певні виступи під прапором фемінізмом; Ольга Пастушенко робить висновок, що про наявність фемінізму, як організованого руху в Україні поки що не йдеться [50, с. 14].

Цитована автор проаналізувала проблеми жіночого руху в Україні та їх підсумувала. На думку Ольги Пастушенко вони зводяться до наступного:

– проблеми жіночого руху пов'язані з подоланням заангажованості українського суспільства на звичні стереотипи, традиційні забобони, за якими ігнорується особистісне життя жінки — людини, а соціальна роль її зводиться тільки до обслуговування чоловічої частини населення та родини, які можна змінити практикою соціального життя, включаючи практику жіночого руху; другою стороною цієї ж проблеми є низька самооцінка жінок з елементами низької поваги до жіночої особистості, — більшість жінок ще не здатні фіксувати проблему нерівності за ознакою статі та патріархальної домінації, а тому не здійснюють спроби їй протистояти;

– значною проблемою жіночого руху є обмаль ресурсів: реальне складне соціально-економічне становище, в якому перебуває українська жінка, позбавляє багатьох жінок можливості та бажання займатися громадською діяльністю. Жінка фактично працює у дві зміни — безпосередньо на службі чи виробництві і вдома. Причому “друга зміна”,

тобто домашня робота, набагато тяжча і потребує більше часу, здоров'я і терміння;

– третя проблема жіночого руху пов'язана з небажанням у суспільстві сприймати жіночий рух як важливий і вагомий чинник розвитку суспільства;

– четверта проблема — недостатня поінформованість суспільства про жіночий рух в Україні (діяльність багатьох жіночих організацій знаходиться поза сферою зацікавлень засобів масової інформації, які не пропагують цілей, досягнень жіночих неурядових організацій, що зменшує їх підтримку з боку громадськості; потенційні можливості жіночих організацій у розв'язанні жіночих проблем залишаються не цілком задіяними: цьому перешкоджає обмежений доступ жінок в урядові та управлінські структури, низький рівень поширення феміністичних цінностей; у жіночих організаціях домінує традиційний погляд на жінку);

– п'ята проблема у розвитку жіночого руху пов'язана з наповненням його гендерним змістом, формуванням у населення гендерної культури взаємовідносин, визнання гендерних досліджень як галузі наукових пошуків, розроблення фундаментальних наукових праць, утвердження гендерних навчальних курсів у школах і вищих навчальних закладів, — ці заходи забезпечили би наукове підґрунтя жіночого руху як суспільного явища, спрямованого на творення нової культури, на розвиток гендерної демократії;

– шостою проблемою, що гальмує консолідацію зусиль жіночих організацій, — є побоювання кожної з них втратити свою автономію, з одного боку, а з другого — брак активності щодо консолідації рядових учасниць [50, с. 14-15].

Окрім окреслених проблем О. Пастушенко бачить й інші нерозв'язані проблеми, які гальмують розвиток феміністичних рухів в Україні: брак організаційного досвіду роботи в жіночих об'єднаннях; відсутність

необхідного управлінського досвіду; етичні проблеми і питання культури взаємовідносин як у самому жіночому русі, так і у суспільстві в цілому [50, с. 15].

Вирішення жіночого питання в Україні, можливе, на думку О. Пастушенко завдяки осмисленню і дієвим кроком у зміні реального стану справ у жіночому русі шляхом утвердження нового змісту соціальної ролі жінки і чоловіка; утвердження жіночого руху в державі як важливого чинника гендерної демократії в українському громадянському суспільстві, в європейському та світовому співтоваристві. До суттєвих проблем жіночого руху в державі належить також гендерні стереотипи, а також низький рівень лобювання жіночими організаціями своїх інтересів; невирішенні жіночих проблем на законодавчому рівні; відсутність або слабкість реального партнерського діалогу з владними структурами [50, с. 15].

Вирішення кардинальних проблем “жіночої політики” в Україні Ольга Пастушенко бачить у створенні власного статуту та визначенні принципів діяльності неурядових жіночих організацій (НЖО) і координації дій всередині руху; виробленні принципів співпраці з іншими неурядовими організаціями, які здатні зрозуміти та оцінити всю важливість гендерних проблем, проблем жінок в Україні; формуванні принципів взаємодії неурядових жіночих організацій з державними структурами щодо утвердження гендерної рівності, егалітаризму в усіх сферах суспільної діяльності, розвитку гендерної демократії [50, с. 16].

Цитовані нами українські дослідниці представили широку програму сучасного жіночого руху в Україні, його змісту та завдань.

4.3. Українські «Femen»: організація і рух

Появу «Femen» у теоретичній площині часто пов'язують з тим, що на етапі 2008 року, тобто їх структуризації, стало зрозумілим, що ідея гендерної лібералізації в пострадянській Україні програла у змаганнях за

впровадження масової гендерної та феміністської свідомості. Марія Маєрчик та Ольга Плахотнік зазначають, що навіть “нові ліві” часто-густо нехтують феміністськими ідеями та гендерною політикою [42, с. 7-9].

Дослідниці Марія Маєрчик та Ольга Плахотнік зазначають, що жіночий/феміністський рух останніх кількох десятиліть не зміг пробитися до масової аудиторії, й попри всі, інколи титанічні, намагання запуснути маховик гендерно-політичної “індоктринації” залишився кулуарним, локальним, меншинним, створюючи свою (хоч і достойну та сильну, але доволі відособлену) нішу у просторі громадських організацій і негусту мережу науковців в академії. На їх думку, – ухваленню закону про гендерну рівність завдячуємо не так тискові громадянського суспільства, як потребі узгодити законодавство з міжнародними стандартами, а деяким політичним коаліціям продемонструвати силу. Останніми роками українська гендерна політика стає складником державної політики, але слабкий запит “знизу” і слабкий контроль із боку громадянського суспільства суттєво послаблює можливості позитивних її впливів і наслідків. За таких умов ідея соціальної справедливості часто перетворюється на власний антипод, поглиблюючи, а не долаючи нерівності [42, с. 7-9]. Дослідниці називають “Femen” “новим жіночим активізмом”, втілюючи у цю формулу зміст діяльності цієї структури.

Упродовж 2008-2010 рр. акції “Femen” не припинилися, а їх кількість збільшала й вони почали відзначатися своєю зухвалістю. Відпали й очікування, що цей тип жіночого руху прилучиться до якоїсь політичної партії, чи стане рупором кандидата на чергових виборах, чи перетвориться у чийсь бізнес-проект. Очікування на те, що “Femen” стануть маріонетковою організацією перестали існувати. У пресі з’явилися повідомлення і про фінансовий аскетизм членів групи [42, с. 9].

Українські інтелектуалки сприймають “Femen” скептично, вказуючи на їх кічевість і непослідовність. А відповідно на Заході ними захоплюються,

відзначаючи їхню дієвість і послідовність. Цитовані вже Марія Маєрчик та Ольга Плахотнік зазначають, що нині український фемінізм на Заході практично асоціюється лише з фігурами “Femen”. Самі ж українські феміністки дистанціюються від “Femen”, вказуючи на те, що останні “торгують сексуалізованою жіночою тілесністю” [42, с. 7-9].

Активістки “Femen” виступають проти церкви. Зокрема, 26 липня 2012 року напівголена активістка зустріла в аеропорту Києва Патріарха Московського Кирила вигуками “Ізиді вон” та написом на спині “Kill Kirill”.

Обурення української громадськості викликали дії “Femen” 17 серпня 2012 року, коли вони спалили хрест у центрі Києва, встановлений жертвам Голодомору та політичних репресій в Україні. Руйнуючи український символ, представниці “Femen” у такий спосіб висловили свою “підтримку та повагу” російському жіночому гурту Pussy Riot, учасниць якого було засуджено за акцію у храмі Христа Спасителя в Москві. Проти “Femen” київська міліція порушила кримінальну справу за статтею “хуліганство, здійснене групою осіб”, яка передбачає позбавлення волі від 4 до 5 років ув’язнення [220].

У вересні 2012 року було проведено журналістське розслідування програми “Гроші”, під час якого журналістка каналу “1+1” стала на певний час учасницею руху “Femen”. Стало відомо, що четверо активісток руху у Києві отримують близько 2000 доларів на місяць, а щомісячна оренда приміщення коштує близько 20 тисяч гривень. Під час перебування активісток “Femen” у Парижі на кожному з учасниць руху з України було витрачено близько 1 тис. євро. Також зафіксовано, що з учасницями руху зустрічалися колишній власник медіа холдингу Джед Санден, німецький мільйонер Гельмут Гайєр та бізнесвумен з Німеччини Беат Шобер [236].

Відомо також, що Джед Санден не фінансує “Femen” з грудня 2011 року у зв’язку з тим, що “Femen”, окрім секс-туризму в Україні, включили до своєї місії також релігійні, політичні та інші питання [29].

В акціях протесту “Femen” як правило беруть участь троє-четверо дівчат, які виступають топлес. Обов’язковим атрибутом їх дрес-коду є віночки та джинси. Хоча акції “Femen” декларативно заангажовані у політику, однак як влада, так і опозиція, дистанціюються від них. У “Femen” відсутній виразний курс орієнтації чи то на владу, чи на опозицію. Дослідники зауважують, що “Femen” часто критикували як минулу владу так і сучасну, але ця критика була безособистісною. Вони ніколи не критикували в часи свого організаційного утворення президента В. Ющенка, чи кого небудь з українських олігархів. Водночас вони виступали проти важливих протестних акцій в Україні, зокрема проти “Податкового Майдану” 2010 року та інших мітингів у 2010-2011 роках [243].

Відомими в Україні стали виступи “Femen” у 2009-2011 роках. У листопаді 2009 р. організація провела мітинг біля будинку Міністерства освіти і науки України, вимагаючи створення комісії для “розслідування фактів сексуальних домагань ректорсько-викладацького складу відносно студенток”. Акція була проведена у зв’язку з арештом ректора Київської академії водного транспорту Василя Михайлова, якого підозрювали у виготовленні порнофільмів за участю неповнолітніх дівчат у віці від 12 до 16 років [237].

5 грудня 2009 року на Михайлівській площі у Києві біля входу у престижний готель “Inter Continental» “Femen” провели акцію “Лядська доріжка”, яка стала відповіддю на конкурс “Міс Україна-Всесвіт – 2009” [209].

У січні 2010 року активістки “Femen” у вбранні повій провели біля будинку українського Центр-виборчкому акцію “СЕКЗит пол”, – пристаючи

до водіїв машин, які проїжджали. Цією акцією рух бажав проілюструвати характер президентських виборів в Україні.

17 березня 2010 року біля стін кабміну України “Femen” провели акцію проти узурпації чоловіками всіх керівних посад у кабінеті міністрів України. Одна з учасниць протестної акції була затримана міліцією [214].

29 жовтня 2011 року, в день відкриття Арени Львів, активістки провели протест проти Євро-2012. Двох учасниць було заарештовано.

Подібна акція відбулася у Києві, коли 12 травня 2012 року одна з активісток “Femen” скинула з постаменту виставлений на огляд кубок чемпіонату Європи з футболу. Акція була спрямована проти перетворення України на центр секс-туризму [238].

Крім цього, протягом усього зазначеного періоду “Femen” неодноразово проводили акції проти жіночої проституції в Україні під гаслом “Україна – не бордель!”. Зокрема, активістка руху Ганна Гуцол заявляла, що 60 % київських проституток є студентками [227].

10 вересня 2013 року бельгійське відділення феміністської організації “Femen” оголосило про припинення своєї діяльності. “Ми ні про що не шкодуємо, ми щиро проводили всі наші акції”, – написали члени бельгійської структури “Femen” у Facebook. “Ми одноголосно ухвалили це рішення через розбіжності, що стосуються Міжнародної організації руху”, – підтвердила ЗМІ офіційний представник бельгійської “Femen” Марго Фрюїтьє. “Йдеться не про ідеологію руху, а швидше про те, як функціонує ця група в міжнародному масштабі”, – уточнила феміністка. За її словами, колишні учасниці бельгійської “Femen” продовжать свою боротьбу у складі нового руху, який формуватиметься у Бельгії [6].

Відомою зарубіжною акцією “Femen” стала їхня акція в Білорусі. 19 грудня 2011 року у річницю розгону у Мінську масових протестів демонстрантів після проведених в країні президентських виборів на сходах будинку КДБ Білорусі активістки “Femen” Інна Шевченко, Оксана Сачко та

Олександра Немчинова провели акцію протесту, вимагаючи звільнити білоруських політв'язнів. Їм вдалось втекти від міліції, але увечері зв'язок з ними пропав. Наступного дня Ганна Гуцол повідомила “Радіо Свобода”, що “вони живі, але не здорові і дуже налякані, їх вчора на мінському вокзалі захопили співробітники КДБ. Всю ніч їх возили в машині, потім вивезли в ліс, облили олією, погрожували підпалити, потім погрожували ножом, тим же ж ножом різали волосся, шматками з голови зрізали, знімали це все на відеокамеру і залишили їх у лісі... У них забрали документи”. Згодом активістки дісталися села Беки Єльського району Гомельської області, звідки по телефону місцевих жителів подзвонили в офіс “Femen”. До Києва дівчат доправили українські дипломати [221].

Проблеми із діяльністю офісу в Києві наступили влітку 2013 року. Як відомо, жіночий рух “Femen” заклав свій офіс в Україні після того, як там знайшли зброю. У “Femen” стверджують, що її підкинули. Пізніше з'явилася інформація, що активістки “Femen” залишили Україну після того, як були викликані на допит.

27 липня 2013 року лідерка руху Ганна Гуцол була побита в одному з київських кафе. Також жорстоко побили консультанта руху Віктора Святського. Три активістки “Femen” разом з російським фотокореспондентом Дмитром Костюковим були побиті спецслужбами, і після того насильно утримувалися співробітниками міліції в одному з відділів.

17 серпня 2013 року в Одесі на активісток руху Ганну Гуцол, Олександру Шевченко і консультанта руху Віктора Святського знову напали і побили.

“Femen” заявляє, що систематичні атаки проти членів руху організовані українською владою і здійснені за допомогою спецслужб з метою припинити діяльність жіночого руху в “диктаторських країнах”, таких як Росія, Білорусь, Україна.

2 березня 2010 року скандально відомий український письменник Олесь Бузина опублікував статтю “Відкритий лист письменника-традиціоналіста феміністкам”, яка адресувалася організації “Femen” і, зокрема, керівнику руху – Ганні Гуцол. У статті автор у вульгарних висловах закликав активісток “Не опускає імідж України” та звинуватив “Femen” у тому, що організацію було створено деякими чоловіками у зв’язку з майбутнім чемпіонатом Євро-2012 “з метою заманити секс-туристів до України” [233].

“Femen” – український та міжнародний громадський рух, що діє в Україні та Європі і відомий своїми скандальними та епатажними акціями протесту проти дискримінації жінок, корупції та ін.. Атракційність виступів “Femen” пов’язувалася передовсім з тим, що в ході акцій активістки руху оголювали груди. Демонстрація оголеного тіла стала візитною карткою руху.

“Femen” розпочали свою діяльність у 2008 році, а з середини наступного року вже стали достатньо відомими. Дискусійним залишається питання: чим є “Femen”? Феміністською організацією чи рухом, а, відповідно, чому феміністські організації відмежовуються від них [244].

До першої групи “Femen” увійшло трохи більше десяти осіб. Це переважно стрункі дівчата, студентки. Головою організації стала Ганна Гуцол. Теоретиком цього руху та його організатором вважають українського фемініста Євгена Довлатова. Однак нині він вважає, що “Femen” створював для всіх активних жінок, а те, у що перетворили його ідею – звичайна комерція базована на сексизмі і вона далека від ідеї фемінізму [239].

Польська дослідниця Юстина Шиманська розглядає “попфемінізм” як нове революційне явище в жіночому русі. Зокрема, автор показує жіночий рух і практику протесту на прикладі української групи «Femen». В останні роки дослідники уважно вивчають цей тип протесту. Досліджується його

зародження, розвиток і діяльність спочатку в Україні, а згодом у Західній Європі. Юстина Шиманська зазначає, що за своїм характером група належить до категорії нових суспільних рухів, який є опертим на концепцію перформенсу і вуличних видовищ. Нинішньою особливістю цього руху є також його представлення у медіах. У філософському вимірі українські «Femen» можна розглядати у контексті вияву попкультури та її різнопланового представлення. Новаційність руху «Femen» передовсім полягає у тому, що в ньому використовується оголене жіноче тіло у публічній сфері та його візуальне сприйняття в різних державах та в різних народів. Дослідники проблеми зазначають, що це сприйняття діє відповідно до національних стереотипів та у відношенні до інших феміністських рухів [192, s. 21].

Декларативно «Femen» розпочали свою діяльність як політичний протест проти існуючого в Україні сексизму і дискримінації жінок. Деякі дослідники вважають, що цей рух був також спрямований проти зловживань влади.

Проте, з часом вони стали зірками і улюбленцями європейців, а особливу підтримку здобули в Парижі, який і вибрали місцем свого “міжнародного тренінгового табору нових феміністок” [240].

Група лідерок «Femen» у складі Ганни Гуцол, Олександри Шевченко, Інни Шевченко та Оксани Сачко, яка сформувалася у 2008 р. назагал, протестувала проти дискримінації жінок у публічному житті. Дії групи завжди вели до публічного скандалу і відбувалися при великому скупченні людей. Чогось подібного у публічному житті України ще не було. Тому кожна наступна поява «Femen» з черговою акцією на вулиці чи на телебаченні, викликала велике зацікавлення публіки. Напевно багато глядачів не вникали і не розуміли змісту їх протесту, а були зацікавлені тільки оголеним жіночим тілом.

Дослідники ставлять перед собою запитання: чим є діяльність «Femen» в Україні: чи це політичний “рух”, чи просто “об’єднання” або “організація”.

Відповідно, якщо це суспільний рух, то чисто теоретично він би мав опиратися на значну групу людей, в яку б входили лідери, активісти і симпатички. Одночасно він би мав бути ідеологічно спрямованим рухом. Однак, на практиці «Femen» лише декларують гасла про права жінок, а суттєвої конкретики цих гасел чи вимог не знаходимо. Для пошуку теоретичних підстав руху звернемося до самих «Femen»: активістки вважають, що їхні дії пов’язані з теорією марксизму, однак відповідної політичної та дієвої аргументації цього немає. Медіа ж трактують їх як рух “Femen проти всіх”. Польська дослідниця Ю. Шиманська вважає, що вони репрезентують перш за все радикальний рух, а сама “радикальність” — декларативна чи фактична — визначає спектр та рамки їх дій [192, s. 21].

В українському суспільстві налічується багато позаурядових організацій, які мають достатньо високий рівень довіри вітчизняного суспільства. Разом з тим, зазначає один з польських авторів, ці “утвердження не є позбавлені політичних впливів”: більшість з них утворені чи фінансуються депутатами різних щаблів, людьми пов’язаними з політикою чи бізнесом. Не випадковими для України можуть бути приклади оплачуваних демонстрацій, найманих різними партіями або окремими політиками, котрі мали б створювати враження масової підтримки певних соціальних чи політичних ініціатив. Таку суспільну ситуацію називають “квазігромадянською”, тому що вона опирається на інституції, які на відміну від громадянських організацій типу grassroots (низовий або початковий, елементарний рівень громадських організацій – Г. К.) є активно використовуваними і підтримуваними структурами пов’язаними з владою, саме у такий спосіб вони досягають формальної легітимізації найрізноманітніших владних ініціатив. На практиці це є відродженням

радянського формалізму в нинішніх українських реаліях” [199, s. 211]. Польські дослідники також звертають увагу також на те, що рух «Femen» народився в умовах загального спаду громадянської активності в Україні. Зокрема, після перемоги Помаранчевої Революції, яка стала тріумфом численних громадських ініціатив, в населення наступило переконання, що демократичні реформи є здобутими і загальноукраїнська демократія не вимагає вже масової підтримки. Саме у таких умовах утвердилися «Femen». Вони швидко розвинули активність в Україні і вийшли за межі держави. Це відбулося не завдяки підтримці симпатиків з України, а радше по mimo їх масової підтримки. Тому Ю. Шиманська ставить запитання: а чим стали «Femen» на українській політичній мапі — громадянським рухом чи позаурядовою організацією типу grassroots” [192, s. 4].

На офіційному порталі у Facebook «Femen» заявляють про свої завдання трьома мовами: англійською, російською і українською, подаючи в кожному дещо відмінну дефініцію. Англійською мовою вони окреслюють себе як “Ukrainian protest group” (“Українська група протесту”); російською мовою — “украинская феминистическая организация”, а от українською мовою дефініція звучить як “українська громадська організація”. На офіційній інтернет-сторінці зазначено ще додатково “ Femen — це загальносвітовий рух жінок”.

Зазначимо, що в російській дефініції слово “рух” означає те ж саме, що і в польській мові — це суспільний та громадянський рух, який можна розглядати у філософському, фізичному чи біологічному контексті. На іншій інформаційній інтернет-сторінці можна знайти опис жіночого руху «Femen», як української громадської організації [216]. Самі ж активістки окреслюють себе скоріше з російськомовним терміном “рух”, інколи заявляючи про себе як про “організацію” — головню у правовому контексті, зокрема коли це пов'язано з офіційною реєстрацією [192, s. 5].

Інколи «Femen» окреслюють себе як жіноча організація, група протесту, суспільний рух чи феміністична організація. Хоча термін “рух” як і термін “організація” є, на думку Ю. Шиманської, у певному сенсі адекватними до опису явища яким вважають себе «Femen». Самі ж «Femen» схиляються до окреслення “рух”, оскільки воно краще відображає характер їх діяльності[192, s. 5]. Однак, жодне з цих понять не відповідає у повній мірі змісту функціонування «Femen», а передовсім не відображає тих змін, які відбулися в організаційному і формальному процесі протягом останніх років.

Спочатку група активісток, коли вона діяла лише в Києві не була офіційно зареєстрованою як правовий суб'єкт, а тому діяла (і надалі діє) на засадах об'єднання громадян, яке, оскільки не мало відповідного правового статусу, не мусило інформувати владу про зміст своєї діяльності. Відбувалося це ще й тому, що власті відмовляли у реєстрації активісткам, хоч право на утворення і членство у співтовариствах гарантовано Загальною Декларацією Прав Людини, Конституцією України, а також законом ухваленим Верховною Радою в 1992 році “Про громадянські об'єднання” та адаптовано до вимог Європейського Суду з прав людини у 2013 році [211]. Остаточо активісток вдалося зареєструвати як «Femen» у рамках міжнародної організації восени 2012 року у Франції, коли Інна Шевченко переїхала до Парижа.

Хоч офіційно зареєстровані «Femen» дають підстави ідентифікувати їх як рух — суспільний, громадянський, протестний, — їх діяльність здійснюється в рамках обмеженої статутної організації.

Наступна проблема полягає у тому, наскільки рух «Femen» можна трактувати як рух “новий”, “глобальний” чи “локальний”.

«Femen», важко визнати “масовим” явищем, беручи до уваги кількість заангажованих у цьому процесі осіб. Зрештою, й самі активістки не налаштовані на пошук можливостей створення масовості свого руху.

Однак, при цьому «Femen» заявляють, що є рухом відкритим, оскільки не створюють якихось обмежень щодо членства, але одночасно заявляють про свою ексклюзивність. Тому «Femen» можна віднести до нових суспільних рухів, які функціонують інакше, передовсім тому, що діють в постіндустріальній реальності, не зосереджуються на матеріальних аспектах, а лише на ідейних і культурних засадах — наприклад, на боротьбі за права жінок.

Що ж до теорії нових суспільних рухів, то вона виникла у зв'язку з необхідністю описувати зміни, які відбувалися у західних суспільствах ще у 1960-их роках. На думку Ю. Шиманської, в українських реаліях подібні процеси сталися у 1990-их роках. Самі «Femen» не прив'язують себе до “постіндустріальності”, а заявляють про інший процес — “сексуальної революції”, якої в Україні ніколи не було [192, с. 21].

Новий суспільний рух «Femen» є спробою спротиву тиску держави на усі сфери суспільного життя, впливу на приватне життя і творення маніпуляційних систем. Такі організації не обмежують себе пошуком матеріальних вигод, а намагаються змінити загальну політику і суспільствов цілому. Окремі польські дослідники навіть порівнюють «Femen» з духом протесту характерним для студентських рухів та робітничих протестів у Західній Європі 1960-их років, оскільки ця протестність складала зміст їх ідеології. Однак, напевно, явище Femen охоплює в собі набагато більше ніж лише риторику протесту. Активістки створили у власних інтерпретаційних рамках “ідеологію”, побудовану на “секстремізмі”, творячи власну дефініцію фемінізму.

Поділ на “старі” і “нові” суспільні рухи не завжди можна дефініювати, оскільки зміст нових суспільних рухів пов'язаний передовсім із розривом з традицією. Під цим кутом зору «Femen» без сумніву можна зарахувати до нових суспільних рухів.

Однак, якщо аналізувати «Femen» як “новий суспільний рух”, то виразно видно, незначну підтримку, яку він дістає серед українського загалу, а особливістю нових суспільних рухів є масовість. Самі феміністки зазначають, що є надто радикальними, а тому не можуть притягувати до себе ширше коло жінок, особливо з такої традиційної країни, якою є, на їх думку, Україна.

Типовою для нових суспільних рухів є ідентифікація суспільного противника. Скажімо, активістки «Femen» заявляли, що їх ворогом є “патріархат”. Лідеркам «Femen» за декілька років вдалося укласти засадничі цілі своєї боротьби, якою стали виступи проти сексуальної торгівлі, диктатури, церкви і ін. Ще раніше були виступи спрямовані проти різних явищ, таких як газова політика Газпрому і ін. Такі акції були далекими від того, чим є “патріархат” і якою має бути боротьба з ним, що створювало враження віддаленості дій від головних теоретичних засад і завдань цього руху.

На прикладі «Femen» можна побачити ще один процес характерний для нових рухів - “розмитість кордонів” і “глобальність руху”. «Femen», ще будучи регіональним рухом у Києві, поступово, але настирливо розширювали засяг своїх протестів у Європі, йдучи туди, де порушувалися права жінок: протести у Римі проти відомого сексизму пов'язаного з прем'єром Італії Сільвіо Берлусконі, здійсненого згвалтування покоївки Доменіком Стросканом в Парижі та ін.

Найістотнішим елементом самоідентифікації «Femen» як руху є самоокреслення активісток як представниць “попфемінізму”. Феміністки окреслюють власну групу іменем радикального жіночого руху, а “радикальний”, як самі визначають, означає передовсім “скандальний”: треба діяти радикально, а це традиційно означає “topless”, вважає Ганна Гуцол [226]. З одного боку, оголені тіла мають бути їх протестом — знаком визволення з оков “патріархату”, мають символізувати революцію, що

наближається в сфері звичаїв і політики. З іншого, — вони мають привертати увагу: демонстрації «Femen» спрямовані на медійний ефект скандалу, ламання культурної заборони оголення жіночого бюсту та ін. Публічна демонстрація цього є актом констатації руйнування певного усталеного суспільного порядку. У цьому контексті тіло видається ключовим для розуміння стратегії опору прийнятої «Femen». Значним чином теорії суспільних рухів більше зосереджуються на чинниках, що впливають на вимір суспільної активності, зокрема, — мотивація, пізнання, менше на емоціях і цілях [192, s. 21]. Ю. Шиманська вважає, що значення тіла у спектаклях протесту є ключовим для розуміння ідеї руху і цього явища в гендерному контексті суспільної реальності і політичної також, як України, так і західних держав [192, s. 21].

Тіло «Femen» трактують як зброю, виключно жіночу, яка має демонструвати вільність від накиннутих чоловіками стереотипів, згідно з якими жіноче тіло належить до приватної сфери, а не публічної, як у фізичному так і політичному вимірі. Вживаючи голе тіло у боротьбі проти “патріархату”, «Femen» роблять виклик як класичному поширеному фемінізму так і ролі жінки у суспільстві.

Коли в Європі перестала існувати залізна завіса, до України широким потоком почали напливати західні феміністські ідеї, які однак неоднозначно були оцінені з боку українських жінок, а феміністська думка зосередилася лише в окремих середовищах. У пресових виданнях Інна Шевченко зазначала: “Класичний фемінізм як стара, хвора жінка, яка не здатна вже нічого здійснити. Вона залишилася в світі конференцій і книжок. Ми маємо ті ж самі ідеї, що й класичні феміністки, а вирізняють нас форми боротьби. Боремося в спосіб, який має повернути і притягнути молодих жінок до ідеології” [240].

Відношення «Femen» до “класичного фемінізму” шляхом використання жіночого тіла під час протестів відрізняється не лише від

українських, але й більшості європейських феміністських груп. Ю. Шиманська звертає увагу й на те, що такого роду діяльність «Femen» є протестом проти іміджу молодих українок, яких дуже часто на Заході сприймають як проституток лише за стиль одягу, відмовляючи їм у візах для виїзду за кордон. Підтримуваний активістками стиль одягу демонструє їхнє відчуття естетики, яку вони вважають за щось натуральне і жіноче.

Сексуальна атракційність тіл, стала для «Femen» їх зброєю, яка притягує увагу до порушеної проблеми. Ідея активісток полягає у творенні нового фемінізму, який повинен відрізнитися від дискредитованого “класичного фемінізму”, зрештою останній також змушений буде поступово розвиватися і змінюватися.

Сучасні медіа називають феміністок окресленням “pop-feminism”. У поп-фемінізмі має місце гіперсексуальна естетика, образотворчі чи популістські гасла, які піднімають політичні і буденні теми. Таким чином, завдання «Femen» полягає у зміні розуміння самого фемінізму, відриву його від традиційного академічного трактування. Вони свідомо вирішили представляти ідеологію у версії “поп”, яка, на їх думку, має бути доступною для всіх, атракційною для молодих жінок, зрештою такою, що зможе притягувати рух молоді і відповідатиме новітньому часу. Відчуваючи вимоги молодих людей, - стверджує Ю. Шиманська, феміністки керуються властиво більше власними відчуттями ніж науковими чи середовищними трендами [192, s. 21]. Часто у своїх діях вони відходять від теперішніх “обов'язкових” феміністських стереотипів, наприклад, відкрито наставляючись на конфлікт з релігією з якою “фемінізм не може коекзистувати”, на відкрите окреслення плоті, від чого відмежовується “друга феміністська хвиля” на Заході [192, s. 21].

Хоча «Femen» утворилися і визначилися в Україні, однак відомими стали завдяки своїй діяльності на Заході. Властиво там вони притягнули значно більше нових активісток, отримали увагу медійних служб та й

просто населення. Зміни в діяльності «Femen» пов'язані з тим, що три головні діячки руху переїхали до Парижа і Берліна, а в Україні, відповідно, їхніх ініціатив стало мало, порівняно з 2010-2012 роками, коли вони починали свою діяльність. Українські середовища по-різному сприймали і нині оцінюють «Femen». Переважне число молоді, особливо в Києві, навіть не розглядали «Femen» як “суспільний рух”, не бачили в їх діяльності жодної громадянської активності, а трактували їх акції як “голі протести”. Чи можна розглядати «Femen» як суспільний рух? Важко відповісти на запитання — чи українські «Femen» опиралися на досвід й історію протестів у французьких, американських і японських університетах, які пов'язували власні виступи з боротьбою за нове суспільство. Хоча очевидним є те, що суспільний рух не може бути до кінця зінтегрованим, свідомим і зорганізованим, але може стати у перспективі чинником, який буде приводити до конфліктів і суспільних змін.

Традиційно вважають, що такі рухи зможуть виникнути лише в умовах, коли вони переборять обмеження, характерні для певної групи, передовсім для молодіжної групи. Молоді люди, які представляють певний культурний і суспільний зріз, об'єднуються у “бунті” і “пересилають самі себе”, тобто вирвуться у своїх прагненнях із свого середовища. Такі об'єднання можуть базуватися навіть на одному чи другому чиннику. У цьому випадку “неспільність і слабка організація”, стверджує Ю. Шиманська, — може бути вироком для «Femen», а одночасно цей рух не можуть трактувати як суспільний, а його учасники в перспективі не стануть поважними політичними акторами, базованих на зміцнених на Заході традиціях протестного руху [192, с. 21].

Водночас, зазначає Ю. Шиманська, — вони можуть стати в майбутньому, суспільними акторами, коли достосуються до існуючих умов, пристосують свої дії так, що зможуть мобілізувати найбільшу частину своєї цільової групи. Успіх суспільних рухів залежить від публічної підтримки,

мобілізаційних дій, сильної ідентифікації з певними окресленими нормами і цінностями [192, s. 21].

Під цим кутом зору «Femen» діють як рух який динамічно розвивається, і згідно з логікою руху, – має амбіції стати глобальним, приймаючи щоразу більше людей з різних кіл і середовищ.

Переважно у медіях «Femen» трактуються як молодіжна група, яка діє не в якихось обмежених рамках, а як широка протестна спільність. Однак ця група діє в межах “візерункової теми”.

Більшість активісток — молоді, біляві дівчата, які створюють образ української вроди. Їх напівоголені знімки розміщені в Інтернеті у пресових статтях. Часто бачимо коментарі, які оцінюють вигляд і вроду дівчат. Саме ця обставина створює потенційне коло їх прихильниць і наслідувачок, які не мають такого гарного тіла. З іншого боку “культурний вихід і суспільний бунт” у «Femen» взаємопов'язаний. Фундаментальним є те, що з одного боку вихід із загальних стандартів є обороною середовища і опозицією щодо великих інституціональних чинників, натомість, з іншого боку, маємо справу із суспільним бунтом спрямованим проти найбільш загальних політичних стандартів і рішень, бунтом, який на низовому рівні є критикою конкретних інституцій і культурною мобілізацією.

Ю. Шиманська стверджує, що «Femen» опираються у своїх діях на цьому другому чиннику, а саме критиці патріархальних засад, які є усталеними у суспільстві і виступають проти таких явищ як дискримінація і підневільний стан жінки [192, s. 14].

Наступна проблема пов'язана із питанням самоідентифікації «Femen». Не можна стверджувати, що вони діють у наперед визначеній площині. Активістки «Femen» апелюють до того, що найістотнішим для них означає бути “femenka”, що для засновниць руху становить практично усе їхнє життя, а для інших діячок — принаймні значну його частину. «Femen», висловлюючи свої погляди та ідеї, об'єднують молодих людей, які

думають так само; приналежність до руху є для багатьох природним розв'язанням життєвих пошуків, певною тяглістю мрій і суспільної активності.

Зарубіжні відділи «Femen» утворюються на засадах неформальної етики і спільних поглядів, із збереженням певної автономії і незалежності. Скажімо, головна активістка і засновниця «Femen» у Бразилії Сара Вінтер зустрілася з київськими активістками в часи Євро 2012. Вона приїхала до Києва на “навчання”, щоби взяти участь у декількох акціях і побачити як «Femen» організують свою діяльність. Це мало стати підставою організації філії «Femen» у рідному Сан Пауло [192, 22]. Її головна мотивація полягала у висловленні медіально і радикально протесту, подібно до того, які принесли українським «Femen» таку популярність і впізнаваність.

Закордонні відділи «Femen» не є великими і часто вони об'єднують лише декількох дівчат. Утворилися відділи «Femen Канада», «Femen Туніс», «Femen Індія». Щось подібне можна сказати і про польське відділення «Femen». Винятком є два “офіційні” відділи організовані в Парижі і Берліні, які очолюють українські засновниці «Femen» — Інна і Олександра Шевченко. Ці відділи є краще зорганізованими, а їх акції помітнішими в медіях завдяки вражаючій “автентичності”, якої надають українські лідери [192, s. 16].

Місцем діяльності «Femen» у Німеччині обрано Берлін, а також центр німецького сексуального промислу, — порт Гамбург. Причиною утворення відділу стало зростання кількості жінок, готових боротися за свої права, а також оголошення війни сексуальному промислу, церкві та іншим формам жіночого невірництва. Відділ «Femen» у Німеччині очолила Олександра Шевченко.

Досить успішно діють «Femen» у Франції. Її організатор Інна Шевченко у рейтингу впливової газети «La Figaro» стала однією з 20 жінок

— ікон 2012 року. У Франції та Німеччині «Femen» є офіційно зареєстрованими. Бразильські, туніські, американські національні відділи секстримісток чекають своєї реєстрації [192, s. 21].

Феміністки декларують певний рівень дисципліни, який впливає із визначених статутів об'єднання, однак якими справами повинні займатися активістки в інших країнах не визначено. Члени місцевих відділів «Femen» самі вирішують важливі локальні проблеми, а від творців «Femen» запозичили методи і символи, наприклад, вінки [192, s. 16]. З іншого боку, усі неформальні структури, об'єднані під одним символом «Femen», мусять бути визнані і прийняті українським відділом. Поза цим членство не існує. Усе більше активісток з різних країн хочуть “взяти участь у правдивому протесті «Femen»” [192, s. 17].

Отже, «Femen» дуже швидко від часу своєї появи стали явищем глобальним, діючи як у політичному так і суспільному вимірах. Їх діяльність обумовлена власними бажаннями; вони не зацікавлені не тільки у співпраці з іншими українськими організаціями, але також не хочуть бути прийнятими іншими феміністичними структурами на Заході. Феміністки переконують, що хочуть стати справжнім суспільним рухом, який буде декларувати гасло радикальної жіночої революції, а тому не хочуть заангажуватися до співпраці з іншими рухами. Зокрема йдеться про Францію чи Німеччину. Така позиція аргументується «Femen» тим, що вони не бажають “втратити власний характер”, зміни, які прийшли від них з України зі Сходу, а не навпаки, мають бути стабільними і незмінними. На основі діяльності «Femen» можна стверджувати, що нові форми жіночого руху формуються як низові організації – “grassroot”.

Висновки до Розділу 4

Новий етап жіночого руху в Польщі та Україні розпочався на рубежі 80-их – 90-их рр. і був викликаний потужними суспільно-політичними змінами обумовленими крахом тоталітарної соціалістичної системи та розвитком потужного національного руху спрямованого на утвердження нового зразка європейської демократії та будівництво національних держав.

Вирішення жіночих проблем у Польщі пов'язано з входженням держави до Світової жіночої конференції і підписанням «Платформи Дій» (1985). Документ зобов'язував урядові структури до здійснення конкретних заходів щодо «вирівнювання статусу» жінок і чоловіків; створення Центру прав жінок у Варшаві; Федерації у справах жінок і планування родини, Закладу жіночої інформації. Новий імпульс в діяльності отримало Польське феміністське товариство (засноване у 1981 р.).

Вплив польських жінок на політику залишається незначним; недивлячись на паритетний закон (2001) статусність жінки змінюється повільно. Національний комітет з прав людини найчастіше фіксує проблеми у сфері охорони здоров'я жінок, репродукції, анти контрацепції, оплати праці та ін.

В Польщі відсутня масова феміністська організація на зразок американської Національної організації жінок (NOW); жінки в Польщі не мають групової солідарності, а родинні почуття, зв'язок із суспільним середовищем, і, навіть, політичні орієнтації є сильнішими; навіть на першому конгресі «Солідарності» жінки склали лише 6 % делегатів.

Позитивно на розвиток феміністського руху вплинула дискусія стосовно «паритетів» у владі, надання квот для жінок у виборчих списках і ін.

Нинішній рівень фемінізму у державі визначає дискусія відносно заборони абортів, ставлення до політичної влади та політичної опозиції, відношення до костелу і його вищих ієрархів.

Умовою розвитку феміністського руху в Україні стало здобуття державної незалежності та структурування жінок у політичні об'єднання та партії (нараховується 20 громадсько-політичних організацій).

Засади гендерної рівності визначені документом «Цілі Розвитку Тисячоліття України», «Декларацією про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок», Законом України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (2005).

До головних феміністських проблем в українській державі належать: стимулювання адекватного представництва жінок у виборних органах; закріплення квот представництва жінок у партійних списках; здійснення програми гендерного виховання на рівні середньої і вищої школи; гендерні питання на ринку праці; діяльність Громадянського форуму «За гендерну рівність!».

Появу українських «Femen» пов'язують із гендерною лібералізацією в Україні, спрямованою на формування феміністської свідомості. Діяльність «Femen» пов'язують із поняттям «попфемінізму», зважаючи на їх протестний характер виступів, тип одягу («топлес», джинси, віночки), атракційність.

«Femen» можна віднести до нових суспільних рухів, які функціонують згідно власної схеми, діють в постіндустріальній реальності, не зосереджуються на матеріальних аспектах, а лише на ідейних і культурних засадах. Однак, стверджуємо, «Femen» мають обмежений вплив на розвиток жіночого руху в Україні.

Розділ 5. Фемінізм у сучасних політичних рухах

5.1. Нові феміністські рухи

Від 60-их років ХХ століття щораз важче стає аналізувати фемінізм у категоріях трьох поділів на традиційні ліберальний, соціалістичний і радикальний. Поділи між “фундаментальними” традиціями інколи поглиблюються, а часом зникають, виокремлюючи також нові форми фемінізму. Окрім того, що нові напрями фемінізму виникають під різними впливами, вони віддзеркалюють спільні зацікавлення теоретиків і практиків питаннями статевої відмінності, а, особливо, прагненням застосувати критерій «відмінності» до оцінки самих жінок, а не лише виключно для аналізу зв'язків між чоловіками і жінками. Тому нові феміністські традиції охоплюють в собі психоаналітичний фемінізм, постмодерністичний фемінізм, фемінізм чорношкірих жінок і лесбійський фемінізм [179]. Феміністки, такі як С. де Бовуар, Б. Фрідан, К. Міллетт надто критично відносилися до психоаналізу назагал, а передовсім до теорії Зигмунта Фрейда (1856-1939). Починаючи від піонерської праці «Психоаналіз і Фемінізм» (“Psychoanalysis and Feminism”, 1974) Жюльєт Мітчелл, феміністки погодилися з висновками З. Фрейда, а зокрема, з тим, як розвинув їх Жак Лакан (1901-1981) (Жан Лакан – французький психоаналітик, який розробив структуралістичну модель фрейдизму. На основі загальної філософії фрейдизму Ж. Лакан намагається обґрунтувати можливість лікування психічних захворювань діагностикою мовних порушень. Шляхом мови і лінгвістики людина, на його думку, здатна впізнавати інших людей і бути пізнаною собою) [261]. Головною характерною рисою психоаналітичного фемінізму є підтримка процесу, у ході якого здійснюється поділ жінок і чоловіків на культурні статі, що творяться в рамках біологічних статей, а визначаються вони чинниками психологічними, а не біологічними [125, s. 269].

Водночас, сучасний постмодерністичний чи постструктурний фемінізм не погоджується з культурним фемінізмом. Постмодерністи наголошують на тому, що не існує засадничої відмінності між жінками і чоловіками, як не існує усталеної жіночої самоідентифікації, а ідея “жінки” є нічим іншим як лише фікцією. Однак, ставлячи під сумнів поділ на “чоловіче/жіноче”, постмодерністичний фемінізм сам народився на фундаментальній ідеї жіночого руху. Наприклад, фемінізм чорношкірих жінок був скерований на боротьбу із існуванням в рамках фемінізму тенденції до ігнорування расових відмінностей. Представниці цієї течії переконували, що жінки терплять загальний утиск через риси властиві для їх статі. Фемінізм чорношкірих жінок, який особливо розвинувся у Сполучених Штатах Америки, представляє сексизм і расизм як поєднані між собою системи утиску. Таким чином, особливості гендеру будуть полягати у расовому і економічному упослідженні кольорових жінок [183].

Лесбійський фемінізм, який нині охопив багато активісток, трактується окремими дослідниками як політичний вираз радикального фемінізму. Лесбіанізм дозволяє жінкам вирватися із певного середовища, здійснивши перехід від патріархату для того щоби “ідентифікуватися з жінками” (“*utożsamić się z kobietami*”).

Частина лесбійських феміністок висловлюється також щодо відмінностей між досвідом гомосексуальних і гетеросексуальних жінок. Тому лесбійські феміністки вважають боротьбу з гомофобією такою ж важливою як і протидію патріархату [125, s. 269].

Феміністська теорія найвищої точки своєї креативності досягла під кінець 60-их — на початку 70-их років ХХ століття, коли почали стверджувати про новий етап у розв'язанні жіночого питання — постфемінізм. Водночас у фемінізмі проходили складні процеси пов'язані як з розширенням жіночого руху, так і з його подрібненістю. Ставилось навіть питання, а чи має якесь значення саме поняття “жіночого руху” у

суспільстві. Окрім об'єднання навколо спільного прагнення “поліпшення ролі жінок”, феміністки на ділі не погоджувалися щодо способу, яким це можна досягнути, і що це, зрештою, означає на практиці.

Поділи в рамках жіночого руху традиційно існували давно. Феміністок розділяли на реформаторських і революційних, радикальних і соціалістичних, а, також, навколо найбільш контроверсійних питань — сепаратизм і лесбіанізм. Однак, в зазначений період, ці поділи ще більше розширилися і сягнули загального відношення до таких питань, як: проституція, порнографія, цензура, аборти, материнство, раси, етнічна приналежність, соціальна політика в державі та ін. Такий широкий перелік заторкуваних проблем повинен був скоріше свідчити про силу феміністок, а не про їх слабкість. На практиці це підкреслювало факт, що фемінізм перейшов від стадії політичного руху до стадії політичної ідеології, яка як і інші ідеології, охоплює в собі багато, часто протидіючих між собою традицій [125, s. 269-270].

Черговою проблемою, яка наступила у 80-их — 90-их роках ХХ століття стало те, що фемінізм почав функціонувати у рамках вороже до нього налаштованого політичного середовища. Зокрема, в ісламських країнах розвиток фундаменталізму виявився у тиску на виключення жінок з політичного і публічного життя, обмеженням їхніх прав і поверненням до носіння хіджабу.

Консервативні зміни стали відчутними також на інтелектуальному Заході. У 1980-их роках адміністрація М. Тетчер у Великій Британії, як і Р. Рейгана у США, стали на відкрито антифеміністські позиції. Це виявлялося у наставленнях до відбудови “родинних цінностей”, і наголосі на традиційній ролі жінки як матері та господині. Нові праві сили намагалися зміцнити “прородинні” вартості та патріархальні ідеї не тільки тому що їх вважали “природними”, але також і для гарантій існуючого суспільного ладу і його стабілізації. Е. Хейвуд наводить такий приклад, коли вину за

зростання злочинності і вандалізму серед молоді пов'язували з тим, що матері мало уваги приділяють дітям, так як вони зайняті і працюють. Зокрема, у Сполучених Штатах Америки і у Великій Британії заговорили про неповні родини (матерів одначок) як загрозу суспільній родинній традиції. Стверджувалося і про соціальні проблеми держав у зв'язку з клопотами пов'язаними із суспільною опікою.

Сюзанна Фалюді (Susan Faludi) окреслила цю ситуацію у книзі «Люфт» (“Backlash”, 1991) як синдром “винний за це фемінізм”. Однак такий антифемінізм здійснив жіночому рухові і певну послугу. Спроби зміцнення консервативних вартостей, як суспільних так і релігійних, віддзеркалювали успіх, який пройшов фемінізм “підважуючи традиційні стереотипи”, працюючи над виробленням нових ролей призначених для обидвох статей [125, s. 270].

Фемінізм ХХ століття підійшов до того, що багато його оригінальних завдань стали досягнутими або є в стадії вирішення. З одного боку, – це може бути предметом його критики, з іншого, – основою для постфемінізму. Якщо на початку ХХ століття головним завданням залишалось право участі жінок у голосуванні, то фемінізмові «другої хвилі» у багатьох державах дуже швидко вдалося досягнути легалізації абортів, унормувати законодавство щодо рівності праці та оплати за працю чоловіків і жінок, введення антидискримінаційних прав, а також досягти змін у сфері доступу жінок до освіти, політичного чи фахового життя.

Появу цих кардинальних змін, зазначає Е. Хейвуд, окремі дослідники почали вбачати у тому, що фемінізму можна досягнути завдяки появі нового розряду чоловіків, які вже не є шовіністичним “bigotem”, а “новим чоловіком”, що полагоджує з “жіночими” елементами “своє я”, є підготовленим до поділу домашніх і родинних обов'язків у рамках так званої “симетричної родини”. Однак, “чоловічий рух” навпаки твердить, що справи зайшли дуже далеко, а чоловіки стали жертвою гендерної політики в

цій сфері. Вони стверджують, що розвиток фемінізму по просто зайшов “за далеко”. Існує небезпека, що чоловіки, особливо молоді, перебувають у протистоянні до традиційних “чоловічих” фахів, виконують щораз більше з жінками домашньої праці, а також позбавлені свого статусу тих, які “приносять додому хліб” не пов'язані із “здобуттям здобичі”, а в перспективі не зможуть собі зарадити і в майбутньому [125, s. 270].

Ці зміни викликали “відхід жінок від радикалізму”, а його “революційне крило” стає щораз більше маргіналізованим. У феміністській літературі можна виразно побачити як розвивається своєрідний ревізіонізм. Одночасно Б. Фрідан в «Другому рівні» (“The Second Stage”, 1983) і Ж. Грір в «Секс і Доля» (“Sex and Desting”, 1985), відходячи від попередніх націленостей, підкреслюють значення народження дитини і материнства.

Нові феміністські дослідниці стають менш політично радикальованими ніж їх попередниці 60-их — 70-их років ХХ століття. Каміла Паглія (Camille Paglia) (2006) наприклад, розглядає образ жінки як “жертви”, при цьому зазначаючи на обов'язковості “взяття жінкою відповідальності за своє сексуальне і особисте життя [125, s. 271].

Сучасні постфеміністки заявляють, що форми сексуального утиску залишаються переможеними, і нинішнє суспільств не можна вже розглядатися патріархальним. Щораз більше жінок працюють “поза домом”, а у західних країнах навіть виразна більшість одружених жінок. Однак, окрім побоювань пов'язаних з “відходом від прагнень до успіху над чоловіками”, все таки жінки найчастіше мають працю, яка є низько оплачуваною, займають низький суспільний статус та ін.

Жінки також мають, як стверджує Е. Хейвуд, і менший контроль над своїм тілом, ніж чоловіки, що пов'язано із стереотипом жіночості і краси. До проблемних питань сучасності Е. Хейвуд зараховує також те, що жінки і далі продовжують грати роль особи підпорядкованої у шлюбі; недостатньо презентовані на вагомих суспільних становищах пов'язаних з владою.

У своїй праці “The Whore Women” («Розпусна жінка», 1999) Ж. Грір відкинула ідеї, які утверджували міф, що жінки “мають усе”. Вона аргументувала, що у прагненні до визволення жінки задовільнялися “штучною рівністю”, яка веде до асиміляції і робить з них осіб “таких як чоловіки”. Усе це, переконує Ж. Грір, свідчить про здатність патріархату до репродукції, яка відбувається покоління за поколінням, через підпорядкування собі жінок та створення фальшивих форм емансипації. Назагал, фемінізм триватиме так довго, яким довготривалим буде патріархат. Окрім того, головним прагненням фемінізму в XXI столітті є становлення здатної до функціонування і об'єднаної “третьої хвилі”, яка була би здатною надати сенс зміні природніх зв'язків між культурними статями і розправила б з міфом пост фемінізму [125, s. 271].

Польська дослідниця Гражина Уліцька зазначає, що нова хвиля жіночих рухів, беручи назагал, є великою «скаргою жінок» — стомлених і недооцінених. Стомленими є тому, що виконують фахову працю, та мусять утримувати на своїх плечах тягар домашніх обов'язків. Є недооцінені, бо дуже часто окрім високого рівня освіти і вмінь, не знайшли відповідних місць праці [201, s. 76].

У зв'язку з тим Глорія Штейн (Gloria Stein) підкреслює, що “метою фемінізму є демонстрація – жінки не можуть виконувати подвійних обов'язків: чоловіки і жінки повинні одночасно виконувати батьківські обов'язки і працювати порівно”. Не йдеться тут про те, як підкреслюється в багатьох публікаціях присвячених цій тематиці, щоби жінки могли виконувати те, що роблять чоловіки. Йдеться про інше: щоби чоловіки хотіли робити те, що до цих пір робили головним чином жінки. Г. Штейн звертає увагу на другий вимір сформульований у жіночих рухах: запевнення кожній людині почуття власної гідності. “Не можна збільшити почуття власної гідності, — пише Г. Штейн, — підносячись понад іншими людьми” [201, s. 76]. Тому у фемінізмі дуже часто програми, реалізація яких

вимагає глибоких змін у ментальності, змін в культурі, реформ законодавства (впровадження відповідних приписів з цивільного права, а особливо родинного права і права праці), можуть трактуватися традиційними жіночими рухами як цілі, а в сучасних жіночих рухах вони будуть представлені як засоби. Це можна узагальнити цитуючи вдале спостереження С. Вальчевської: “Феміністки хочуть усього цього, що їх попередниці і ще більше”. Чи означає це, що вони хочуть щось відібрати у чоловіків, що їм слушно належить від народження? Ні. Підкреслюють, що їх дії в такій самій мірі служать інтересам жінок, як і чоловіків, а також, що не можна заперечити, – інтересам дітей. Якщо візьмемо, для прикладу, навіть щось індивідуальне, до чого прагне радикальна орієнтація у феміністському русі, то жінка самостійно може вирішити, що не перебуватиме у шлюбі і не буде творити родини (завжди в історії, з різних причин така група існувала), але однак у суспільстві родина мусить існувати. Борючись за відповідний статус жінки, феміністки хочуть зміцнити родину, а не її ослабити. Це є важливою і неоціненою метою руху. Розглянемо інший приклад: якщо не можна масово обійтись без заробітків жінок, а як підтверджують дослідження, – це не є можливим навіть в країнах з найвищим рівнем оплати праці, то слід родинне життя організувати таким чином, щоби усі її члени якнайкраще виконували свої щоденні обов'язки, жили в любові і з почуттям взаємної близькості. Цьому не сприяє ситуація, коли жінка обтяжена надмірною кількістю завдань, а дитина не має контакту з батьком. Важливим є також уможливлення кожному членові вибору таких форм виховання і виявів почуттів, які йому найбільше відповідають. Йдеться про те, що ніхто не дивується, що чоловік є вразливим, інколи делікатним, і, навіть, часами плаче, а відповідно жінка виступає статечною, владною, розсудливою у своїх вчинках [201, s. 77].

Жіночий рух націлений на такі зміни, які будуть запобігати «розтраті» людських талантів, що має місце в умовах традиційного поділу ролей, буде

забезпечувати гідність і вільний розвиток. Реалізація цих прагнень забезпечить також розвиток демократії, яка змінить «своє обличчя», коли жінки не тільки будуть використовувати своє формальне право голосу, але й на рівні з чоловіками працюватимуть у парламенті і урядових адміністраціях.

З метою окреслення способу в який ці зміни могли б відбутися, активістки феміністичних організацій пробують відповісти на запитання: які причини привели до того, що позиція жінок в родині, фаховій праці чи політиці є заниженою на суспільному рівні порівняно із становищем чоловіків. Водночас вони свідомі того, що із цього правила є винятки [201, s. 77].

Нові форми фемінізму виникають під різними впливами, відображаючи зацікавлення теоретиків і практиків питаннями статевих відмінностей, застосування критеріїв «відмінностей» до самих жінок. Такі феміністські традиції охоплюють психоаналітичний фемінізм, пост-модерністичний фемінізм, фемінізм чорношкірих жінок, лесбійський фемінізм і ін. Сучасна феміністська теорія стала основою нових жіночих рухів у політиці.

5.2. Політична практика сучасного фемінізму

Головні постулати, які висуваються у феміністських рухах можна згрупувати як пропозицію до змін у законодавчій сфері, способі мислення, поведінці, діяльності у приватному і публічному житті [201, s. 83].

Зміни у правовій сфері стосуються зрівняння прав жінок і чоловіків. У час появи нової хвилі жіночих рухів, тобто під кінець 60-их рр. ХХ століття, правовий стан жінок у багатьох країнах був різним. Окреслювано характер завдань, які відносилися, наприклад до можливостей законодавчих підстав володіння майном, передовсім жінками, які перебували у шлюбі, відбувалася деталізація регулювання права праці, ведення господарської і фінансової діяльності та ін. Особливе місце у правовому регулюванні

відносин жінка/чоловік займало питання рівної оплати праці за однаково виконану роботу, яке і до нині залишається актуальним, і не є зреалізованим [201, s. 83].

У правовому полі з'явилися також пропозиції регулятивних змін, які стосувалися виключно жінок. Їх метою стало передовсім гарантування жінкам прав оберігання їх психічної і фізичної інтегральності. Наприклад, йшлося про регулювання на законодавчому рівні ситуації, коли по відношенню до жінки застосовано силу. У цій групі вимог слід було також вирішити проблему легалізації абортів. Ці завдання мобілізували феміністичні рухи до організації масових виступів у 70-их рр. ХХ століття [163]. Однак не слід спрощувати проблеми і пов'язувати фемінізм лише з переліченими завданнями, тому що нині багато жіночих організацій не вилучили із своїх програм гасел щодо боротьби за рівноправність жінок, критично відносяться до абортів та ін. [163].

Окрема група вимог стосується запровадження нового правового регулювання, яке б створило свого роду “привілеї для жінок”. Це відноситься до участі жінок у політичному житті. До цієї групи вимог належить запровадження так званої системи квот. Йдеться про виборчі ординації. Виборчий регламент повинен включати в себе “нижній поріг участі жінок як осіб, які мають право обиратися”. Вирішення цього питання привело би до вирівнювання шансів участі жінок у владі на рівні з чоловіками [201, s. 83].

Аналогічно як інші нові суспільні рухи, феміністський рух надає великої ваги формуванню нової ментальності. Традиційно це здійснюється через публічне обговорення та дискусії навколо різних контроверсійних питань, які стосуються як численних суспільних і фахових груп, так і окремих особистостей.

У своїй діяльності, розрахованій на широку публічну участь, феміністські рухи розвінчують образ жінки створений масовою культурою,

виступаючи проти трактування жінки як предмету, в якому експонуються виключно її фізичні риси. На окрему увагу заслуговує діяльність, у якій феміністки борються з порнографією, переконливо висловлюючись при цьому щодо нелюдського, брутального, не пов'язаного з психікою жінки відношення чоловіків до інтимних справ. Критика брутальності, гвалту, утиску, порнографії зближує феміністичний спосіб мислення до стилю думки типового для консервативного напрямку [201, s. 84].

На відміну від консерваторів феміністки критикують ті аспекти “візерунку жінки”, який створює з неї особу виключно занурену у працю в домашньому господарстві. Зокрема, вони виступають проти представлення у постійній рекламі образу жінки в оточенні засобів до прання і миття посуду та ін. [201, s. 84].

Відкидаючи штучний і однобокий образ жінки, представлений телебаченням і популярними повістями, феміністки звертають увагу на те, що він є неправдивим, а інколи таким, який висміює і принижує жінку. Такий підхід розвиває і зміцнює окреслені стереотипи щодо жінок. Феміністки ж представляють фахові здатності і інтелектуальні можливості жінок; їх специфічну вразливість, їхнє бачення любові та ін.; окремо представлені ними права жінок у старшому віці; особливе місце займає проблема “чоловічого оточення”; дуже часто жінок показують на тлі родини, підкреслюючи, що вона повинна носити партнерський характер [201, s. 84].

Нині предметом аналізу у фемінізмі стає також мовний дискурс. Окремі дослідники зазначають, що існуюча до цього часу мова, яка склалася в сенсі розгляду феміністичної теми, є продуктом патріархальної культури. Система понять збудована навколо таких категорій, як “утиски”, “боротьба”, “панування”, “домінація”, “ієрархія” та ін. Це є, на думку дослідників, чоловіча мова, а жінки не в стані при її допомозі висловити своє бачення світу, а, особливо, свої переживання та спосіб мислення. У

цьому контексті йдуть дискусії на тему “нової мови”, фундамент якої будували Жорж Санд, Вірджинія Вульф, Кейт Коллетт, творці сучасного жіночого кіно, наприклад Маргарет фон Тротта (Margarette von Trotta) [201, s. 84].

На вказаних прикладах, а також при допомозі багатьох інших, які ставлять за мету змінити існуючий образ жінки в літературі, мистецтві, зрештою, — у буденному житті, феміністки прагнуть звернути увагу до цієї проблеми громадськості, окремих груп журналістів, письменників, педагогів, врешті політиків. У значній мірі це їм вдається. Особливо вони притягують увагу жінок. Суспільні дискусії відносно нової феміністичної мови захоплюють все більше число учасників та стимулюють розвиток самої течії. За результатами досліджень, проведених у 1980 році, Інститутом Гелоп (Instytut Gallupa) — 56 % американських жінок вважають себе феміністками [201, s. 85].

Ще один напрям змін у фемінізмі, окрім правової сфери та свідомості, представлений змінами, які пов'язані із виховними аспектами. Побутує твердження, що у відношенні до жінок феміністки досягають впливу шляхом різного роду автотренінгів, які нагадують “групову терапію”. Їх метою є також навчання жінок, які зазнали вже чоловічих зухвальств, а також пошук нових способів реагування на такі утиски [201, s. 85].

Значно важче виробити нову “жіночу поведінку” у відношенні до чоловіків коли йдеться про публічне життя. Зміст цієї поведінки має охоплювати поетапне відстоювання жінками власної позиції та оцінки публічного життя й процесів, чоловіки мають звикнути до необхідності та обов'язковості врахування “жіночої точки зору”. У повсякденному житті “нова поведінка” повинна притягувати чоловіків до праці пов'язаної з домашнім господарством, вихованням дітей та ін. Феміністки здійснюють діяльність скеровану на усвідомлення як жінками, так і, особливо, чоловіками, переконання що усі домашні справи можуть і повинні бути

виконувані спільно або справедливо поділені між жінками і чоловіками [201, s. 85].

Постулати, які висуваються феміністськими рухами слід розглядати взаємопов'язано: правові зміни мусять поєднуватися із змінами у сфері звичаїв і виховання. Участь жінок у політиці і займання ними високих посад в адміністративних структурах, мусять залишатися в окреслених зв'язках з виконанням родинних обов'язків.

Нова генерація жіночих рухів характеризується тим, що серед них переважають структури зорієнтовані на реалізацію якоїсь однієї конкретної мети (наприклад, рух з утисками щодо жінок), або вибраної групи справ (наприклад, рух за соціальні гарантії, пов'язані з народженням і вихованням дітей). Деякі з організацій такого типу діють у рамках окремих країн (наприклад, «Національна федерація допомоги жінкам» (National Women's Aid Federation, (NAAF) – у Великій Британії, Рух Пошуку (Choisir) у Франції. Г. Уліцька зазначає, що рідко можна зустріти феміністські організації, які працюють у різновекторному профілі і представлені масовим членством. До них хіба що можна віднести американське об'єднання «Національна жіноча організація» (National Organization for Women – NOW) [201, s. 85].

Якщо аналізувати ідейно-політичне спрямування сучасних феміністських організацій, то нечисленні з них діють у рамках традицій нової лівиці (наприклад, анархофеміністки), а переважна більшість репрезентують ліберальну чи соціал-демократичну орієнтацію. Така класифікація є звичайно умовною. Аналізуючи нові феміністичні структури, можна скоріше побачити відношення феміністок до демократичної держави і окреслити коло пропонованих ними змін, а не відстежити модель майбутньої політики. Разом з тим, сучасні успіхи фемінізму переконують, що жінки все активніше будуть брати участь у владі. Це забезпечить їм передовсім усталені в багатьох державах квоти

жіночого представництва у виборних органах та адміністрації. А, отже, “нова політика” буде керуватися також “філософією жінки”, а не боротьбою із нею, чи її боротьбою з чоловіками за суспільні зміни.

Нині, організаційне формування феміністського руху в окремій країні обумовлено конкретною моделлю функціонування демократії, яка ілюструє діяльність нового суспільного руху. Скажімо, у США, жіночі організації діють як групи тиску, впливаючи одночасно як на уряд, так і на обидві палати парламенту, а з уваги на брак гострих ідеологічних протиріч, їх діяльність носить прагматичний характер [201, s. 86].

У Великій Британії та Франції жіночі об'єднання втягнуті у дискусії між лівими і правими силами політикуму. Якщо ж вони відмежовуються від політичних партій, як це має місце у Великій Британії, то підтримки їм залишається шукати у громадській думці. У випадку, коли феміністські організації хочуть більше впливати на процеси прийняття рішень, то змушені входити у порозуміння з партіями або фаховими структурами. Такий зв'язок має носити постійний характер.

Інший тип залежності феміністських структур від політикуму можна прослідкувати у Скандинавських країнах. Там головні політичні партії від початку своєї діяльності включили до програм феміністські постулати. Як наслідок, це привело до того, що не зорганізувався міцний і незалежний феміністичний рух поза політичними структурами [201, s. 86].

Скандинавська модель вирішення “жіночого питання” полягає у тому, що на урядовому рівні досягнуто відповідної соціальної політики, яка відповідає інтересам жінок. До соціальних здобутків у Скандинавських країнах належить забезпечення жінкам праці у рамках неповного робочого дня, існування пільг, системи опіки над дітьми. Дехто з дослідників стверджує, що така система вплинула на “обтяження” працюючих жінок. Соціальні здобутки, однак, не відобразилися на традиційному поділі ролей у родині. Досягнення Скандинавських країн у феміністичному напрямку

привели до значного включення жінок у політичну діяльність. Ці країни мають найвищі у світі показники участі жінок у політичному житті. Нині жінки складають 38, 5% членів парламенту Фінляндії, а в норвезькому уряді очолюваному Гру Харлем Брундтланд (Гру Харлем Брундтланд – норвезька громадська і політична діячка, прем'єр-міністр Норвегії трьох термінів – 1981-1996 рр. У 1988-2003 рр. була Генеральним директором Всесвітньої організації охорони здоров'я, а з 2007 р. – спеціальний посланник Генерального секретаря ООН з проблем зміни Клімату) жінки займають 9 серед 18 міністерських місць.

Ймовірно, найбільш ефективною для реалізації феміністських постулатів є американська модель. У її рамках жінки досягли позитивних змін, які стосуються сфери законодавства. У суспільстві, завдяки різнобічній пропаганді вирішення “жіночого питання”, наступили виразні зміни щодо індивідуальної поведінки жінки і чоловіка, наприклад в родині. Це підтверджено значними дослідженнями.

Нині правове регулювання феміністських вимог і завдань реалізується в рамках Концепції Gender Mainstreaming, яка вперше з'явилася після Третьої Світової Конференції у Справах Жінок, проведеної Організацією Об'єднаних Націй у Найробі в 1985 році. Спочатку ця концепція розглядалася як засіб вирішення жіночої теми у країнах, що розвиваються. Згодом, стратегія Gender Mainstreaming була внесена до Платформи Дій (Platform of Action) – заключного документу Четвертої Світової Жіночої Конференції Організації Об'єднаних Націй у Пекіні (1995 рік). У багатьох країнах ця програма почала реалізовуватись у рамках національних програм [190, s. 273].

Відповідно до Пекінської Декларації урядові структури, міжнародні інституції, неурядові організації зобов'язані боротись з дискримінацією жінок в 12 стратегічних сферах. Польська дослідниця правових аспектів фемінізму Катажина Швагерчак перелічує ці сфери: жінки і бідність, освіта

жінок, жінки і здоров'я, застосування насильства до жінок, жінки і збройні конфлікти, жінки і економіка, жінки при владі та їх участь у процесі прийняття рішень, інституційний механізм для підвищення статусу жінок, права жінок у контексті прав людини, жінки і медіа, жінки та навколишнє середовище, дівчата [190, s. 273].

Стратегія Gender Mainstreaming визначила наступні завдання, які необхідно було реалізувати в рамках ООН.

Перше, — це empowerment, тобто звільнення і зміцнення позиції жінок у політичному і суспільному житті.

Друге, — просування і захист прав жінок, а також підтвердження основного принципу, що права жінок становлять невід'ємну і неподільну частину загальних прав людини.

Третє, — це gender mainstreaming.

Програма Дій містила вказівки згідно яких уряди та інші зацікавлені сторони повинні були сприяти проведенню активної і прозорої політики включення перспективи культурної ідентифікації статі (gender) в основний зміст усіх стратегій та програм, так щоб кожне прийняте рішення містило аналіз його реалізації у контексті наслідків для чоловіків та жінок [190, s. 274].

Під час Пекінської Конференції було створено Групу спеціалістів для здійснення стратегії культурної ідентифікації статі. Результат Групи діяльності полягав у створенні концептуальних рамок і методик запровадження Gender Mainstreaming. Однак, не було створено дефініцій цього терміну; не були випрацьовані вказівки щодо способу реалізації стратегії, а також не здійснено її опису. На думку Катажини Швагерчак, державам, що вирішили запроваджувати вищезгадану стратегію, була надана можливість самостійно приймати безпосередні рішення у цій сфері [190, s. 274].

Нові феміністські рухи у політиці ведуть до змін у законодавчій сфері, способі мислення, поведінці, діяльності у приватному та публічному житті.

Участь жінок у політичному житті привела до вимоги та запровадження т. зв. системи квот (участі жінок в адміністративних і виборних органах); сформувалася нова ментальність (публічне обговорення та дискусії навколо різних котроверсійних питань); феміністські рухи розвінчують образ жінки створений масовою культурою; демонструється «нова поведінка», яка повинна «втягувати» чоловіків до праці пов'язаної з домашнім господарством, вихованням дітей і ін.

Участь жінок у політиці мусить залишатися в окреслених зв'язках і з виконанням родинних обов'язків.

Висновки до Розділу 5

Зміни у феміністських рухах ведуть до вироблення нових підходів у сфері законодавства, яке регулює гендерну тему, способу мислення, поведінки та діяльності у приватному і публічному житті.

Регулятивні зміни у правовому полі сприяли виробленню стандартів щодо інтегральності жінки у фізичному та політичному вимірі; стали основою для проведення мобілізацій феміністських рухів щодо вирішення нагальних жіночих тем.

«Привілеї для жінок» у політичному житті пов'язують з визначенням системи квот, яка б гарантувала участь жінкам в адміністративних і виборних органах.

Як і інші нові суспільні рухи, феміністський рух надає великого значення формуванню нової ментальності (жінки діють в рамках суспільних і фахових груп, як окремі особистості).

Публічна діяльність жіночих організацій розвінчує образ жінки створений масовою культурою (представляються виключно її фізичні риси).

Суспільні дискусії відносно нової феміністської мови притягують все більше число учасників та стимулюють розвиток самої течії (за результатами досліджень Інституту Галупа – 56 % американських жінок вважають себе феміністками).

Ідейно-політичне спрямування сучасних феміністських організацій визначається тим, що вони діють в рамках ліберальної чи соціал-демократичної орієнтації.

Аналіз нових феміністських структур показує, що окресленим в них є відношення до демократичної держави, натомість важко простежити модель майбутньої політики.

Сучасний рівень жіночих політичних рухів визначається стратегією Gender Mainstreaming: звільнення і зміцнення позиції жінок у політичному і

суспільному житті; просування і захист прав жінок, а також підтвердження основного принципу, що права жінок становлять невід'ємну і неподільну частину загальних прав людини.

ВИСНОВКИ

У *Висновках* викладено основні результати дослідження.

1. Встановлено, що феміністська теорія у рамках сучасних теоретико-методологічних підходів охоплює політичні рухи та їх ідеологію в контексті визначення та формулювання завдань досягнення жінками рівних прав з чоловіками у політичній, економічній, соціальній, культурній сферах.

Методологія феміністських досліджень передбачає використання «кількісних досліджень», «якісних досліджень», досліджень, «опертих на співпраці», досліджень гендерного паритету, правових аспектів фемінізму. Фемінізм, на відміну від інших політичних теорій, найбільше вплинув на «стирання / усунення» «відмінностей / різниць» між публічною і приватною сферами.

2. Феміністська теорія, яка виникла в кінці XVIII ст., була пов'язана з концептуальним баченням проблем жінки у суспільстві та сім'ї, а також визначала її статусне місце у суспільстві; від часу виникнення фемінізму у XIX ст. його представники почали трактувати проблеми приватного, особистого життя як суспільні й політичні проблеми; утвердилася практика вирішувати їх засобами політичної боротьби.

Визначено, що перші політичні вимоги та доктрини формувалися в рамках суфражистського руху; згодом, феміністські постулати доповнилися боротьбою жінок за доступ до шкільництва, за надання їм можливості отримати фахову працю та ін.; вели до дискусій щодо зміни функцій жінки в родині, до нового бачення усталених норм співжиття в сім'ї тощо.

Наголошуємо, що суфражизм як політична течія охопив також польські та українські жіночі середовища вже в кінці XIX – на початку XX ст.

Встановлено, що визначальним чинником “другої хвилі” фемінізму стала боротьба не за юридичну, а фактичну рівність жінок, а політично вона пов'язувалася з можливістю обиратися в органи державної влади та самоуправління, гарантіями політичної самореалізації та ін.

Стверджуємо, що «третья хвиля» фемінізму пов'язується з процесами 90-х рр. ХХ ст., які відобразились у новому рівні філософського осмислення жіночого руху; на даному етапі розвитку і вивчення фемінізму констатуємо наявність теоретичного плюралізму доктрин жіночих рухів, відсутність означеної спільності теорії. Фемінізм «третьої хвилі» прагне до свободи, в тому числі від тих обмежень, які були нав'язані «старим» фемінізмом; «третья хвиля» фемінізму прийшла не на заміну «другої хвилі», а існує паралельно з нею.

3. З'ясовано, що фемінізм базується на доктринах, які об'єднують вимоги рівних прав для жінок в теорії та практичному житті; політику феміністки розглядають як стан відносин, який існує у владі, коли одна окрема група людей здійснює панування над іншою. Традиційне розуміння дефініції «політичне» уміщує політику більше в об'ємі публічного життя, ніж приватного. Нерівність статей утримується в суспільстві для того, щоб функціонуючий в ньому поділ праці з огляду на стать вважався більше за «природній», аніж за «політичний». Зазначаємо, що мета політичних рухів у фемінізмі передбачала виконання наступних завдань: 1) визнання за жінками аналогічних з чоловіками цивільних прав; 2) інтелектуальна емансипація; 3) досягнення початково рівних політичних прав, а згодом – рівної участі у політичній діяльності.

Проблема жіночого політичного лідерства набрала глобального характеру; сучасний етап розвитку фемінізму означений становленням жінки-політика; жіноче політичне лідерство визначається суспільними особливостями країни, політичними традиціями, рівнем розвитку громадянського суспільства.

4. Вирішення жіночих проблем у Польщі пов'язане з входженням держави до Світової жіночої конференції і підписанням «Платформи дій» (1985), документи, якої зобов'язували урядові структури до конкретних заходів щодо «вирівнювання статусу» жінок і чоловіків; створення Центру прав жінок у Варшаві; Федерації у справах жінок і планування родини; Осередку жіночої

інформації. Новий імпульс в діяльності отримало Польське феміністичне товариство.

Вплив польських жінок на політику залишається незначним; незважаючи на паритетний закон (2001), статусність жінки змінюється повільно. Національний комітет з прав людини найчастіше фіксує проблеми у сфері охорони здоров'я жінок, репродукції, антиконтрацепції, оплати праці тощо.

Встановлено, що до головних феміністських проблем в українській державі належать: стимулювання адекватного представництва жінок у виборних органах; закріплення квот представництва жінок у партійних списках; здійснення програми гендерного виховання на рівні середньої і вищої школи; вирішення гендерних питань на ринку праці; діяльність Громадянського форуму «За гендерну рівність!».

Українські «Femen» розглядаємо як організовану групу, яка є елементом нових суспільних рухів, які функціонують згідно з власною схемою, діють в постіндустріальній реальності, не зосереджуються на матеріальних аспектах, а лише на ідейних і культурних засадах. Констатуємо обмежений вплив цієї структури на жіночий рух в Україні.

5. Зміни у феміністських рухах ведуть до вироблення нових підходів у сфері законодавства, яке регулює гендерну тему, способи мислення, поведінки та діяльності у приватному і публічному житті.

Регулятивні зміни у правовому полі сприяли виробленню стандартів щодо інтегральності жінки у фізичному та політичному вимірі; стали основою для проведення мобілізацій феміністичних рухів щодо вирішення нагальних жіночих проблем.

Сучасний рівень жіночих політичних рухів визначається стратегією Gender Mainstreaming: звільнення і зміцнення позиції жінок у політичному і суспільному житті; просування і захист прав жінок, а також підтвердження основного принципу, що права жінок становлять невід'ємну і неподільну частину загальних прав людини.

Список використаних джерел

1. Андрусак Т. Г. Історія політичних та правових вчень : Навч. посіб / Т. Андрусак. — Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. — 220 с.
2. Андрущенко Т. В. Освіта України в системі цінностей «розколотого світу» / Т. В. Андрущенко // Вища освіта України. — 2009. — № 3. — С. 31-37
3. Арндт Г. Становище людини / Пер. з англ. М. Зубрицької. Центр гуманіст. дослідж. Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка / Ганна Арндт. — Львів: Літопис, 1999. — 254 с.
4. Бабкіна О. В. Методологія дослідження політичного життя суспільства / О. В. Бабкіна // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 22. : Політичні науки та методика викладання суспільно-політичних дисциплін / ред.. кол.: Б. І. Андрусишин, В. П. Андрущенко, О. В. Бабкіна [та ін.]. — Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. — Вип. 2. — С. 3-8.
5. Батіг М. Материнство — Божий дар [13 травня — День Матері] / Мелетій Батіг // Нова зоря : український греко-католицький часопис. — 2012. — № 19. — С. 4.
6. Бельгійський осередок Femem припинив своє існування // Українська правда. — 2013. — 10 вересня.
7. Богачевська М. Українська жінка та міжнародний фемінізм / М. Богачевська // Сучасність. — 1984. — Ч. 7-8. — С. 148.
8. Богачевська-Хом'як М. Організації жінок у Східній Україні на зламі XIX — XX століть / Марта Богачевська-Хом'як // Записки НТШ. Т. ССХХV. — Львів, 1993. — С. 258-277.
9. Боссі де ля Етьєн. Міркування про добровільне рабство / Етьєн де ля Боссі // Всесвіт. — 2000. — № 9/10. — С. 115-129.

10. Бортніков В. І. Трансформація в Польщі і в Україні. Вибрані аспекти : монографія / В. І. Бортніков / за ред. Анджея Антошевського, Антоніни Колодій, Кшиштофа Ковальчека. – Вроцлав, 2010. – 746 с.
11. Бунь В. В. Теоретичні підходи до аналізу електорального вибору / В. В. Бунь // Вісник Львівського національного університету. Філософсько-політологічні студії. – 2013. – № 3. – С. 200-212.
12. Вдовичин І. Свобода особи в правій українській політичній думці (20 — 30 рр. ХХ ст.) : монографія / Ігор Вдовичин. — Івано-Франківськ : Місто АВ, 2010. — 512 с.
13. Ворончакова І. Є. Жіночий рух у суспільно-політичному житті України : витоки, здобутки, проблеми та перспективи: автореф. дис... канд. політ. наук. — Миколаїв, 2010. — 18 с.
14. Гарбар О. М. Гендерна політика у світлі української євроінтеграції / О. М. Гарбар // Управління розвитком. — 2005. — № 2. — С. 99-100.
15. Гапон Н. П. Гендер у гуманітарному дискурсі : філософсько-психологічний аналіз / Н.П. Гапон. – Львів, 2002.
16. Гендерні стереотипи та ставлення громадськості до гендерних проблем в українському суспільстві : колективна монографія; під заг. ред. Ю. Саєнко / Проект розвитку ООН. – К. : Центр соціальних експертиз Інституту соціології НАН України, 2007. – 144 с.
17. Георгізова І. Становлення державної політики України щодо забезпечення прав жінок / І. Георгізова // Право України. — 2006. — № 10. — С. 106-108.
18. Гербут Н. Теоретико-методологічні засади гендерних досліджень / Н. Гербут // Наукові записки ІНіЕПД ім. І. Ф.Кураса НАН України. — Вип. 1 (57). — С. 344-361.
19. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства : Україна і світ на зламі тисячоліть / В. П. Горбатенко. – К. : Академія, 1999. – 239 с.
20. Голос України. — 1999. — 23 березня.

21. Грабовська І. Політичне лідерство в Україні: гендерний аспект / І. Грабовська // Сучасність. — 2007. — № 3. — С. 79-96.
22. Грабовська І. Проблеми та перспективи жінки в сучасній українській політиці / І. Грабовська // Сучасність. — 2001. — № 6. — С. 54-59.
23. Губерський Л. Культура. Ідеологія. Особистість : Методологічно-світоглядний аналіз / Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко. — К. : Знання України, 2002. — 578 с.
24. Давидов Ю. Прикладне соціологічне дослідження з питань гендерної рівності та соціальної справедливості у формі експрес-опитування / Ю. Давидов // Маркетинг в Україні. — 2011. — № 5-6. — С. 18-19.
25. Денисенко В. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теоріях Нового часу Європейської історії / Валерій Миколайович Денисенко. — Львів : ПАІС, 1997. — 274 с.
26. Дядюк М. Політизація українського жіночого руху в Галичині : 1921 — 1939 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Мирослава Дядюк. — 20 с.
27. Жеребкіна І. Фемінізм і сучасна філософія / І. Жеребкіна // Новий Образ. — 1997. — № 1. — С. 5.
28. Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні / За ред. Л. Смоляр. — Одеса : Астро Принт, 1999. — 440 с.
29. Журналістка стала FEMEN'істкою і дізналась, яка зарплата за оголені груди // Українська правда. — 2012. — 21 вересня.
30. Забужко О. Жінка — автор у колоніальній культурі, або знадоба до української гендерної міфології (Авторизована українська версія лекції «Жінка – автор у колоніальній культурі : український приклад», прочитаної в листопаді 1996-го року під час книжкового турне в Ейльському, Гарвардському та Колумбійському університетах США) / Оксана Забужко // Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика 90-х. — К. : Видавництво “ФАКТ”, 1999. — С. 152-194.

31. Забужко О. Let my people go. 15 текстів про українську революцію. 2-е видання, виправлене / Оксана Забужко — К. : Видавництво “Факт”, 2006. — С. 8.
32. Зеленько Г. І. «Навздогінна» модернізація : досвід Польщі та України : монографія / Г. І. Зеленько. — К. : Критика, 2003. — 215 с.
33. Каспрук В. Участь жінок у світовій політиці та українські реалії / В. Каспрук // Сучасність. — 2007. — № 4-5. — С. 128.
34. Ковалішина Н. П. Взаємодія жіночих громадських організацій з органами державної влади як фактор здійснення гендерної політики в Україні. Автореф. дис... канд. наук з державного управління. — К., 2006. — 17 с.
35. Колос Л. Громадянський форум “За гендерну рівність!” як реакція на кризову ситуацію / Л. Колос // Маркетинг в Україні. — 2011. — № 5-6. — С. 12-13.
36. Кочубей Л. О. Виборчі технології : політологічний аналіз (на прикладі виборів до парламенту сучасної України). : монографія / Л. О. Кочубей. — К. : ТОВ «Вид-во «Юрид. думка», 2006. — 280 с.
37. Ляхоцька Л. Гендерні аспекти сучасної освіти / Л. Ляхоцька // Жіночий світ. Women's World. — 2009. — Ч. 3-4 (36-37). — С. 17-20.
38. Ляхоцька Л. Потужне світло на небосхилі української думки / Л. Ляхоцька // Жіночий світ. Women's World. — 2009. — Ч. 3-4. — (36-37).
39. Магдюк Л. Гендерні стереотипи. Вплив гендерних стереотипів на представлення жінок і чоловіків на ринку праці / Лариса Магдюк // Маркетинг в Україні. — 2011. — № 5-6. — С. 8.
40. Магдюк Л. Забезпечення рівного доступу чоловіків і жінок до працевлаштування за гендерно-обмеженими спеціальностями / Лариса Магдюк // Маркетинг в Україні. — 2010. — № 4. — С. 35-40.

- 41.Магдюк Л. Школа — студія професійних тренерів та консультантів з питань гендерної рівності та соціальної справедливості в соціо-економічній сфері / Лариса Магдюк // Маркетинг в Україні. — 2011. — № 5-6. — С. 6.
- 42.Маєрчик М., Плахотнік О. Радикальні “Фемен” і новий жіночий активізм / М. Маєрчик, О. Плахотнік // Критика. — 2010. — № 11-12. — С. 7-9.
- 43.Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст. : типологія та європейський культурно-історичний контекст : монографія / О. Маланчук-Рибак. — Чернівці : Книги – ХХІ, 2006. — 500 с.
- 44.Маркетинг в Україні. — 2011. — № 5-6.
- 45.Мельник Т. М. Гендер у світовій і національній думці / Т. М. Мельник // Науковий світ. — 2006. — № 1. — С. 8-10; № 2. — С. 28-30.
- 46.Наумкіна С. М. Роль риторичного мистецтва у ментальній культурі політичного життя / С. М. Наумкіна // Перспективи. — 2014. — № 4. — С. 105-110.
- 47.Носко-Оборонів Т. День жінки в міжнародному світі / Т. Носко-Оборонів // Жіночий світ. — 1994. — № 7-8. — С. 12-14.
- 48.Остролицька Л. Хочеш стати лідером? Стань ним! / Л. Остролицька // Жінка. — 2007. — № 11. — С. 4.
- 49.Пазенок А. Щодо питання про дискримінацію жінок у трудовій сфері / А. Пазенок // Право України. — 2009. — № 4. — С. 149.
- 50.Пастушенко О. Від фемінізму Наталії Кобринської до гендерної демократії сьогодення / О. Пастушенко // Жіночий світ. Women's World. — 2009. — Ч. 3-4. — (36-37). — С. 12-16.
- 51.Плоский К. В. Теретичні засади дослідження молодіжного громадського руху як чинник державотворення / К. В. Плоский //

- Теорія та практика державного управління. — Вип. 3 (26). — 2009. — С. 1-6.
52. Погоріла Л. Місце і роль жінки в ранньому християнстві : проблеми взаємовідносин / Людмила Погоріла // Історія. Філософія. Релігієзнавство. — 2009. — № 1. — С. 79-82.
53. Романюк А. С. Історія західних політичних вчень. Політичні доктрини ХХ — початку ХХІ ст. : Навч. посіб. / А. С. Романюк. — К. : Знання, 2011. — 255 с.
54. Сімона де Бовуар. Друга стаття / Перекл. з французької Н. Воробйової, П. Воробйова, Я. Собко: у двох томах. Том 1. — К.: Основи, 1994. — 390 с.
55. Сімона де Бовуар. Друга стаття / Перекл. з французької Н. Воробйової, П. Воробйова, Я. Собко: у двох томах. Том 2. — К.: Основи, 1995. — 392 с.
56. Смоляр Л. О. Жінка – за діалог / Л. Смоляр // Віче. – 1999. – № 6. – С. 100-106.
57. Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. ХІХ — поч. ХХ ст. Сторінки історії : монографія / Л. Смоляр. — Одеса, 1998.
58. Смоляр Л. О. Фемінізм в Україні. Традиції і сучасність / Л. Смоляр // Віче. – 1995. – № 9. – С. 81-82.
59. Соломін О. А. Фемінізм // Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бобкіна, В. П. Горбатенка. — 2-е вид., доп. і переробл. — К. : Генеза, 2004.
60. Сорокопуд О. Є. Гендерні виміри лінійних та мережевих систем політики. Спеціальність 23.00.01 — теорія та історія політичної науки. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. — Львів, 2008. — 18 с.

61. Сорокопуд О. Є. Специфіка процесу інкорпорації гендерної перспективи у дослідженні політичних систем / О. Є. Сорокопуд // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. Збірник наукових праць. – К., 2007. – Вип. 33. – С. 207-233.
62. Стрельник О. Гендерна нерівність: теоретико-методологічні підходи до інтерпретації / О. Стрельник // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. — 2005. — № 4. — С. 147-154.
63. Суковата В. Феміністська методологія як політика освіти : конструювання нових гендерних ідентичностей в українській вищій школі / В. Суковата // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. — 2007. — № 3. — С. 201-206.
64. Титова Т. Гендер крізь призму буденності (жіночий аспект) // Соціальна політика і соціальна робота. — 1999. — № 3-4 (11-12). — С. 157.
65. Троян В. Європейський науковий простір: роль жінок-вчених та український аспект / В.Троян // Світогляд. – 2009. – № 1. – С. 34-35.
66. Турчин Я. Б. Країнознавство : навч. посіб. / Я. Б. Турчин, Л. О. Дорош, О. Н. Горбач. – Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2012. – 273 с.
67. Теория и история феминизма / Под. ред. И. Жеребкиной. – Харьков : Ф – Пресс, 1996. – 387 с.
68. Фільц О. Фройд на шляху сторіч / О. Фільц // Подорож до Європи. Галичина, Буковина і Відень на центральноєвропейській культурній шахівниці / Упорядники: Оксана Гаврилів і Тимофій Гаврилів. — Львів : ВНТЛ — Класика, 2005. — С. 201-209.
69. Хома Н. М. Моделі соціальної держави: світовий та український досвід : монографія / Н. М. Хома. – К. : Юридична думка, 2012. – 592 с.

70. Цікул І. Проблеми впровадження гендерних стандартів ЄС у сфері політичних відносин в Україні / І. Цікул // Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. Том VIII. Тематичний випуск “Україна, Білорусь, Польща та Литва : від колізій минулого до спільних європейських цінностей та перспектив співпраці. — Чернівці : “Букрек”, 2009. — С. 478-480.
- 71.Юрків-Яроцька М. Українська жінка сьогодні і завтра / М. Юрків-Яроцька // Альманах “Новий обрій”. — 1999. — Ч. II. — С. 191-197.
- 72.Ярош Б. О., Ярош О. Б. Загальна теорія політики : Навч. посіб. — Луцьк : РВВ «Вежа». — 240 с.
- 73.Ярош О. Жіноче обличчя політики і міжнародне жіноцтво у політичній системі суспільства / О. Ярош // Політика і час. — 2001. — № 2. — С. 58-64.
- 74.Ярош О. Жіночий рух. Куди і навіщо / О. Ярош // Віче. — 2001. — № 3. — С. 109-115.
- 75.Adamiak M. O kobiecie którą nawiedza myśl. Kobieta jako figura inności w koncepcji podmiotu Emmanuela Levinasa / M. Adamiak. — 2007.
- 76.Agamben G. Homo Sacer. Homo sacer. Power and Base Life / G. Agamben. — Stanford, 1998.
- 77.Ahmed A., Don H. Islam, Globalization and Postmodernity. — London; New York : Routledge, 1994.
- 78.Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego. — Warszawa : PWN, 2000.
- 79.Baruta I. Równość kobiet i mężczyzn w pracy w świetle prawa wspólnoty europejskiej. Implikacja dla Polski / I. Baruta. — Łódź, 1996. — S. 32.
- 80.Bator J. Feminizm, postmodernizm, psychoanaliza. Filozoficzne dylematy feministek “drugiej fali” / J. Bator. — Gdańsk, 2001.
- 81.Beasley C. What is Feminism? / C. Beasley. — London : Sage, 1999.

82. Beauvoir S. de (1949). *Druga płeć* / Przeł. Gabriela Mycielska, Maria Leśniewska. – Warszawa : Wydawnictwo Czarna Owca, 2009. – 783 s.
83. Bebel A. *Woman under Socialism* / A. Bebel. – New York : New York Labor Press, 1904.
84. Bidwell George. *Bunt długich spódnic (Emelina Pankhurst)* / Przekład Anny Bidwell. – Katowice : Wydawnictwo «Śląsk», 1972. – 319 s.
85. Brach J. Czaina. *Szczeliny istnienia* / Jolanta Brach. – Warszawa, 1992.
86. Bogdanor V. (red.). *The Blackwell Encyclopedia of Political Institutions* / V. Bogdanor – Oxford : Blackwell, 1987.
87. Bryson V. *Feminism Political Theory : An introduction*. Wyd. 2. – Basingstoke : Pulgrave Macmillan, 2003.
88. Brownmiller S. *Speaking out on prostitution // Radical feminism* / Red. A. Koedt, E. Levine, A. Rapone / S. Brownmiller. – New York, 1974.
89. Bujwidowa K. *O postępowym i niepostępowym ruchu kobiet w Galicji*. – Lwów, 1913. – 65 s.
90. Buliński L. *O pracy kobiet ze stanowiska ekonomicznego*. – Lwów, 1874. – 37 s.
91. Butler C. *Post modernism : A Very Short introduction*. – Oxford; New York : Oxford University Press, 2002.
92. Charvert J. *Feminism* / J. Charvert. – London : Dent, 1982.
93. Chylewska-Banrakat L. *Przemoc i agresja w kontekście ról i stereotypów płci* / L. Chylewska-Banrakat // *Interdyscyplinarne studia nad płcią od polszczyzacji płciowej do depoleryzacji rodzajowej* / Red. Aleksandra Hulewska, Aleksandra Jasielska, Michał Zierko. - Poznań, 2002. – S. 85-86.
94. Collins P. *Blach Feminist Thought* / P. Collins. – London : Allen Unwin, 1990.

95. Coole D. *Women in Political Theory : From Ancient Misogyny to Contemporary Feminism*. Wyd. 2. – Hemel Hempstead : Harvester Wheatsheaf, 1993.
96. Costa M. D., James S. *The Power of Women and the Subordination of the Community*. – Bristol : falling Wall Press, 1972.
97. *Cywilizacje. Prezydenci Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej. 44 portrety od Waszyngtona do Baracka Obamy... / Pod redakcją Jurgena Heidekinga*. – Wrocław: Wydawnictwo “Astrum”, 2014. – 615 s.
98. Czuba K. *Są takie kobiety / Krystyna Czuba*. – Warszawa : Wyd. im. Stefana Kardynała Wyszyńskiego “Soli Deo”, 1995. – 118 s.
99. Dench G. *Pocałunek królowy. Problem mężczyzn / Przełożył Wacław Jan Popowski; redaktor naukowy przekładu Henryk Domański / Geoff Dench*. – Warszawa : Wydawnictwo iFiS PAN, 1998. – 272 s.
100. Diamond I., Orenstein G. *Reweaving the World / I. Diamond, G. Orenstein // The Emergence of Eko-feminism*. – San Francisco : Sierre Clab Books, 1990.
101. Dybl Paweł. *Zagadka o “drugiej płci”. Spory wokół różnicy seksualnej w psychoanalizie i feminizmie*. – 2007.
102. Echols A. *Daring to be Bad : Radical Feminist in America 1967 – 1975*. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 1989.
103. Eichelberger W. *Kobieta bez winy i wstydu*. – Warszawa, DO, 1997. – 81 s.
104. Elshtain J. B. *Public Man, Private Woman : Women in Social and Political Thought* : Oxford, Princeton : NJ, Martin Robertson : Princeton University Press, 1981.
105. *Episteme 83 (2009) Natura kobiety – jej swoistość i przeznaczenie / Redakcja Irena Głochowska*. - Olecko: Wyd. AUM-Episteme. - 2009. - 177 s.

106. Faludi S., Backlash. The underclared war against American women / S. Faludi, Backlash. – Doubleday; New York : Anchor Books, 1991.
107. Feminism and Politics / Edited by Anne Phillips. – Oxford; New York: Oxford university press, 1998. – 471 s.
108. Feministische Politikwissenschaft / Erna Appelt / Gerda Neyer (Hg.). - Wien: Verlag für Gesellschaftskritik, 1994. - 219 s.
109. Fraser N. Fortunes of Feminizm : From Women's Liberation to Identity Politics to Anti-Capitalism. – Verso, 2013. – 224 p.
110. Freedman J. Feminism. – Buckingham, Philadelphia : PA, Open University Press, 2001.
111. Friedan B. The feminine mystique / B. Friedan. – Norton; New York, 1963.
112. Friedan B. The Second Stage / B. Friedan. – London : Abacus, 1983.
113. Fuszara M. Kobiety w polityce / M. Fuszara. – Warszawa : Trio, 2007.
114. Fuszara M. Rola kobiet w polityce w ich własnych opiniach i programach partii politycznych przed wyborami 1993 / M. Fuszara // Kobiety : dawne i nowe role. Centrum Europejskie Uniwersytetu Warszawskiego. – Warszawa : Wyd. UW, 1994. – S. 45-60.
115. Głos kobiet w kwestii kobiecej. – Kraków, 1903. – 205 s.
116. Goldsmith M., Greenberg C. L., Robertson A., Hu-Chan M. Globalni liderzy – kolejna generacja / Przekład: Grzegorz Luczkiewicz. – Warszawa: MT Biznes, 2010. – C. 27-32.
117. Gray J. (1986). Liberalizm / Przeł. Rodosława Dziubecka. – Kraków : Znak, Fundacja im. Stefana Batorego, 1994.
118. Gulczyński M. Politologia. Podręcznik akademicki / M. Gulczyński. – Warszawa : Aema Mer, 2010. – 250 s.
119. Guczalska K. Miłość i cnota polityczna. Rodzina i kobieta w filozofii, Hegla / K. Guczalska. – Kraków, 2002.

120. Greer G. (1970). *Kobiety eunuch* (Przeł. Joanna Gołyś, Bożena Umińska. – Poznań : Dom Wydawniczy Rebis, 2001.
121. Hamlin A., Pettit P. (red.). *The Good Polity* / A. Hamlin, P. Pettit. – Oxford : Blackwell, 1989.
122. Hartsock Nancy. *Money, Sex and Power : Toward a Feminizm Historical Materialism*. – New York, 1983.
123. Harrington M. *Socialism : Post and Future*. – London : Plato Press, 1993.
124. Haża E. *Teorie podmiotu w filozofii feministycznej końca XX wieku*. 2003.
125. Heywood A. *Ideologie polityczne. Wprowadzenie* / Tłum. M. Habura, N. Orłowska, D. Stasiak. - Warszawa: Wyd. naukowe IPN, 2007. – 371 s.
126. Hoagland S. *Lesbian Ethics*. – Palo Alto : Institute of Lesbian Studies, 1988.
127. Hulewicz J. *Sprawa wyższego wykształcenia kobiet w Polsce w wieku XIX*. – Kraków : Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządem Józefa Filipowskiego, 1939. – 274 s.
128. Humm M. *Słownik teorii feminizmu. Z języka angielskiego przełożyli: Bożena Umińska i Jarosław Mikos* / M. Humm. – Warszawa: Semper, 1993.
129. Irigaray L. *This Sex Which is Not One* / Przeł. C. Porter i C. Burke. – Ithaca : Cornell University Press; NY 1985.
130. *Islam a świat* / Pod red. Romana Backera i Shakira Kitaba. - Toruń : "MADO", 2004. – 230 s.
131. *Islam a terroryzm* / Pod redakcją nakową Anny Parzymies. - Warszawa: Wydawnictwo Akademickie "Dialog", 2003. - 318 s.
132. Jaggar A. *Feminist Politics and Human Nature* / A. Jaggar // Rowman and Allanneld. – Totowa : Nj, 1983.
133. Kant I. *Uzasadnienie metafizyki moralności (1785)* / przeł. M. Wartenberg. – Warszawa : PWN, 1984.

134. Kiś O. Feminizm w współczesnej Ukrainie : od «alergii» do ostatniej nadziei // Raport o stanie kultury : NGO w Ukrainie. Lublin : Fundacja Open Culture, 2012. – S. 271-285.
135. Kitliński T. Obcy jest w nas. Kochać według Julii Kristewej, 2001.
136. Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. – T. II. – Cz. I. – Warszawa : DiG, 1995. – 200 s.
137. Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. – T. II. – Cz. II. – Warszawa : DiG, 1995. – 260 s.
138. Kobiety – Feminizm – Demokracja / Pod redakcją Bogusławy Budrowskiej. Wybrane zagadnienia z seminarium IFiS PAN z lat 2001-2009. Warszawa: Wydawnictwo iFiS PAN, 2009. – 367 s.
139. Kobiety w Polsce w latach 90 // Raport. Centrum Praw Kobiet. – Warszawa, 2003. – S. 21-45.
140. Kobieta w kulturze – Kultura w kobiecie. Studia interdyscyplinarne / Pod redakcją naukową Anety Chybickiej i Marii Kaźmierczak. – Kraków : Oficyna Wydawnicza «Impuls», 2006. – 578 s.
141. Koniec mitu niewinności? Płeć i seksualność w socjalizacji i edukacji / Redakcja naukowa Lucyna Kopciewicz, Edyta Zierkiewicz. – Warszawa : Wydawnictwo Psychologii i Kultury “ENETELA”, 2009. – 347 s.
142. Kopaliński W. Encyklopedia “drugiej płci”. Wszystko o kobietach / W. Kopaliński. – Warszawa: Oficyna wydawnicza RYTM, 2006. – 687 s.
143. Kopciewicz L. Edukacja jako praktyka dominacji. Udział szkoły w wytwarzeniu kapitałów rodzajowych uczennic i uczniów // Koniec mitu niewinności? Płeć i seksualność w socjalizacji i edukacji / Redakcja naukowa Lucyna Kopciewicz, Edyta Zierkiewicz. – Warszawa : Wydawnictwo Psychologii i Kultury “ENETELA”, 2009. – S. 13-28;
144. Kowalczyk I. Ciało i władza. Polska szuka krytyczna lat 90 / I. Kowalczyk. – Warszawa, 2002.

145. Krauz-Mozer B. Teorie polityki. Założenie metodologiczne. Wprowadzenie / B. Krauz-Mozer. – Warszawa : Wyd. naukowe PAN, 2005. – 165 s.
146. Krzyżanowska N. Kongres kobiet polskich jako przyczynek do debaty o miejscu i roli kobiet w sferze publicznej / N. Krzyżanowska // *Kultura i Edukacja*. – 2009. – № 3 (72). – S. 147-156.
147. Krzyżanowska N. Wokół koncepcji demokracji. Parytet płci w świetle polskiego dyskursu presowego / N. Krzyżanowska // *Studia Socjologiczne. Kontekst społeczny i władza w socjologicznej analizie dyskursu* / Redakcja naukowa Dorota Rancew-Sikora i Piotr Pawliszak. – Warszawa : PAN, 2012. – № 1 (204). – S. 199-223.
148. Ksiniewicz M. Specyfika polskiego feminizmu // *Kultura i Historia. Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Instytut kulturoznawstwa*. – 2004. – № 6. – S. 90-107.
149. *Lesbijki w życiu społeczno-politycznym* / Pod. redakcją Marzeny Chińcz. - Płock: Fundacja Lorda, 2006. - 229 s.
150. Letwin S. R. *The Anatomy of Thatcherism* / S. Letwin. – London : Fontana, 1992.
151. Lisowska E. *Równouprawnienie kobiet i mężczyzn w społeczeństwie* / E. Lisowska. – Warszawa : Oficyna Wydawnicza Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, 2010. – 315 s.
152. Macintyre A. (1981). *Dziedzictwo cnoty : Studium z teorii moralności* / Przeł. : A. Chmielewski. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996.
153. Machut-Mendecka E. *Mężczyzny o migdałowych oczach (męskość kultury arabskiej)* // *Islam a terroryzm* / Pod redakcją naukową Anny Perzymies. - Warszawa: WA "Dialog", 2009.
154. Majewska E. *Feminizm jako filozofia społeczna. Szkice z teorii rodziny*. – 2009. – 224 s.

155. Mansbridge J., Moller Okin S. *Feminizm* / J. Mansbridge, S. Moller Okin // *Przewodnik po współczesnej filozofii politycznej* / Pod redakcją Roberta E. Goodina i Filipa Pettita. Z angielskiego przełożyli Cezary Ciecśliński i Marcin Poręba. – Warszawa : Książka i Wiedza, 2002. – S. 352-379.
156. Mill J. S. (1860). *O Rządzie reprezentatywnym. Poddaństwo kobiet* / Przeł. Gustaw Czernicki, M. Chyżyńska. – Warszawa : Znak, 1995.
157. Millett K. *Sexual Politics* / K. Millett. – New York : Doubleday, 1970.
158. Mitchell J. *Psychoanalysis and Feminism* / J. Mitchell – London : penguin, 1975.
159. Mizielidska J. (De) konstrukcje kobiecości. Podmiot feminizmu a problem wykluczenia. – Gdańsk, 2004.
160. Mizielidska J. *Płeć, ciało, seksualność : od feminizmu do teorii Queer* / Joanna Mizielidska. – Kraków, 2006.
161. Mojsiewicz Cz. *Od polityki do politologii* / Cz. Mojsiewicz. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2004. – 507 s.
162. Najdus W. *O prawa kobiet z zaborze austriackim* / W. Najdus // Żarnowska A., Szwarc A. *Kobieta i świat polityki*. – Warszawa : Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, 1994. – S. 99-118.
163. Ortega y Gasset J. *Bunt mes* / Przeł. Piotr Niklewicz. – Warszawa : Muza, 1972.
164. Orzeszkowa E. *Kilka słów o kobietach* / E. Orzeszkowa – Lwów, 1873. – 225 s.
165. Outshoom J. *Theories of Democracy and Representation* / J. Outshoom // Group of Specialists on Equality and Democracy. Final Report. – Strasbourg : Contributions and studies, Council of Europe Publishing, 1996. – S. 34-48.
166. Pakszys E. *Między naturą a kulturą : kategorie płci* / Elżbieta Pakszys. — Poznań, 2000.

167. Paolucci G., Eid C. Islam. Sto pytań / Odpowiada Samir Khalil Samir. Przełożył Karol Klanza. - Warszawa: Instytut Wydawniczy PAN, 2004. – 167 s.
168. Pankowska D. Obraz systemu ról płciowych w polskich podręcznikach dla klas początkowych / D. Pankowska // Koniec mitu niewinności? Płeć i seksualność w socjalizacji i edukacji / Redakcja naukowa Lucyna Kopciwicz, Edyta Zierkiewicz. – Warszawa : Wydawnictwo Psychologii i Kultury “ENETELA”, 2009. – S.29-70.
169. Piłsudska A. Wspomnienia / A. Piłsudska. – Warszawa, 1989.
170. Płeć w życiu publicznym. Różnorodności problemów i perspektyw / Pod redakcją Marka Jeżeńskiego, Marii Minctawskiej i Barbary Brodzińskiej. Toruń: WN Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2009. - 266 s.
171. Polak-Pałkiewicz E. Kobieta z twarzą: szkice o życiu, o śmierci i o miłości / E. Polak-Pałkiewicz. – Warszawa : Wyd. Sióstr Loretanek, 2005. – 216 s.
172. Przewodnik po współczesnej filozofii politycznej / Pod redakcją Roberta E. Goodina i Filipa Pettita. Z angielskiego przełożyli Cezary Ciciński i Marcin Poręba. – Warszawa : Książka i Wiedza, 2002. – 856 s.
173. Przybylski H. Politologia. Zarys problematyki. Wydanie drugie poprawione i poszerzone / H. Przybylski. – Katowice; Warszawa : WN “Śląsk”, 2004. – 445 s.
174. Raport o stanie kultury : NGO w Ukrainie. Lublin : Fundacja Open Culture, 2012. – S. 271-285.
175. Rozumienie zmian społecznych / Pod redakcją Elżbiety Hałas. - Lublin: Towarzystwo naukowe KUL, 2001. – 294 s.
176. Rousseau J.-J. Umowa społeczna (1762) / przeł. A. Peretiatkowicz. – Warszawa : PWN, 1966.

177. Samouiller S., Jare K. Prawa wyborcze i uczestnictwo kobiet w życiu politycznym – o co toczy się gra Czarna księga kobiet red. Cn. Ockrent / S. Samouiller, K. Jare. – Warszawa, 2007.
178. Sartori G. Teorie demokracji / G. Sartori. – Warszawa : Polskie Wydawnictwo Naukowe, 1994.
179. Schneir M. The Vintage Book of Feminism : The Essential Writings of the Contemporary Women’s Movement / M. Schneir. – London : Vintage, 1995.
180. Siemieńska R. Płeć – wybory – władza / Renata Siemieńska. – Warszawa : Wydawnictwo Scholar, 2005. – 280 s.
181. Skarzyński R. Czy polityka jest publiczna? Punkt widzenia politologa / R. Skarzyński // Sfera publiczna. Kondycja – przejawy – przemiany Red. J. P. Hudzik, W. Woźniak. – Lublin: Wyd. UMCS, 2006. – 506 s.
182. Ślęczka K. Feminizm: ideologie i koncepcje społeczne współczesnego feminizmu / K. Ślęczka. – Katowice, 1999.
183. Smart B. (1993). Postmodernizm / Przeł. Maciej Wasilewski. – Poznań : Zysk i S-ka, 1998.
184. Spencer H. (1884). Jednostka wobec państwa / H. Spencer. – Warszawa : Lider, 2002.
185. Squires J. Gender in Political Theory / L. Squires. – Cambridge, Maiden : MA “Polity Press”, 1999.
186. Środa M. Indywidualizm i jego krytycy. Współczesne spory między liberałami i feministkami na temat podmiotu wspólnoty płci. – Warszawa, 2003.
187. Środa M. Kobiety i władza / M. Środa. – Warszawa : wyd. W.A.B., 2009. – Wyd. 2, rozszerzone i uzupełnione, 2012. – 471 s.
188. Środa M. Kobieta : wychowanie, role, tożsamość // Głos mają kobiety, teksty feministyczne. – Kraków : fundacja «eFKa», 1992. – S. 9-17.

189. Stern B. B. Advertisements as women's texts; a feminist overview / B. B. Stern // Marketing and feminism current issues and research / Red. M. Catterall, P. Maclaran, L. Stevens. – London; New York : Routledge Taylor / Francis Group, 2000.
190. Szwagierczak K. Zasada niedyskryminacji ze względu na płeć jako niezbędny warunek przestrzegania praw człowieka i budowania społeczeństwa obywatelskiego Gender Mainstreaming / K. Szwagierczak // Wzmocnienie niezawisłości sędziowskiej w Polsce i na Ukrainie w dobie przemian. Zagadnienie teorii i praktyki / Redakcja : Maria Joanna Gondek, Andrij Kosyło, Robert Pelewicz. – Luck, 2008. –S. 272-278.
191. Szwagierczak K. Zasada równości w orzecznictwie Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej w Luksemburgu – wybrane aspekty / K. Szwagierczak // IUS et USUS. Współczesne problemy wymiaru sprawiedliwości w Polsce i na Ukrainie / Redakcja: Olga Juchymiuk, Robert Pelewicz. – Tarnobrzeg: Sąd Okręgowy w Tarnobrzegu, 2010. – S. 177-189.
192. Szymańska J. Popfeminizm w służbie rewolucji. Ruchy kobiece i praktyki protestu na przykładzie ukraińskiej grupy Femen // Adeptus. Pismo humanistów. – 2014. – № 4. – S. 1-21.
193. Sydie R. A. Natural Women, Cultured Men : A Feminism Perspective on Sociological Theory. – Milton Keynes : Open University Press, 1987.
194. Ta straszna środa? Z Magdaleną Środą rozmawiała Aleksandra Pawlicka. – Warszawa : Wyd. Czerwono-Czarne, 2011. – 312 s.
195. Teorie i metody w naukach politycznych / Redakcja David Marsh, Gerry Stoker. – Kraków : Wyd. UJ. 2006. – 254 s.
196. Theorizing Feminist Policy / Amy G. Mazur. Oxford: university press. - 2002. – 269 s.
197. The participation of women in the media and in politics – an international dimension / A collective work edited by iwetta Andruszkiewicz and Alina

- Balczyńska-Kosman. Poznań: Adam Mickiewicz University, 2010. – 197 p.
198. Tillmann K. Teorie socjalizacji / K. Tillmann. – Warszawa: PWN, 1996. – S. 104.
199. Tokarczyk R. Współczesne doktryny polityczne. Wydanie 16. poszerzone / R. Tokarczyk. – Warszawa : Oficyna, 2010. – 569 s.
200. Traktat o Unii Europejskiej z dnia 7 lutego 1992 r., wersja skonsolidowana z dnia 30 marca 2010 r. // Dz. Urz. UE C Nr 83, str. 47)
201. Ulicka G. Nowe ruchy społeczne. Niepokoje i nadzieje współczesnych społeczeństw / G. Ulicka. – Warszawa : Wyd. Szkolne i Pedagogiczne, 1993. – 92 s.
202. Wadstein M. Evaluation of Women's Contribution to Democracy in Nordic Countries / Group of Specialists on Equality and Democracy. Final Report. – Strasbourg : Contributions and studies, Council of Europe Publishing, 1996. – S. 52-66.
203. Walczewska S. Czy kobietom w Polsce potrzebny jest feminizm / S. Walczewska // Domański H., Titkow A. (red.). Co to znaczy być kobietą w Polsce. – Warszawa : Instytut Filizofii i Socjologii PAN, 1995.
204. Walker A. In Search of Our Mathers : Gardens / A. Walker. – Harcourt, Brace, Javonovich, San Diego, Calif, 1983.
205. Warmcki S. Prawo kobiet w państwie austriackim / S. Warmcki. – Lwów, 1910. – 145 s.
206. Women in Politics in the Coucil of Europe Member States. – Strasbourg, 1997.
207. Zachowania dewiacyjne dziewcząt i kobiet / Redakcja naukowa: Irena Pospiszył i Renata Szczepanik. – Łódź: WSHE w Łodzi, 2007. – 279 s.
208. Zuzga W. Telogia feminizmu / W. Zuzga // Jednote. – 1990. – R.XXIX (XLIX), nr. 12. – S. 21-29.

Интернет-ресурси

209. Активістки FEMEN устроили Лядскую дорожку у входа в пятизвездочную киевскую гостиницу // Korrespondent.net
210. Афанасєва О. Теоретичні засади феміністичних напрямків : до проблеми типології / Інтернет-ресурс : [http : // boOk.net / index.php?p=achapter@bid=20705@ chapter=1](http://boOk.net/index.php?p=achapter@bid=20705@chapter=1)
211. Закон України про громадські об'єднання. Інтернет-сторінка Верховної Ради України: [http: // zakon 2. rada. gov. ua / laws/show/4572 – vi.](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4572-vi)
212. Малкіна-Пих І. Гендерна терапія. Довідник практичного психолога, 2003. Режим доступу: // <http://medlib.in.ua/gendernaja-terapija-spravochnik-prakticheskogo.html>
213. Кісь О. Дефініції фемінізму // Інтернет-ресурс : [http : // www.ji.lviv.ua / n17texts/0-kis1.htm](http://www.ji.lviv.ua/n17texts/0-kis1.htm)
214. Милиця помешала участницям движения FEMEN раздеться перед зданием кабмина // Korrespondent.net
215. Ситник С. В. Мережева структура публічної політики та управління / С. Ситник // Електронне наукове фахове видання «Державне управління: удосконалення та розвиток», 2011. – № 5. Режим доступу: <http://www.dy.nayka.com.ua>
216. Закон України “Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків” від 8 вересня 2005 р. № 2866-IV // <http://zakon.gov.ua>
217. Фемінізм. Режим доступу: // <http://yuriy-shveda.com.ua/em/communion/904-feminizm.html>
218. Фемінізм “другої хвилі”. Режим доступу:// <http://pidruchniki.com/15410104/politekonomija/feminizm.drugoji.hvili>
219. Феміністичний рух в сучасному суспільстві // <http://osvita.ua/vnz/reports/politolog/15362/>
220. FEMEN висловили підтримку і повагу спіявши хрест у Києві.
221. FEMEN: у Білорусі дівчат побили і кинули у лісі.

222. PR – діяльність у сфері публічного лідерства. Режим доступу:
<http://osvita.ua/vnz/reports/politolog>
223. Chutnik S. Feministka Pierwszą Damą II RP // Muzeum Historii Kobiet.
– Інтернет-ресурс: www.feminoteka.pl.muzeum.
224. Fuszara M. Udział kobiet we władzy. Режим доступу: www.pl
225. Kymlicka W. Condemporary Political Philosophy. An introduction,
Clarendon press Oxford, 1992. Режим доступу: wg wydanie polskiego in
print.
226. Плachatnik O. Niewiarygodne przygody teorii gender na Ukrainie /
Tłumaczenie z języka ukraińskiego Mateusz Zalewski // Krytyka. – 2011.
– 9-10. – S. 1-17. Режим доступу: Olga Плachatnik. Dział wschodni № 44
maj 2012.
227. Ukraine students in prostitute protest against sex industry // The Daily
Telegraph, August 01, 2008.
228. Інтернет-ресурс: a-z-gender.net/feminizm-tretej-volny.html
229. Інтернет-ресурс: bibliograph.com.ua/filosofia/64.htm
230. Інтернет-ресурс: dieta.rv.ua
231. Інтернет-ресурс: psychologis.com.ua>vilgelmrigh.htm
232. Інтернет-ресурс: fem_books.livejournal.com/295351.html
233. Інтернет-ресурс: from-ua.com
234. Інтернет-ресурс: <http://the-r-world.livejournal.com/120020.html>
235. Інтернет-ресурс: referaty.in.ua/index.php?newsid=143695
236. Інтернет-ресурс: <https://www.google.com.ua>
237. Інтернет-ресурс: <http://megasite.in.ua/32897>
238. Інтернет-ресурс: <http://ykrnews.com/proisshestvija/femen-napolina-kubok-nro-2012.html>.
239. Інтернет-ресурс: <http://www.pokrov.lviv.ua/?p=2317>.
240. Інтернет-ресурс: www.guardian.co.uk/world/2012/sep/22
241. Інтернет-ресурс: <https://www.google.com.ua>

242. Інтернет-ресурс: www.mynule.cjv/articles
243. Інтернет-ресурс: <http://takeinfo.net/blogs/kiew/3013>
244. Інтернет-ресурс: <http://www.kyivpost.com/content/politics/femen-wants-to-move-from-public-exposure-to-politi-65379.html>
245. Інтернет-ресурс: <http://femen.org>.
246. Інтернет-ресурс: Міжнародний жіночий рух
247. Інтернет-ресурс: ww.people.su/ua/115654
248. Інтернет-ресурс:
www.sensusnovus.ru/analytics/2013/04/15/16161.Html
249. Інтернет-ресурс: www.ebook777.com/author/hester-eisenstein
250. Інтернет-ресурс: https://en.wikipedia.org/wiki/Barrie_Thorne
251. Інтернет-ресурс: https://en.wikipedia.org/wiki/Sara_Maitland
252. Інтернет-ресурс: http://en.wikipedia.org/wiki/Charlotte_Perkins_Gilman
253. Інтернет-ресурс: http://en.wikipedia.org/wiki/Robin_Morgan
254. Інтернет-ресурс: http://fr.wikipedia.org/wiki/Margaret_Sanger
255. Інтернет-ресурс: http://ru.wikipedia.org/wiki/Elizabeth_Cady_Stanton
256. Інтернет-ресурс: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Гольдман-Эмма>
257. Інтернет-ресурс: http://uk.wikipedia.org/wiki/Лінда_Гордон
258. Інтернет-ресурс:
https://en.wikipedia.org/wiki/Декларація_прав_жінки_і_громадянки.
259. Інтернет-ресурс: http://ru.wikipedia.org/wiki/Энтони_Сьюзен.
260. Інтернет-ресурс: https://en.wikipedia.org/wiki/Sara_Maitland
261. Інтернет-ресурс: <https://ru.wikipedia.org>
262. Інтернет-ресурс: <https://en.wikipedia.org>